

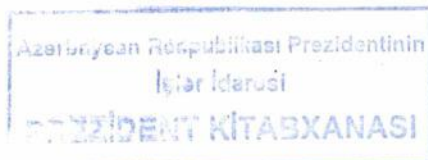
ƏLİ İBRAHİMOV

**AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ**

Monoqrafiya AMEA Fəlsəfə İnstitutunun "Müasir siyasətin fəlsəfəsi", "Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi" şöbələrinin əməkdaşları və digər tədqiqatçı alimləri tərəfindən oxunmuş, bəzi təklif və tövsiyələr nəzərə alınmaqla çap olunmuşdur.

Bəzi dəyişikliklər və əlavələr edilməklə II nəşri

- 21546 -

Bakı —«Avropa » nəşriyyatı- 2018

Elmi məsləhətçi: **Əbülhəsən Abbasov**
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Elmi redaktor: **Əlikram Tağıyev**
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Ziba Ağayeva**
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent

Ağasən Bədəlzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Habil Həmidov
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

**İ-78. Əli İbrahimov. AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ.**

(Bəzi dəyişikliklər və əlavələr edilməklə II nəşri)
Bakı- "AVROPA" nəşriyyatı, 2018, 244 s.

Monoqrafiya Azərbaycan milli ideologiyasında aparıcı rola malik olan Azərbaycan ideyasının tədqiqi, təbliği, onun daha da inkişaf etdirilməsi və dönmədən həyata keçirilməsi ilə bağlı nəzəri müddəaların ümumiləşdirib sistemə salınması, zənginləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu istiqamətdə böyük tarixi şəxsiyyət, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əzmkarlığı, gərgin əməyi, axtarışları və çoxcəhətli siyasi fəaliyyəti əsas müddəalar kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərdə həmçinin azərbaycançılıq ideyasının təməli, konseptuallığı, mühüm prinsiplərinin, dini toleranlığın mədəniyyətinin vahid milli ideologiya vasitəsilə reallaşdırılmasının siyasi aspektləri araşdırılmışdır.

Monoqrafiya ali və orta məktəb müəllimləri, tələbələr, magistr-lər, doktorantlar, ümumən ziyalılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İ $\frac{4702060104-10}{8032-2018}$ qrifli nəşr

© "AVROPA" nəşriyyatı, 2018

MÜNDƏRİCAT

**Redaktordan: Azərbaycançılıq milli təhlükəsizliyimizin
qarantı kimi..... 5**

ÖN SÖZ..... 12

GİRİŞ..... 17

**I FƏSİL. AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
TƏKAMÜLÜ..... 23**

1.1. Azərbaycan ideali: yaranışı və təkamülü 23

1.2. Milli ideologiyada azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu.. 63

**II FƏSİL. AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
İDEOLOGİYAYA ÇEVİRİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV
FENOMENİ..... 85**

2.1. Heydər Əliyevin nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyası..... 85

2.2. Heydər Əliyevin ideya irsi kontekstində multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemi 104

2.3. Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyasının forma-laşmasında Ulu Öndərin xidmətləri 122

NƏTİCƏ..... 156

ƏDƏBİYYAT..... 162

PEZİOME..... 170

SUMMARY..... 172

KİTAB HAQQINDA RƏYLƏR..... 174

ƏLAVƏ. AMEA Fəlsəfə institutu "Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi" şöbəsi. İslam Əməkdaşlıq Təşki-latı ölkələri kontekstində beynəlxalq sülhün, əmin-amanlığın qorunması və bu sahədə Heydər Əliyevin siyasəti202

Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq.

Heydər Əliyev

Monoqrafiya müasir Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin **25 illiyinə** həsr olunur.

Монография посвящается **25 летию** государственной независимости современной Азербайджанской Республики.

The monograph has been dedicated to the **25 th** anniversary of the independence Azerbaijan Republic.

REDAKTORDAN: AZƏRBAYCANÇILIQ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİMİZİN QARANTI KİMİ

Azərbaycançılıq – Azərbaycanda yaşayan azəri türklərinin eləcə də digər aborigen xalqların bu coğrafi məkana məxsusluğunu və aidliyini ifadə edən ideya və məfkurə məsələsidir, ideologiyadır. Bu məsələ habelə sadəcə bir məsələ olmayıb metodologiya məsələsidir. Azərbaycançılıq metodudur, elmi tədqiqat üsuludur. Bizim elmi tədqiqatlar da məhz bu metodologiyaya söykənməlidir, bu fəlsəfəyə – Azərbaycançılıq fəlsəfəsinə əsaslanmalıdır. Azərbaycançılığı siyasi fəaliyyətə və istiqamətə çevirmək lazımdır. Bu, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların birinci dərəcəli amalı, dəsti-xətti və hətta həyat tərzı olmalıdır. Əgər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ideyası M.Ə.Rəsulzadənin (1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində) yazdığı kimi “Coğrafi məkandan ziyadə inkişaf edərək mənəvi siyasi sahələrə doğru inkişaf edirdisə” indi o, siyasi-mədəni-mənəvi sahələrdən yeni coğrafi məkana doğru inkişaf edir. Buraya Azərbaycandan qoparılıb alınmış torpaqlar daxildir. Azərbaycançılıq - Azərbaycanı tam şəkildə qavramağı və dərk etməyi tələb edir. Hər bir azərbaycanlı harada yaşamağından asılı olmayaraq özünü bu vətənin övladı sanmalı, Azərbaycanı bütöv şəkildə qəbul etməlidir. Onun liderini öz lideri saymalı və ona hörmət bəsləməlidir. Özünü azərbaycanlı sayan hər bir kəs onun mentallığına sahib olmalıdır, dil və mədəniyyətini, tarixini və coğrafiyasını bilməlidir, onu ürəkdən sevməli və qəlbən ona bağlı olmalıdır.

Azərbaycançılıq şəxsən hansı şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq özünü azərbaycanlı kimi hiss etməsindən ibarətdir. Azərbaycançılıq özünüdərk və özünüdərsdiq, habelə

özünü təqdim, millilik və tolerantlıq çərçivəsində baş verməlidir. Azərbaycançılıq fəlsəfəsi bir paradigma kimi öyrənilməsinə və tədqiq olunmasını gözləyir.

Azərbaycançılıq və multikulturalizm yaxın anlayışlardır. Məsələnin iki tərəfi vardır: **1) daxili aspektlər.** Məlumdur ki, Azərbaycan cəmiyyəti polietnikdir. Ona görə də burada baş verən sosial proseslər cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edir və onların həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycandakı bütün xalqlar və konfessiyalar bir sosio-humanitar məqsədə – yəni Azərbaycan cəmiyyətinin vahidliyinə və bütövlüyünə xidmət edir.

2) Xarici aspektlər. Azərbaycan xalqı həmişə qonşu xalqlarla hərtərəfli əlaqələrin yaranmasına və inkişafına tərəfdar olmuşdur. Hətta bu prosesdə biz daimi mərkəz və ötürücü rol oynamışıq, çalışmış, xalqların milli dil və mədəniyyətlərinin zənginləşməsi üçün səy göstərmişik.

Multikulturalizm bizim kredomuzdur – yəni bizdə hər kəsə bütövlükdə hamıya aidliyi ehtiva edir, onun əsas nüvəsini tolerantlıq təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, bütün dinlər və millətlər bizim mövcud əxlaqi-mənəvi dəyərlərimizdən bəhrələnmə bilirlər.

Millətçilik problemi Azərbaycan fəlsəfəsi və politologiyasında az öyrənilmişdir. Ancaq bu haqda geniş fikir mövcuddur. Əsasən bununla bağlı millətçiliyin qeyri-əxlaqiliyi haqda ara fikri üstünlük təşkil edir. Əslində isə “millətçilik həm şüur hadisəsi, həm müəyyən bir ideologiya, həm də daxili və beynəlxalq arenada siyasi təcrübə, eyni zamanda sosial bir hadisədir¹.”

¹ Бах. И.Р. Мамедзаде национализм в объекте философского исследования. Политическая этика проблемы переходного периода

Millilik millətin tarixi kökü ilə bağlıdır. Milli mədəniyyət özündə millətin tarixi inkişafının bütün cəhətlərini əks etdirir, başqa sözlə desək, hər bir millətin müəyyən tarixi onun milli fəlsəfi təfəkkürünün tarixidir.

Qloballaşma prosesi milli mədəniyyəti dialoq vasitəsi ilə ümumbəşəri bir mədəniyyətə, yaxud dünya mədəniyyətinin bir hissəsinə çevirir, onları bir-birinə yaxınlaşdırır və zənginləşdirir.

Azərbaycanlılar lap əzəldən qloballığın və multikulturalizmin bir nümunəsi olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə deyirdi ki, azərbaycanlılar bir millət kimi türk, dini etibarilə islam, mədəniyyəti cəhətinə görə isə şərqlidirlər. Hazırkı qloballaşma və qarışma hərəkəti bu xalqın getdikcə daha çox Qərbə integrasiyasını gücləndirir ki, bu da onun yeni cəmiyyətlərə transformasiyasını şərtləndirir.

XX əsrin ortalarından müxtəlif tarixi səbəblər ucbatından tariximiz, mədəniyyətimiz və dilimiz əsaslı tədqiqatların obyektı olmamışdır, daha doğrusu öyrənilməmişdir. Biz hələ mədəniyyətlərin dialoqu, onun Şərq-Qərb müstəvisində tədqiqi, Azərbaycan mədəniyyətinin sosio kultur problemləri və s. mərhələləri demirik. XX əsrin ortalarından başlayaraq dil və mədəniyyətimizin bütün aspektləri elmi-tədqiqat mərkəzləri, alimlər, universitetlər və s. tərəfindən ciddi surətdə tədqiq olunmağa başladı, eləcə də bizim tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz mədəniyyətlərin dialoqu problemi, həm də onun Şərq-Qərb kontekstində öyrənilməsi məsələləri².

«Siyasi etika və keçid dövrünün bəzi problemləri», АН Аз-на, Институт философия и права, Баку, 1991.

² История Азербайджанской философии, Т.1, Баку, Елм, 2002, с.5 (360 с.)

İdeologiya ilə məfkurə nə qədər bir-birinə yaxın anlayışlar olsa da onlar arasında müəyyən fərqlər də var. İdeologiya siyasi sahələrə, məfkurə isə ən çoxu milli-mənəvi sahələrə aiddir. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, "hər bir şəxsin milli mənsubluğu onun qürur mənbəyidir. Bu mənada mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam". Bu sözlərdə həm ideoloji, həm məfkurəvi postulatlar var. Dünyanın müxtəlif məkanlarında məskunlaşan azərbaycanlılar dünya mədəniyyətinin və iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində də yaxından iştirak edirlər. Onlar tolerantlıq nümunəsi kimi mədəniyyətlərin dialoqunda da ön cərgədə gedirlər.

Azərbaycançılıq ən əvvəl ideologiyanın və məfkurəçiliyin önə çəkilməsilə səciyyələnir. Buraya habelə milli-mənəvi dəyərlərin hər cür aşınmadan qorunması, vəzifələri də daxildir. Tolerantlıq və mədəniyyətlərin dialoqu şəraitində öz milli özgürlüyünü saxlamaq və onu daha da inkişaf etdirmək azərbaycançılıq sferasına daxil olan məsələlərdir.

Azərbaycan diasporu içərisində bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparılmalı, onların ana vətənə bağlılığını gücləndirmək lazımdır. Bu mənada azərbaycançılıq fərdiləşmiş bütövlükdür, yəni öz vahid dövlətinə və millətinə sadıq fərdlərin bir dövlətdə birləşməsidir.

Azərbaycan respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın və onun həyata keçirilməsilə bağlı olan Dövlət proqramının yerinə yetirilməsi prosesi göstərir ki, bütün ictimai və humanitar elmlərin, eləcə də mədəniyyət və kulturologiya sahələrinin tədqiqi və tədrisində onlara yeni təşəkkül tərzilə yanaşmaq tələb olunur. Daha doğrusu, problemə azərbaycançılıq məfkurəsi mövqelərindən yanaşmaq zərurəti yaranmışdır. Belə bir yanaşma Azərbaycan elmini dünya miqyasına çıxara bilər.

Akademik R.Mehdiyevin "Qlobal integrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair" adlı məqaləsi bütövlükdə ictimai və humanitar elmlər üçün metodoloji rol oynayan bir sənəddir. Bu sənəd bizim məsələmizin istiqamətini və metodologiyasını müəyyən edəcək bir gücə malikdir³.

Azərbaycan milli ideologiyasında aparıcı rolu olan azərbaycançılığın tədqiqi, təbliği, onun daha da inkişaf etdirilməsi və dönmədən həyata keçirilməsi, onun nəzəri müddəalarının ümumiləşdirilib sistemə salınması istiqamətində böyük tarixi şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyevin çoxcəhətli siyasi fəaliyyətində azərbaycançılıqla bağlı mühüm məfkurəvi əhəmiyyət kəsb edən postulatlar üzrə siyasi təhlilinin təcəssümü, Əli İmanqulu oğlu İbrahimovun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" monoqrafiyasında təfərrüatı ilə öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyada milli ideologiyanın komponentlərindən biri olan, milli mənsubiyyəti, milli-mənəvi dəyərləri, vətənciliyi, dil birliyini, milliliyi və dini tolerantlığı özündə ehtiva edən azərbaycançılıq ideyasının təkamülü: Azərbaycan idealı, onun yaranışı tədrici təkamülü inkişafının aspektləri tədqiqata geniş şəkildə cəlb edilmiş, bu ideya ilə bağlı Azərbaycanın klassik və müasir elm korifeylərinin, tanınmış tədqiqatçıların ideya irsindəki dəyərli nümunələrin əsasında "samballı siyasi təhlillər verilmiş, yığcam ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Müəllif əsərində Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində fədakarlıq göstərmiş liderlərin adını çəkərkən Heydər Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə üzərində xüsusi dayanaraq haqqında söylədiklərini belə səciyyələndirir.

³ Azərbaycan qəzeti, 5 may, 2009-cu il

dirir: “Mən yenə də deyirəm Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəllərində və xüsusən 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər. Bu şəksiz-şübhəsizdir [28, səh 156].

Bununla da biz Heydər Əliyevin Azərbaycan demokratik dövlətinin təməlini qoymuş liderlərinə böyük ehtiram və hörmətinin bariz nümunəsini görürük. Bu liderlərin ən çətin şəraitdə fədakarlıq göstərərək cümhuriyyətin ilkin illərində dövlət əhəmiyyətli, iri miqyaslı strateji problemləri həll etməyə macal tapa bilmədikləri barədə kitabdakı materiallar yetərincədir. Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyası ilə bağlı ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalanması, ulu öndərin - Heydər Əliyevin təhsilimizi xalqımızın bu günü, milləti üçün, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib tarixi hadisə kimi dəyərləndirməsi monoqrafiyanın “Azərbaycançılıq ideyasının ideologiyaya çevrilməsində Heydər Əliyev fenomeni” adlı 2-ci fəslində daha dolğun və tam aktuallığı ilə əhatə olunmuşdur.

Kitabın son fəslinin tədqiqata cəlb edilən “Heydər Əliyevin nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyası”, “Heydər Əliyevin ideya irsi kontekstində multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemi”, “Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında ulu öndərin xidmətləri” paraqraflarında azərbaycançılıq ideyasının ideologiyaya çevrilməsində onun keçdiyi tarixi, coğrafi, siyasi proseslərdən gələcəyə yönələn trayektoriyasında Heydər Əliyevin sağlam siyasi düşüncəsinə söykənmiş vahid Azərbaycançılığın əsaslarından bəhs edilir: Qeyd olunur ki, bu

ideya üzərində cəmləşən, xalqların unifikasiyasını şərtləndirən çoxsaylı milli-mənəvi dəyərlər, mədəniyyət və dini mədəniyyətlər birliyi, dil və ərazi birliyi, dini tolerantlıq, dinlər arasında universal yaxınlıq, şovinizmdən və irqçilikdən tam uzaq, xalqın iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafını təmin edən Azərbaycan vətənpərvərliyinin inkişafı və onun daha da möhkəmləndirilməsi ölkə xalqlarının bütöv tamlığına, monolit birliyinin təminatına çevrilməkdədir.

Təqdim olunan bu monoqrafiya Azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində azərbaycançılığın inkişafı və formalaşmasında yaranmış problemlərin açıqlanması və həlli yolunda möhtəşəm bir addımdır. Biz onun müəllifinə bu yolda geniş yaradıcılıq imkanları və uğurlar arzulayırıq.

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Ə.M.TAĞIYEV

ÖN SÖZ

Dünyanın geosiyasi məkanında nəhəng güc vahidlərindən biri, ikiqütblü dünyanın balanslaşdırılmış dinamik inkişafında böyük rol oynamış SSRİ kimi nəhəng bir imperiyanın çökməsi nəticəsində ondan qopub yeni müstəqil həyata qədəm qoyan dövlətlərin yaranması onların beynəlxalq münasibətlər sisteminin formal milli faktoruna çevrilməsi səbəbsiz olmamışdır. Dünya arenasında yenidən siyasi suverenlik qazanmış dövlətlərdən biri kimi Azərbaycanın da qarşısında yeni dövrün aktuallıqları, reallıqları və qanunauyğunluqlarına adekvat milli inkişaf strategiyası hazırlamaq və bu strategiyaya uyğun çoxsaylı fundamental problemlərin mərhələli şəkildə həlli yollarına girişmək vəzifəsi qoyulmuşdur.

İlk öncə siyasi sistemin təşəkkülünə, daha sonra onun struktur elementlərinin tədricən təkmilləşməsinə nail olmaq, bu xüsusda siyasi-hüquqi islahatlarla müşayiət edilən əsaslı tədbirlər hazırlamaq, eyni zamanda milli zəmində ölkənin rəşadət və paritet (bərabərlik, bərabər nisbət) sosial stratifikasiyasını reallaşdırmaq, milli həmrəyliyi və tamlığı bərpa etmək, xalqda baş qaldıran inamsızlığı, ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmaq, dövlətin inkişafının mahiyyətini, məqsədini və perspektivlərini müəyyənləşdirməklə müharibə şəraitində konseptual mövqe sərgiləməsi mütləq zərurdən doğan vəzifələr kimi qarşıda dururdu.

Bir çox müstəqil dövlətlər kimi Azərbaycan da öz xalqının milli azadlıq hərəkatının yenidən dünyaya göz açmış

bir körpə timsalında sanki günəş kimi doğdu. Lakin yenidən müstəqil olmuş bir dövləti idarə etməyə fenomen siyasətçi lazım idi: Biz bunu yalnız Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətdə görə bildik. Sosializm quruluşunda yaşayan insanlar kimi mən də yalnız dövlətin və onun ayrı-ayrı rəhbərlərinin sərəncamı, hökmü ilə iş görməyə öyrəşmişdim. Milli azadlıq naminə müəyyən qanunauyğunluğun təbii dinamikasından yaranmış yeni rejim, yeni quruluş insandan güclü iradə, səy, çeviklik və özünü, ailəsini xaosdan qurtarmaq üçün düzgün koordinasiya, sadəcə yenidən qurulmaq tələb edirdi. Buna tab gətirənlər vəziyyətdən çıxışı tapa bilir, tab gətirməyənlər isə burulğana düşmüşlər kimi nostalji təskinliyə qapılırdılar. Ulu Öndərin hakimiyyətə gəlişini bütün Azərbaycan xalqı arzulayırdı. Mən ilk dəfə televiziya kanalından Ulu Öndərin ölkəni xaosdan qurtara bilən bir yeganə şəxsiyyət kimi hakimiyyətə dəvət olunmaq təklifini Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, böyük alim, akademik Ziya Bunyadovdan eşitmişdim. Bu cənublu, şimalı, qərblə, hətta İran Azərbaycanındakı soydaşlarımızın da böyük istək və arzularından doğan bir reallıq idi. Bəli xalqımızın böyük oğlu, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin XX yüzilliyin 2-ci yarısından başlayaraq Azərbaycanın həyatına fəal bir rəhbər kimi daxil olduğu gündən, onun müstəqilliyə yenidən addım atan demokratik bir ölkənin rəhbər vəzifəsinə xalq tərəfindən yenidən irəli çəkilməsinə görə böyük qürur hissi keçirmişəm. Yaşadığımız indiki çağda beynəlxalq aləmdə min cür siyasi oyunların getdiyini xalqımız hələ təzə-təzə başa düşür. Amma Heydər Əliyev belə oyunların dünya arenasında hansı siyasi qüv-

vələr tərəfindən hansı səpgidə aparılmasından hələ çox-çox əvvəl xəbərdar idi: O, özünün uzaqgörənliyi, qətiyyətli olması, cəsarəti və geniş dünyagörüşü ilə bütün dünyada nüfuz qazanmışdır.

Hakimiyyətə yenidən gəlişinin ilk günlərindən xalqımıza, şəxsən mənə xoş gələn ən birinci siyasəti Azərbaycan ideyası üzərində dayanıb onu qabartması idi. 1992-ci ildə Əbülfəz Elçibəyin qısa müddətli prezidentliyi zamanı artıq bir çox orta məktəbdə xüsusən, cənub, şimal bölgələrində, həmçinin Naxçıvanda sovet dövründə tədris edilən "Azərbaycan dili"nin üzərində "Türk dili" yazılmış dərsliklərlə əvəz edilməsi və bundan narahat olanların səsi eşidilirdi. Heydər Əliyev xalqın səsinə öz möhtəşəm tədbirləri ilə cavab verdi və böyük şair, xalqın iftixarı olan Bəxtiyar Vahabzadənin və ölkənin digər tanınmış alim və ziyalıları qarşısında çıxış edərək Azərbaycan xalqının 70 illik önəmli milli dəyəri olan "Azərbaycan dili" dərsliyinin yenidən dirçəlməsində əzmkarlıq göstərdi.

Ulu Öndər bunu belə əsaslandırdı ki, Osmanlı türkləri olduğu kimi, bizdə də Azərbaycan türkləri mövcuddur və onlar ölkədəki digər milli azlıqlarla birgə fəaliyyət göstərməklə aparıcı etnosdurlar, eyni zamanda bu etnos azad, eyni, birgə yaşayış hüquqlarına malik olmaqla Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Bütün bunlar Ulu Öndərin Azərbaycan dilini, tarixini çox gözəl bilməyindən irəli gəlirdi və vətənimiz Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşayan xalqının, millətinin əvəzsiz övladı kimi əxlaqa söykənən siyasəti ilə əbədiyaşar bir dövlət yaratdı və həmin dövləti hər cür bədnəzərlərdən

sığortaladı. Onun siyasi düşüncəsi, vicdanının səsinə adekvat istəyi Azərbaycanda yaşayan xalqların monolit birliyi ilə uzlaşırdı və bu monolit birliyin sabitliyi, daha da möhkəmlənməsi üçün dövlətin siyasi strategiyasında buna önəm verirdi. Şair Jukovski vicdan haqqında obrazlı şəkildə belə yazmışdır:

*Gərəkli dir sənin hakimiyyətin,
Hədələrə zərbə qalsın niyyətin.
Vidansan, qanunsan, ittihamçısan,
Şahidsən, hakimsən ey qadir insan!⁴*

Vicdan təqdir edən və ya məzəmmət edən hakim kimi özünü biruzə verir. Qədim Roma mütəfəkkiri Sitseron Mark Tulli vicdan haqqında yazmışdır: "Vicdanın qüdrəti çox böyükdür. O günahsız adamdan hər cür qorxunu kənar etmək və layiq olduğu bütün cəzaları günahkarın, xəyalında aramsız surətdə canlandırmaqla, özünü eyni dərəcədə hiss etdirir" (Sitseron. Düşüncələr, Sankt-Peterburq, 1903).

Azərbaycanın nıcatı üçün hakimiyyətə 2-ci dəfə gəlməklə Ulu Öndər Heydər Əliyev özünün pragmatik fəaliyyət mexanizmi ilə işə başladı. Ölkənin fundamental vəzifələrini ehtiva edən dövlət əhəmiyyətli strateji proqram hazırladı. O, antoqonist meyllərlə müşayiət edilən dağıdıcı prosesləri aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Onun təşəbbüsü ilə ölkənin ümumxalq səsverməsi - referendum vasitəsilə 1995-ci il-

⁴ V.A.Jukovski. Əsərləri, 1-ci cild, Sankt-Peterburq, 1886-cı il, səh. 477

də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Bütün sosial-siyasi məsələlərin fonunda milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirildi, çoxsaylı islahatların həyata keçirilməsi reallaşdı. Hər şeydən öncə milli həmrəylik, milli bütövlüyü sərgiləyən Azərbaycançılıq ideologiyasının cəmiyyətin siyasi inkişafında aparıcı rola malik neokonservatizmin milli modeli (H.B.) qismində çıxış etməsinin əsası qoyuldu. Müxtəlif siyasi proseslərin fonunda Heydər Əliyevin nəzəri irsində geniş şəkildə öz əksini tapan azərbaycançılıqla bağlı müxtəlif faktlar və arqumentlər üzrə analitik təhlillər zəngin mənbə rolunda çıxış edir.

“Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri” adlı kitabı yazıb ərsəyə çatdırmaqdan əsas məqsədim azərbaycançılıq ideyasının təkamülü, Azərbaycan ideali, onun yaranışı və mahiyyəti, milli ideologiyamızda azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu, nəhayət Ulu Öndərin bir siyasi lider kimi adı çəkilən problemlərlə bağlı bütün məna bəlli olan məziyyətləri ilə oxucuları tanış etmək və azərbaycançılıq ideologiyasında onun böyük xidmətlərini sistemli şəkildə açıb göstərməkdir.

GİRİŞ

İdeya yunanca “idea”- anlayış, təsəvvür mənasını verməklə “əhəmiyyət, məna” və mahiyyəti ifadə edən, təfəkkür və varlıq kateqoriyaları ilə sıx bağlı olan fəlsəfi termin kimi başqa sözlərə qoşularaq müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu baxımdan azərbaycançılıq ideyası siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini, fəlsəfi baxışlar və ideyalar sistemi olmaqla, nəticə etibarilə iqtisadi münasibətləri əks etdirəndə ideologiyaya çevrilir. İdeologiya müəyyən bir ideyanın, yaxud ideyalar toplusunun inkişaf edərək ideoloji girişə çevrilməsini gerçəkləşdirir. Bu mənada Azərbaycan ideyasının tarixi qədimdir. Ta qədim zamanlardan azərbaycanlı entosu bütöv bir tam kimi mövcud olmuşdur, belə ki, bu reallıq uzun tədrici təkamülü prosesin nəticəsində müəyyən bir ərazidə, lap elə Azərbaycanın hüduqları daxilində məskunlaşan azərbaycanlıların bir dövlətdə, bir coğrafi ərazidə, bir dil və mədəni məişət psixoloji amillərin vəhdətində müəyyənləşmişdir.

Bu gün artıq azərbaycanlılar da özlərinin mətbuatını, teatrını, operasını, siyasi cəmiyyətlərini, sosial xeyriyyə qurumlarını və s. yaratmaq təşəbbüsünü artırdı. Digər türksoylu xalqlarla birlikdə onlar öz milli mənliliklərini dərk edir, hətta özlərinin mənsub olduğu doğma ərazinin hüquqi vətəndaşları olmaları ilə qürur duyurlar. Bir sıra Azərbaycan mütəfəkkirləri artıq XX əsrin əvvəllərindən “azərbaycanlı” terminini işlədirdilər.

- 21546 -

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində “azərbaycanlı” terminini işlədənlərdən birincisi Məhəmməd Şahtaxtinski, daha sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur.

1897-ci ildə M.A.Şahtaxtinski yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarını “azərbaycanlı” adlandırmaq lazımdır. M.Ə.Rəsulzadə bundan 18 il sonra 1915-ci ildə “Aşıq söz” qəzetində Azərbaycan ideyasının artıq coğrafi mənadan başqa inkişaf edərək siyasi və milli-mənəvi sahələri də əhatə etdiyini yazmışdır. Artıq XX əsrin astanasından türkcülülə yanaşı “azərbaycançılıq” da get-gedə püxtələşməyə başlayır.

“Azərbaycan”, “azərbaycançılıq”, “Azərbaycan və sərhədi”, “türkcülük” kimi problemlər Yusif Vəzir Cəmənzmənin də daim düşündürən və məşğul edən məsələlərdən olmuşdur. “Biz kimik” məqaləsində o, Azərbaycan tarixinin yazılması tələbini irəli sürmüşdür. Bu ondan irəli gəlirdi ki, hələ o zaman Kiyev İmperator Universitetində oxuyarkən Azərbaycan dilində kitablar buraxmağa başlamış, ana dilini bilməyənlər üçün kurs təşkil etməklə mühazirələr oxumuşdur. Yusif Vəzir hələ o zamanlar qarşısında qoyduğu məqsədi tam dərk edərək slavyan xalqlarından əxz etdiyi millilik adı ilə birləşməyin optimal yollarını müəyyən milli ideologiya ilə bağlılığın əsasında, xalqın ümummilli dəyərlərinin və sərvətlərinin inkişaf etdirilməsində və bütövlükdə milli maraqları ifadə edərək milli siyasətin, milli şüurun yüksək səviyyəsində görürdü. Bu gün üçün də aktualıq kəsb edən Azərbaycanı tanıtmak, onun haqqında olan düşüncələrə əfkari-umumiyyəni cəlb etmək ideyası o illərin ziyalıları içərisində ən çox Y.V.Cəmənzmənin narahət və məşğul etmişdir. Onun məruzəsinin birində oxuyuruq: “Bir Azər-

baycan xəritəsi cızdıq. O zamandan Azərbaycan haqqında onun tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarət və iqtisadiyyatı barəsində bir çox məsələlər yazdıq. Yavaş-yavaş Azərbaycan şöhrət tapmağa başladı”. [50, s.34]

Y.V.Cəmənzmənin 1917-1919-cu illərdə Azərbaycanı öyrənib onu tanıtmak haqqında geniş ictimai rəy doğurmaq sahəsində xeyli əmək sərf etmişdir. O, Bakıda çap olunan “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” kitabları, 1918-ci ildə “Millət” qəzetində çıxan “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və sair silsilə məqalələrini məhz bu məqsədlə yazmışdır.

Azərbaycançılıq dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırılmaqla gündən-günə inkişaf etdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində respublikada mövcud olan müxtəlif etnik ideyaların dövlət ideologiyasına inteqrasiyası yeni bir keyfiyyət halını almışdır. Azərbaycanın bir sıra alimləri tərəfindən azərbaycançılığın hələ tam şəkildə tədqiq olunub öyrənilməsi başa çatdırılmasa da, hər halda bu məsələ ilə bağlı aşağıda adları qeyd edilən alimlər az iş görməmişlər. R.Mehdiyev, S.Xəlilov, N.Cəfərov, V.Arzumanlı, Y.Qarayev, A.Nəbiyev Ə.Abbasov, N.Şəmsizadə, A.Rzayev, A.Ata, A.Mustafayev, İ.Məmmədzadə, A.Şükürov, Q.Hüseynli, Ə.Tağıyev, Cavad Heyət, A.Rüstəmov, E.Mədətli, R.Əliyev, İ.Həbibbəyli, Z.Ağayeva, N.İsayev, R.Əhmədov, S.Vəliyeva, A.Hüseynov, H.Orucov, Q.Əliyev, C.Musayev, M.Yusifov, N.Qəhrəmanlı, Ə.İbrahimov və başqaları azərbaycançılıq ideyasının müxtəlif cəhətlərini tədqiq etmişlər. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında (2002),

Yeni Azərbaycan Partiyasının mötəbər konfranslarında, müstəqil Azərbaycanın ayrı-ayrı bayram günlərində Heydər Əliyev öz fəaliyyətinə və xalq qarşısında xidmətinə görə ümummilli lider səviyyəsinə yüksələrək yeni milli ideologiyanın - azərbaycançılıq ideologiyasının memarı və banisi sayılmışdır. Tədqiqatçı Ə.Tağıyevə görə Azərbaycanda azərbaycançılıq ideologiyasının memarına çevrilən H.Əliyev, həm də bu ideologiyanın beşiyi başında dayanan birinci şəxsiyyət oldu. O xalqın arzu və istəklərinə yaxından bələd olan siyasi lider kimi onun tələbatını vaxtında ödəməyin vacibliyini dərk etdi və xalqın milli ideologiyasını onun dövlətçilik ənənələri ilə birləşdirdi.

Azərbaycançılığın sinonimi kimi vətənçilik də ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur. Tədqiqatçı Hidayət Orucov Heydər Əliyevin vətənçiliyin formalaşmasında üç aspektə nəzər yetirməyin vacibliyi haqqında fikirlərini belə xarakterizə edir:

- Ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin birliyi;
- Dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq bütün azərbaycanlıların birliyi;
- Dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış keçmiş Azərbaycan vətəndaşlarının azərbaycanlılarla birliyi;

Müstəqillik zamanı dövlətin və onun prezidentinin xalqın dininə, dilinə, mənsubiyyətinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmət və ehtiramla yanaşdığını görən milli azlıqlar vətənçilik ideali ətrafında daha da sıx birləşdilər.

Təsadüfi deyil ki, Qarabağ savaşında Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hamısı şəhidliyi özlərinə şərəf bilirdi. Həqiqətən ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi nitqlərdə

müdrəkəsinə bəyan etdiyi fikirlər zaman-zaman gerçəkləşdirilirdi: "Azərbaycan, onun ərazisində yaşayan hər bir xalqın vətənidir, azərbaycanlı məfhumu çox genişdir. Ərazimizdə yaşayan türk də, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, tat da, udi də, kumik də, başqaları da bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirir" [61, s.152].

Azərbaycançılığın türkçülükə əvəz olunması vətənçilik ideyasını təhlükə altında qoya bilərdi. Belə məsələlərə elmi yanaşma və ifrata varmadan onların anladılması, açıq şəkildə şərh Heydər Əliyev kimi bir tarixi şəxsiyyətə, nəhəng siyasi liderə xas ola bilərdi. Yeri gəlmişkən o, azərbaycançılığı mənsub olduğumuz və danışdığımız azəri türk dili kontekstində aparıcı etnos, milli azlıq və etnik qrupların sintezi kimi dəyərləndirirdi. Lakin Azərbaycan cəmiyyətində aparıcı etnosa daha çox önəm verən Ulu Öndər bu xüsusta müzakirələrin birində demişdir: "Biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqlarına, dilinə mənsub olan dilimiz var" [61, s. 153].

Beləliklə, oxucuların istifadəsinə verilən bu kitabdan əsas məqsəd onun hər iki fəslində mövzunun əsas leytmotivi ilə bağlı ulu öndərin azərbaycançılıq ideyası və onun ideologiyaya doğru inkişafının bəzi məqamları və özəlliklərini açmaq və şərh etməkdir. Azərbaycançılığın bütün məziyyətlərini özündə ehtiva edən dahi şəxsiyyətin bu məfkurəyə olan müdrək baxışlarının təcəssümünü rəssional düşüncəsinin məntiqində görürük: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz

azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [22, s. 153]. Digər tərəfdən, bu ideologiya Azərbaycanda məskunlaşmış və buranın daimi sakini olmuş bütün böyük etnosun, o cümlədən etnik qrupların, milli azlıqların hüquqlarını paritet(bərabərlik) əsasda sabit saxladığından və mütəşəkkil cəmiyyətin inkişaf dinamikasında bunun təsbit olunması reallaşdığından milli həmrəylik mənbəyinə çevrilməsi stimulu daha da qüvvətləndirir, başqa sözlə dünya azərbaycanlılarını birləşdirən milli məfkurəyə çevrilən azərbaycançılıq ideologiyası ölkədəki bütün konfessiya və etnosların həmrəylik və qarşılıqlı anlaşma mühitində yaşamasını təmin edən mənəvi mexanizm səciyyəsi daşıyır.

Məsələnin daha önəmlisi də milli həmrəylik çevrəsində yaşayan xalqlara təlqin olunan azərbaycançılığın hələ Bakıda Dünya azərbaycanlıların I qurultayında ümummilli lider H.Əliyevin proqramlı nitqində həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas aparıcı ideya olması və bunun YUNESKO-nun 2005-ci ildə Parisdə “mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi” haqqında qəbul edilmiş konvensiya ilə əlaqələndirilməsi qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının həmin konvensiyaya qoşulmasından irəli gələn istiqamətlər içərisində mədəniyyətlərarası hörmət və sülh mədəniyyəti naminə xalqlar arasında mənəvi körpülərin qurulması ruhunda mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədilə multikultural siyasətin bir proqram sənədi kimi səciyələndirilməsi, müasir cəmiyyətdə sosial, etnomədəni proseslərə münbit şəraitin yaradılmasına başlanğıc bir addımdır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN İDEYASININ TƏKAMÜLÜ

1.1. Azərbaycan ideali: yaranışı və təkamülü

Azərbaycan bir ideal olaraq vətəninə sevməli hər kəsin yaddaşında, qəlbində dərin iz buraxan elə qüdrətli məkandır ki, irili-xırdalı millətindən, xalqından, irqindən, milli azlıq və etnik qrupundan asılı olmayaraq demək olar ki, hamı şad və firavan yaşayışın təminatını burada görmüşdür. Azərbaycan qədim bir diyar olaraq çox böyük məhrumiyyətlərə məruz qalmış, ərazisində çoxlu müharibələr, tayfa ixtişaşları, basqınlar mövcud olmuşdur ki, bu da sözsüz bu diyarın yetirdiyi sonsuz sərvətlərindən ötrü bir çox təcavüzkar dövlət başçılarından xəbis niyyətlərindən baş verirdi. Azərbaycanda yaşayan xalqların sonsuz sərvətləri ilə yanaşı süfrə mədəniyyətinə malik olması da xalq təbabəti elminin təməlindən xəbər verirdi. Bu elmi sahə Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Şəki, Gəncə, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Astara, Lerik və başqa bölgələrinin bu günə kimi ləziz, dadlı xörəkləri ilə daha çox məşhurdur. Bu xalq təbabəti elmi sahə qədim Atropatenada daha güclü olmuşdur. Milli yeməklər bir cür-eyni variantda olmur, çoxadlı olurlar. Hansı yeməyi günün hansı vaxtında və nəyi nəyə qatmaq ənənəsi Azərbaycanın süfrə mədəniyyətində ta qədim dövrlərdən indiyə kimi əsas yer tutur. Ətraf qonşularımızdan ermənilərə nəzər saldıqda onların süfrə mədəniyyətinin və milli yeməklərinin olmadığını görürük. Bu da sübut edir ki, ermənilər bu ərazilərə gəlmədir. Onlar başqalarının birliyindən yararlan-

raq onlardan süfrə mədəniyyətini əxz etmişlər. Dünyada belə hadisələr çoxdur. Özünü yekcins xalq kimi qələmə verən ermənilərin timsalında bu fikir bir daha təsdiqlənmişdir. Tarixdən məlumdur ki, haylar yəni ermənilər indiki ərəzilərinə Balkan yarımadasından kiçik Asiyadan köçüb gəlmişlər. Balkan dillərinin birinin dialektində danışan ermənilərin ənənəvi adət-ənənələri olmamış və Qərbi Azərbaycan ərəzində məskunlaşaraq oğuz tayfalarının adət-ənənələrini mənimsəyərək öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Erməni dilinə isə yunan, türk və iran dillərinin təsiri olmuşdur. Hətta XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində erməni şairləri, musiqişünasları Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar. Ermənilərin aşırıq sənəti üzrə görkəmli nümayəndələri olmuş və onlardan məşhur olanı Sayat Novadır. Sayat Nova əsərlərini əsasən Azərbaycan dilində yazmışdır. XVII əsrə qədər ermənilərin astronomiya, fizika, riyaziyyatı bilən şair ədibləri olmamışdır. Onlardan çox qabaqlar bu sahələr üzrə Azərbaycanda Həsənoğlu, Tusi, Nizami, Xaqani və s. kimi şəxsiyyətlər yazıb yaratmışlar. Ermənistan ərəzindəki coğrafi adların çoxu türk mənşəlidir.

Professor Ağayar Şükürov qeyd edir ki, əsl mənə məzmunə malik olan yeganə tarix varsa o da mifdir. Ənənəvi nöqtəyi-nəzərinə görə biz nə ediriksə, miflərdə təsvir olunanlardan başqa bir şey deyildir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, min yüzilliklər keçdikdən sonra bu günkü tariximiz gələcək nəsil üçün mif ola bilər. Mifi, tarixi yaradan məhz xalqdır. [26, s.19] Azərbaycan tarixi haqqında bizi qane edən və etməyən tarixi məlumatlar verilmişdir. Məlum məsələdir ki, hər hansı bir dövlətin adı etnik və ya coğrafi

məfhumla bağlı olur. Hər bir dövlətin tərkibində tayfa birləşmələri, ayrı-ayrı etnik qruplar ərəziləri ilə birlikdə vahid ad altında birləşirlər. Manna, Midiya, Kiçik Asiya, Atropatena, Arran, Albaniya və digərləri belə dövlətlərdən olmuşdur. Kiçik Midiya dedikdə tərkibində qohum və qeyri-qohum tayfaların birləşdiyi dövlət nəzərdə tutulur. Sonralar “Kiçik Midiya” Atropatena adı ilə tanınmışdır. Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra tam müstəqillik qazanmış Atropatena kiçik Midiyanın yenidən dirçəlməsi idi. Yunan coğrafiyaşünası Strabonun verdiyi məlumata görə Atropatena Ermənistandan və Matianadan şərqdə, Böyük Midiyadan qərb tərəfdə və iki ölkədən şimalda yerləşmişdir. Cənubdan Atropatena Hirkan dənizi çiçəkliyinə yaxın olan əyalətlərlə həmsərhəd idi. Onun coğrafi sərhədləri Şimali Azərbaycanın cənub rayonlarından başlayaraq Urmiya gölü ətrafınadək uzanırdı. Atropatena ərəzisinin böyük hissəsini dağlıq ərəzilər təşkil edirdi. Talış dağları Atropatenanın təsərrüfat həyatında mühüm rol oynamışdır. Qədim mənbələrdə Talış dağları Alqard dağları kimi yad olunur. Qızılüzən çayının adı həmin mənbələrdə Amard çayı kimi çəkilir. Amard adına Lerikdə və Astaranın Kijabə qəsəbəsində tayfa adı kimi rast gəlinir. Eyni zamanda Lerik rayonundakı Hamarat kəndi Amard adının indiyədək qalmış formasıdır. Lerik və Astara sərhədlərinin birləşdiyi zona Haşarat adlanır. Midiya və Atropatena dövlətləri haqqında ən çox məlumatı yunan müəllifləri vermişlər. Yunan əlifbasında “H” səsini ifadə edən hərf olmadığına görə Hamarat yunan mənbələrində “Amard” şəklinə düşmüşdür. Maraqlı cəhət bundadır ki, Hamarat talış dilində Həmat adlanır və tarixin

atası Herodotun verdiyi məlumata görə Midiya dövlətinin əsasını Həmat şəhərində Deyok qoymuşdur. Azərbaycan və İran yaylasında Midiya dövlətinin etnik tərkibində irandilli tayfalar mühüm rol oynamışdır. N.M.Dyakonov, İqrar Əliyev kimi görkəmli iranşünaslar irandilli tayfaların e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində İran yaylasına Cənubi Rusiya çöllərindən miqrasiya etdiklərini qeyd edirlər. Miqrantlar Cənubi Azərbaycanın da etnik simasında dəyişikliklər etmiş və burdakı etnik proseslərdə fəal iştirak etmişlər. [26, s.22] Professor N.İ.Anserov vaxtı ilə kaspilərin yaşadığı ərazinin bir hissəsində hazırda talışların yaşaması faktını əsas götürərək, talışların əcdadlarının kaspilər olması qənaətinə gəlmişdir. [26. s.21] Lakin hələlik versiya xarakterində olan bu fikri həqiqət kimi qəbul etmək olmaz. Çünki tədqiqatçı A.Rüstəmovə yazır ki, bəzi tədqiqatçılar kassilərlə kaspilərin qohumluğu fikrini irəli sürürlər. Bu qohumluq haqqında bir sıra Qərbi Avropa tədqiqatçılarından S.Şeftoloviç, Q.Xyuring, V.Qroznıy, A.T.Qlou və İ.M.Dyakonov yazmışlar". [41, s. 39]

Alban tayfa ittifaqına 20-dən çox tayfa daxil idi. Bu gün qədim albanların antropoloji xüsusiyyətləri hapitlərdə, qırızlar, buduqlarda və s. qalmışdır. Həmin antropoloji tipin yaşı Qafqazda 3 min ilə yaxındır. Tədqiqatçı A.Rüstəmovə Y.Yusifovun "Qədim Şərq tarixi" dərslindən ibarət mənbəyinə istinad edərək bildirir: "Məlumdur ki, tayfa ittifaqları bir-birinə dil cəhətdən qohum olan tayfalardan olmuşdur. E.ə. III minillikdə lulu tayfa ittifaqına daxil olan qohum etnoslardan biri" turukkilər olmuşlar. Turukki etnonimi türk tayfa adının erkən forması və Azərbaycan dövləti olan

Aratta dövründə III-II minillikdə mövcud olmuşdur. Aratta yer adı olmaqla ancaq qədim türk (prototürk) dilləri əsasında meydana gələ bilərdi. [41, s. 38]

Avesta sözünün etimologiyası ilk təbii odun insanlara bəxş edilməsi barədə tam dəqiqliyi ilə bizə xəbər verir. Həmçinin "Avesta"ya ilk od mənbəyi demək olar. Qədim dünya tarixindən məlumdur ki, ilk dəfə insanlara od ildırımın çaxması ilə əlaqədar meşədə quru ağacların yanması nəticəsində məlum olmuşdur. İlk vaxtlar insanlar oddan çəkinmişlər. Onlar odun sirlərinə bələd olduqdan sonra oddan öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Qədim yunan əfsanəsi "Prometey əfsanəsi"də bu cəhətdən daha maraqlıdır. Odu oğrayıb insanlara bəxş edən Prometey Zevsin qəzəbinə düşər olur və Qafqaz dağlarında zəncirlənir. Prometeyin Olimpda deyil Qafqazda zəncirlənməsi maraqlıdır. Mif də olsa bunda bir həqiqət vardır. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda oda sitayişin tarixi kökləri çox qədimdir. Azıx mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar hələ 700 min il bundan qabaq mağara sakinlərinin oddan istifadə etdiklərini üzə çıxartdı.

Türk xalqlarında düşmən bayrağını məhv etmək qələbənin rəmzi sayılırdı. Bunu "Kitabi Dədə Qorquddan" misal olaraq bir cümlənin təmsalında görürük. Orada deyilir ki, Qazan bəyin qardaşı düşmən bayrağını doğrayaraq onlar üzərində qələbə çaldı. Osmanlı imperiyasında sancaqbəyi rütbəsi və inzibati ərazi bölgüsü olan sancaqlılar mövcud idi. Talış danışığı dilinin ümumi strukturu Azərbaycan dilinin məxrəcəinə uyğunlaşdırılmışdır. Elə indiki şərq aləmində xüsusən əsrimizin 30-cu illərinə kimi Oğuz-Azərbaycan dili

Zaqafqaziya, İran və Ərəb ölkələrinin bəzi əyalətlərində ünsiyyət vasitəsi idi. Belə ki, etnik tayfalar, xalqlar dillərindən asılı olmayaraq bir-biriləri ilə Azərbaycan dili vasitəsi ilə ünsiyyət saxlamışlar. XVI əsrdə yaranmış Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsində idi. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilinin yayılma arealını nəzərə alaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Beləliklə, onun dövründə çoxlu islahatlarla yanaşı vahid Azərbaycan dövləti yaradılmışdır.

Azərbaycan dilinin Zaqafqaziyadakı əhəmiyyəti görkəmli rus şairi M.Lermontovun diqqətindən yayınmamışdır. Qafqazda sürgündə olarkən Lermontov Rusiyadakı dostlarına yazırdı: "Rusiyada fransız dili nə qədər nüfuza malikdirsə, Zaqafqaziyada Azərbaycan dili ondan daha da nüfuzludur. Burada bu dil ünsiyyət vasitəsidir və mən bu dili öyrənməyə başladım". [69, s.54] Lermontov tərəfindən "Aşıq Qərib"-in rus dilinə tərcüməsi onun bu dilə olan rəğbətindən irəli gəlirdi. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov həm Azərbaycan dilini Lermontova öyrətmiş və həm də "Aşıq Qəribin" rus dilinə çevrilməsinə kömək etmişdir. Gürcü tədqiqatçılarından C.Çakeş də göstərir ki, "Aşıq Qərib" süjetini Lermontova M.F.Axundov vermişdir. 1835-ci ildə Dərbənd sürgünündən Tiflisə təzəcə qayıtmış məşhur rus şairi A.A.Bestujev-Marlinski də M.F.Axundovdan Azərbaycan dilini öyrənmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, uzun müddət ərzində Azərbaycan dili başqaları üçün ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Dərbənddə öz sürgün dövrünü yaşamış görkəmli rus dekabrist yazıçısı A.A.Bestuyev – Marlinski yazırdı: "Zaqafqaziya diyarının tatar dili (Azər-

baycan dili) türk dilindən az fərqlənir və fransızcanı bilib Avropanı başdan başa gəzmək mümkün olduğu kimi, tatar dilini bilməklə də bütün Asiyanın o başından vurub, bu başından çıxmaq olar". [78, s.5] Deməli Azərbaycan dili Asiyada yaşayan türksoylu xalqlarla ünsiyyətin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni tarixi şəraitin diktəsi ilə Azərbaycan ziyalıları və siyasi elitası artıq yeni siyasi tələblərlə çıxış edir və Azərbaycanın müstəqilliyi ideyalarını qaldıraraq milli muxtariyyət ideyasından milli respublika ideyasına keçdilər və 1918-1920-ci illərdəki cümhuriyyəti reallaşdırdılar. Belə bir respublikanın mövcudluğu isə artıq Azərbaycan ideyasının siyasi həyatda özünü təsdiq etməsi idi. Azərbaycan coğrafi varlıqdan siyasi-ideoloji bir varlığa çevrildi. Azərbaycan ideyası onu məskunlaşdıran bütün xalqların maddi və mənəvi həyatına daxil oldu, buradakı xalqların bu ideya ətrafında daha da sıx birləşməsinə səbəb oldu. Bütün türk-islam dünyasında ilk milli demokratik dövlətin əsası qoyuldu və beləliklə də bu ideyaların nəticəsi kimi yaranmış bir respublika başqa türk-islam xalqlarının həyatında da siyasi bir mənanın daşmasına səbəb oldu. İki əsrin qovşağında baş vermiş sosial-siyasi hadisələr azərbaycanlıların həyatında dərin izlər buraxmış, onların xarici dünyaya miqrasiyasını daha da genişləndirmişdir. Bunun da nəticəsində bəzi xarici ölkələrdə güclü Azərbaycan diasporu yaranmış, hətta bir sıra məqamlarda erməni və yəhudi diasporunu üstələməyə başlamışlar. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti xırda və orta bizneslə məşğul olanlardır. Lakin bizneslə məşğul olmaq

dünya azərbaycanlıları ilə, soydaşlarla ünsiyyətin qırılması deyil. Hər şey ticarət münasibətlərindən baş verir. İngilislər də tarixdə iqtisadi mövqelərdən bəhrələnərək siyasi həyatda irəliləmişlər. Xaricdəki Azərbaycan diasporu içərisində Rusiyadakı həmvətənlərimizin çoxluq təşkil etməsi onların tədricən siyasi yetkinliyə nail olmasından xəbər verir. Azərbaycan ideyası Rusiyadakı soydaşlarımızın əqidəsində yaşayır. Ona görə xarici ölkələrdə sıx halda yaşayan soydaşlarımızın banklarda, birjalarda, bazarlarda və digər iqtisadi-sosial strukturlarda da çox möhkəmlənmələrindən istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycanın milli oyanışı və yeniləşməsi, onun milli ideya uğrunda mübarizə hərəkəti milli gerçəkliyimizin çox mühüm tərkib hissələrindən biridir. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanında buna oxşar ideyalar vahid ərazi hissi, maddi-məişət şəraitinin ümumiliyi, xarici dövlətlərə qarşı əlbir mübarizə, dil və qan qohumluğu, soykökü eyniliyi, mənəvi mədəniyyət sahəsində oxşar cəhətlər, iqtisadi-siyasi və coğrafi birlik zəminində formalaşmış müəyyən xüsusiyyətlər idi.

Professor Əlikram Tağıyev yazır: "Sonrakı illərdə belə ideyalar ayrı-ayrı hallarda ümumirən, ümumtürk, ümum-islam ideyalarının tərkib hissələri kimi də çıxış etmişdir. Azərbaycanın ancaq özünə aid ola bilən və bugünkü elminəzəri ədəbiyyatda özünə "azərbaycançılıq" kimi vətəndaşlıq hüququ qazanan saf Azərbaycan milli ideyasına çevrilənədək o, uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. [10, s.28] "Bu tarixi prosesdə müxtəlif Azərbaycan soykökləri vahid azərbaycanlı milləti kimi formalaşmağa və özünün milli

ideyasını yaratmağa başlamışdır. Milli ideyalar öz-özünə yaranmırlar. Xalqın içərisindən çıxmış qabaqcıl fikir dühaları belə ideyaları yaratmağın vaxtı çatdığını zəruri hesab edərək onu formalaşdırır, sonra isə onun ümumxalq malına çevrilməsinə nail olurlar. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyada fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor". M.A.Şahtaxtinski 1891-ci ildə yazırdı ki, "Zaqafqaziya müsəlmanları yaxşı olardı ki, azərbaycanlı adlandırılınsın". Y.V.Çəmənzəminli göstərirdi ki, milliyyət fikri ilk dəfə M.F.Axundovda oyanmışdır. Z.B.Göyalp, M.F.Axundovu iki böyük türkçüdən biri sayırdı. H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, N.B.Vəzirov, A.Səhhət, Ö.F.Nemanzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və sonrakı ziyalılar milli ideya axtarırları yollarında xeyli işlər görmüşlər. Azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasının tarixi çətinlikləri ondan ibarət olmuşdur ki, onun xalqı illərlə coğrafi, iqtisadi, siyasi və mənəvi cəhətdən parçalanmış, yadellilərə qarşı mübarizə prosesində sayca azalmış, maddi və mənəvi həyatı kasadlaşmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, millətimizin mövcudluğu bu gün bir reallıqdır. Lakin Azərbaycan xalqı bu mübarizə prosesində daha mətinləşmiş, bütün məhrumiyyətlərə sinə gərmiş və bugünkü millət halına gəlib çıxıb bilmişdir. Azərbaycan milli ideyasının yaranmasında H.B.Zərdabinin maarifçilik, M.Ə.Rəsulzadənin millətçilik və dövlətçilik, C.Məmmədquluzadənin və ümumən "Molla Nəsrəddin"-in demokratizmi və azərbaycançılığı, Demokratik Respublika tərəfindən əsası qoyulan vahid Azərbaycan vətənsəvərliyi ideyaları, sovet dövrü

ziyalılarının milli orientasiya istiqamətindəki konstruktiv müddəaları kimi mühüm rol oynamışdır.

İnsan sosial varlıq olaraq mövcud olduğu andan ta bu günə qədər mübarizə aparmış, həyatındakı boşluqları doldurmaq üçün düşünmüş, daşınmış, yaxşı yaşayış, yaxşı dolanışdan ötrü həmişə stimül olan axtarışlarda olmuşdur. Hətta ilk baxışda siyasətlə heç bir əlaqəsi olmayan ibtidai qəbilənin özündə də bu və ya başqa səviyyədə siyasət mövcud olmuşdur.

İctimai-siyasi formasiyaların bütün mərhələlərində, sosial-siyasi münasibətlər sistemində hər hansı bir şəxsiyyətin, yaxud subyektin bütün fəaliyyət prosesində müşahidə edilən son nəticə siyasi mənafehin qorunması ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizi XX əsrin müxtəlif dövrlərində təzahür edən ictimai-siyasi hadisələrin kontekstində siyasi mənafeə naminə mövcud vəziyyətlərdən istifadə edən mühacir insanların rəftar və hərəkətləri ilə əsaslandıraraq. Əsrlər boyu əsarət altında yaşayan məzlum Şərq xalqları XX əsrin əvvəllərində, yəni 1904-1905-ci illərdə İran və Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı, 1914-1918-ci illərdəki birinci cahan müharibəsi, əsrin ortalarında, yəni 1939-1945-ci illərdə ikinci cahan müharibəsi, dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda baş verən inqilablar, nəhayət əsrin sonunda nəhəng imperiyanın SSRİ-nin dağılması ilə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər və toqquşmalar dövründə haqsızlıqların, dərəbəyliklərin və özbaşınalıqların şahidi olmuşlar. 1979-cu ildə İmam Xomeyninin rəhbərliyi ilə İran İslam inqilabının qələbəsiindən sonra

ölkədə bir sıra demokratik ruhlu insanlar bir azdan onları nələr gözləyəcəyini asanlıqla dərk edir, özləri siyasət burulğanlarında məhv olmamaq üçün qəti addımlar atmalı olublar. İnqilablar, müharibələr zamanı daxili çəkişmələrdən öz mənafeyi naminə istifadə etməyi bacaranlar yaşadıqları ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalıblar. Tarixi sənədlər və ədəbi əsərlərdən məlumdur ki. İran inqilabları Türkiyə və Rusiyadakı çevrilişlər zamanı milyonlarla insan mövcud rejimlə barışmadıqlarını son qərarları ilə sübut elmişlər. Bir çoxları çörək pulu, ruzi ardınca İrandan ya Bakıya, ya da Avropa ölkələrinə üz tutub getməli olmuşlar. Xalq şairi Səməd Vurğun "26-lar" poemasında İrandan Bakıya işləməyə məcburi gəlmiş bir hambalın vətən həsrətlərini, düşüncələrini, arzu və niyyətlərini ictimai-siyasi hadisələrin fonunda real əks etdirmişdir:

Şahların qızdığı qorxunc bir zaman,

Atıb külfətini gəlmiş İrandan.

Bir çörək puludur onun arzusu,

Bulanmış hambalın gözlərində su. [85, c.153]

İrandan Bakıya axışib gəlmiş azərbaycanlıların əksəriyyəti Ərdəbil, Nəmin, Əhər, Təbriz, Culfa, Meşkin, Urmıyyə, Sərab, Xalxal və başqa şəhər, qəsəbə sakinlərindən ibarət idi. Bunlar XX əsrin əvvəlindən ta axırına kimi 5 dəfə müxtəlif ölkələrə, o cümlədən Bakıya gəlməli olmuşlar.

Bakıya çörək pulu və ruzi ardınca gələnlərin bir qrupu şerdəki mühacir İranlı - Hambal obrazı kimi vətən həsrətli

ailə cəfakeşi olduqları üçün geriye doğma şəhərlərinə qayıtmalı olur, bəziləri isə ailə həyatı qurduqlarına görə Bakıda daimi məskunlaşmalı olurlar.

Şəhərdəki qeyri-adi görünən yerləri, insanların geyim və davranış mədəniyyətləri, rus və erməni qadınlarının şəhər bulvarlarında, görkəmli küçələrdə Avropasayağı davranışları, sərbəst və açıq gəzintilərini seyr edən tamarzı Ərdəbil mühacirlərinin prototipini satirik bir tipin şəxsində ümumiləşdirən M.Ə.Sabirin "Altmış illik ömrüm oldu səndə bərbad, Ərdəbil!" şeri olduqca maraqlı və istər öz dövrü, istərsə də bu gün üçün aktual bir əsərdir. Əsər ilk dəfə 7 mart 1910-cu ildə "Molla Nəsirəddin" jurnalının 10-cu sayında "Kərbəlayı Feyzullah Nazimi: Ağlar güləyən" imzası ilə çap olunmuşdu. [80, s.200]

Şərin əvvəlindən sonuna kimi satirik planda verilən Ərdəbil mühacirinin qarşısında sanki yeni bir aləm, cənnətə bənzəyən bir mənzərə canlanır. Burada professor Ə.Tağıyevin mətbuatda çap olunmuş "Qərbin mədəni ekspansiyası davam edir" məqaləsi yada düşür və onun toxunduğu bu günün aktual məsələləri şərin əsas ideya istiqaməti ilə tam səsleşir:

*Altmış illik ömrüm oldu səndə bərbad, Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil!
Zənn edirdim mən bütün aləmdə İrandan səva.
Bir fərhəhabad yer yoxdur o samandan səva
Övrat olmaz hüsnə Fatma, Tükəzbandan səva,
Var imiş Rusiyyədə min-min pərizad, Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad Ərdəbil! [80, s.19]*

Professor Ə.Tağıyev yazır: "Qərb öz mədəni dəyərlərini yenidən müstəqillik qazanmış ölkələrə zorla sırımaq istəyir. Onlar bu zaman heç bir yerli amili nəzərə almır, açıq-saçıqlığı və əxlaqsızlığı müxtəlif vasitələrlə Şərq xalqlarına aşılamağa çalışırdı". [21, s.43] Qərbin mədəni ekspansiyasını öz-zamanında anlayın M.Ə.Sabir buna aludəçiliyi, buna meyilli olanları kəskin tənqid edir, İslamın əxlaqla bağlı şəriət əhkamlarının qorunmasına çalışır, qadınlarımızı, oğlanlarımızı aludəliyi ilə özünə cəlb edən qərb ekspansivliyinə uymamağa çağırırdı.

*Haliya Bakudəyəm, Baku demə bir xuldzar,
Xassə dərya sahili: bir löbətistani- tatar,
Hər tərəf ağ- çağ madamlar, bir- birindən gülüzar,
Türfə dilbər, töhfə bir şey, yaxşı zad. Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil! [80, s.19]*

İnsan ictimai varlıq olmaqla ömründə bəzən görmədiyi, xəyalında canlandırıdığı ifrat nəfsinə uyub qovuşmaq istədiyi Qərbin ixracı olan qeyri-milli açıq- saçıqlığa, əxlaqsızlığa və əyyaşlığa təzim edir, nəticədə itirdikləri qazanlıqlarından daha çox olur.

Şəhərdə gördüklərinə inanmayan mühacir ərdəbilli üçün qeyri-adi hər bir şeydən ötrü sino getmək çətin bir iş deyil. Yerli sakinlərdən daha çox onlardakı Qərb ekspansivliyinə aludəlik, milli ləyaqət hisslərinin korlanmasına, ağillərinin çəşməsinə gətirib çıxarır:

*Beş deyil, on beş deyil, hər yan baxırsan, -var madam,
Ev madam, mənzil madam, balkon madam, talvar madam,*

*Sirk madam, qastin madam, passaj madam, bulvar madam.
Müxtəsər əqlim çaşıb, ey dad- bidad, Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil!* [80, s.120]

Sabirə görə xalq artıq oyanmış, ətrafında nələr baş verdiyinin şahidi kimi passiv seyirçi yox, ictimai-siyasi həyatın bütün təzahürlərinə münasibət bildirmək istəyir, onda heç bir şeyi gizli saxlamaq lazım deyil, onsuz da bir zaman gizlədilər açığ-aşkar bilinəcəkdir. Ağıllı adamlar demokratik quruluşlu cəmiyyətdə fəaliyyətləri ilə, bu cəmiyyətdəki qeyri-adiliyə münasibətdə tamarzı olanlardan fərqlənir və gələcək aqibətlərini ərdebilli mühacir kimi görmək arzusunda olmurlar. Ərdəbillini isə demokratik həyat tərzinə alışdırmaq xeyli zaman tələb edir:

*Təzədən bərgəşt (doğulma) edib bir də olsaydım, ah!
Şıq geyimli bir cavani-xoşnişan olsaydım, ah!
Bu pərilərlə doyunca həməzəban olsaydım, ah!
Dəhrdə (dövrən) beş gün yaşardım xiirəmü şad, Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil.* [80, s.20]

İran mövzusunda satiraları ilə Sabir Yaxın və Orta Şər-qin bir sıra ölkələrində demokratik ideyaların yayılmasında ciddi iş görmüşdü. Lakin onun təqdimatında milli oyanışla bağlı apardığı ciddi işlərin hamısında öz xalqının müqəddə-ratı, millətin dərdi, məhrumiyyətləri ilə yanaşı, bir para ya-lançı millətçi adı ilə keyfə, əyləncəyə qurşanan avaraların, sərgərdan gəzənlərin halı, vəziyyətləri də açıq aşkar nəzərə çarpır. İran inqilabına biganəliyi, ancaq öz mənafeyinə xid-mət edənləri, gözləri qabağına yalnız, nəşə, kef, əyləncə

məclisləri, bulvar gəzintilərini gətirənləri qamçılayan Sabir yeri gəlmişkən bunları İran kimi dövlət başçılarının tərbiyəsizliyində, xalqa, millətə sahib çıxma bilməmələrində görürdü. İran şahı Məhəmmədəlinin əyyaş həyatı, “Sonya və Mariyalara” uyması xalqın kiçiklərinin də rəftar və münasibətlərində qeyri-sağlam əhval-ruhiyyə yaradır. Bunun nəticəsidir ki, öz müqəddəratı üçün Bakıya gələn mühacir ərdebilli fəaliyyətdən kənarda qalaraq zövq, səfa artıran nəşəli əyləncələrə daha çox meyl salır. Sabirin “İran niyə viran oldu?” şerində iki xarakterik parça var. Onlardan biri başlanğıcda, digəri isə şerin axırındadır.

*Başlanğıc beyt belədir:
Ağladığca kişi qeyrətsiz olar,
Necə ki, ağladı, İran oldu.*

Sonuncu beyt isə çox dərin ictimai məna daşıyır:

*Kişidən istənilən işdir, iş!
Kim ki, iş yapdı, o zişan oldu.*

“Zişan” ərəbcə hörmətli deməkdir. Şair həm öz düşün-cəsi, həm də oxucunu düşündürməklə nəhayət bu fikirdədir ki, “kişidən” faydalı, əməli iş tələb olunduğu halda, o “müşkül”, çətin, ağır işləri ağlamaqla, göz yaşları tökməklə, yaxud bəzi cavanlar kimi əyləncəyə meyl salmaqla həll et-mək istəyir. Adamı “qeyrətsiz” edən də həmin “göz yaşları”, əyləncə, zövq, səfa və nəşəli günlərə aludəlikdir. Bütün “müşküllər”i Sabirə görə milli müqəddərat naminə yalnız

işlə, mübarizə ilə həll etmək mümkündür. Xalqı öz milli müqəddaratı, milli kimlik fəlsəfəsi ilə düşündürmək, fəaliyyətə səsləmək çağırışı Sabirin yaşadığı zamanədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən idi.

Azərbaycan millətinin bütün bu soyköklərini integrativ bir zəmində birləşdirmək şübhəsiz ki, millətin bütün etnik qruplarının maraqlarının gözlənilməsi əsasında baş tuta bilər. Bu baxımdan milli inkişaf sahəsində mövcud olan bütün qüsurlar təhlil edilib aradan qaldırılmalıdır. Türk qövmlərinin ayrı-ayrı məmləkətlərdə stabilləşib möhkəmlənməsi, qonşu xalqlarla uzun illik qarşılıqlı əlaqələrin vahid ərazi və iqtisadi həyat birliyi, bir-biri ilə qohumluqlar, mənəvi uyuşmalar zəminində baş vermişdir. Bu qohumluqlar və qaynayıb qarışmalar türk qövmlərinin ümummilli birliyə doğru inkişafını yaxşılaşdırmışdır. Təzadlı mürəkkəb, tarixi şəraitdə yaşamaq Azərbaycan türklərinə də qismət olmuşdur və deməli, bu qaçılmaz bir həqiqətə çevrilmişdir. Biz də şübhəsiz ki, öz növbəmizdə bu tarixi reallığa uyğun şəkildə hərəkət etməli, dövrün və zamanın nəbzini tutmağı bacarmalıyıq. Belə bir şəraitdə şübhəsiz ki, türkçülük ideyaları ilə Azərbaycan cəmiyyətini vəhdətə və siyasi stabilliyə doğru aparmaq azdır. Hərçənd ki, Azərbaycan millətinin formalaşmasında bu ideyaların, eləcə də islamçılıq ideyalarının müstəsna rolu olmuşdur və onu danmaq millətimizin keçmiş olduğu tarixi yolu özünün saxtalaşdırılması demək olardı. Amma bu güncü reallıq məsələyə daha ayıq başla yanaşmağı tələb edir. Çünki bugünkü vahid və bölünməz Azərbaycan uğrunda gedən mübarizə məhz vahid və bölünməz Azərbaycan milləti və Azərbaycan dili körpüsün-

dən keçir. Biz Azərbaycanın sərhədləri daxilində olan bütün soyköklərin vahid milli zəmində monolit birliyinə nail olmalıyıq. Buna isə yalnız və yalnız azərbaycançılıq ideyalarının inkişaf etdirilməsi və şüurlara yeridilməsi vasitəsilə nail olmaq mümkündür. [10, s.30]

Demokratik cəmiyyətdə vahid ideologiyadan danışmaq olmaz. Çünki burada plüralizm hökm sürür, bütün sahələrdə və eləcə də ideologiya sahəsində Qərbdə də istəmərlər ki, biz yeni bir totalitar ideologiya yaradaq.

Tədqiqatçı Ə.Tağıyev daha sonra yazır: "Azərbaycan vətənpərvərliyi azərbaycanlı milli ideyanın tərkib hissəsidir. Onun qarşısında duran məqsəd Azərbaycanın vəhdətini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun səadəti üçün çalışmaqdır". [10, s.32] Ümummilli lider H.Əliyevin göstərdiyi kimi, vətənpərvərlik yalnız cəbhədə silah götürüb vuruşmaq deyil. Əgər hər bir vətəndaş öz üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlsə, elə bu da bir vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərlik akademik bir məsələ kimi öz tədqiqini, ideoloji-siyasi bir problem kimi isə öz təbliğini və adamlara aşılmasını, onların düşüncə tərzinə çevrilməsini tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin, xüsusən maarifçilərin vətənpərvərlik mövzusunda qoyub getdikləri zəngin irs bu sahəyə çox lazımdır. Onlar daim təbliğ olunub öyrənilməlidir.

Vətənin bütün maddi və mənəvi nemətlərindən gen-boluna istifadə edə bildiyimiz kimi, onun rifahı naminə də çalışmağı bacarmalıyıq. Bu kimi çətinliklərə baxmayaraq, xaricdəki Azərbaycan diasporları Azərbaycanı özlərinə ana vətən, dövlətini isə öz dövlətləri hesab edirlər.

Doğma Vətəni “cənnət güllüyü kimi” görmək arzusunda olmuş A.Bakıxanovun azərbaycanşünaslıq sahəsində mühüm rol oynayan “Gülüstani-İrəm” əsərindən özünün ilkin elmi-nəzəri ifadəsini tapmış Azərbaycan ideali müəyyən tarixi inkişaf zəminində tədrici təkamül yolunu keçərək formalaşmış, yeni-yeni məna və məzmun çalarları kəsb etmişdir. Bu yol M.F.Axundov və H.B.Zərdabi tərəfindən əsası qoyulmuş milli maarifçilikdən, “vətən, dil, millət” triadasını başlıca fəaliyyət istiqaməti kimi götürmüş “Molla Nəsrəddin”çilik ədəbi məktəbindən, inqilabi demokratik türkçülük, islamçılıq, müasirlik prinsiplərini rəhbər tutmuş “Füyuzatçı”lıq hərəkatından keçərək milli istiqlalçılıq məfkurəsinin təşəkkülü və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Milli müstəqilliyə nail olduğumuz hazırkı şəraitdə əldə edilən uğurlarımızın qanunauyğunluğunun tarixi köklər əsasında obyektiv elmi mövqedən araşdırılması məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu istiqamətdə sanballı elmi tədqiqatların aparılması ciddi vəzifə kimi qarşıda durmaqdadır.

Ümummillî lider Heydər Əliyev yeni 2001-ci il münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: “XX əsrdə bizim qazandığımız uğurlar, o cümlədən müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarıb tapmaq lazımdır. Bu qaynaqlar həm ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, Abbasqulu Ağa Bakıxanov və Mirzə Kazım bəy kimi nadir insanların çox uğurlu yaradıcılığı fəaliyyətində öz əksini tapmış, həm də

birbaşa milli maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi”. [44, s.16] Məlumdur ki, XIX əsrdə Azərbaycan tarixində təzadlı yeni dövr başlanır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanın ikiye parçalanması və nəticədə xalqımızın iki müxtəlif yadelli dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli ictimai mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması ilə bağlıdır. Bu haqda çox yazılıb. Lakin bu günümüzün tələbindən irəli gələrək bu istiqamətdə yeni əsasda elmi tədqiqatların aparılmasına həmişəkindən daha çox ehtiyac vardır. Bizə kimliyimizi olduğu kimi dərk etmək olduqca vacibdir, ələlxüsus böyüyən nəsil üçün indiki qloballaşma şəraitində milli mənliliyimizi qoruyub inkişaf etdirmək, “mexaniki ucuz” işlək beyinlər deyil, düşünən zəkalar yetişdirmək sosial-mənəvi sahədə qarşıda duran ən əsas vəzifələrdəndir. Bu baxımdan soykökümüzə, keşməkeşli milli tariximizə və ən başlıcası XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərinin nəzəri bəhrəsi olan Azərbaycan ideali ilə bağlı mövzuya dərinləndirən bələd olmağın müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Məsələnin mahiyyətinə varmazdan öncə qeyd etmək istərdik ki, “Azərbaycan ideali”, “Azərbaycan ideyası” kimi yeni anlamda səsleşən anlayışların son vaxtlar fəlsəfi-politoloji tədqiqata intensiv cəlb edilməsi təqdirəlayiq hadisədir və bu gərəqli işdə AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquqi İnstitutunun “Siyasi nəzəriyyələr” (keçmiş “Politologiya və siyasi sosiologiya”) şöbəsinin xidməti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu problemlə əlaqədar bir çox kitab və

məqalələrin müəllifi prof. Ə.M.Tağıyev 2003-cü ildə yazdığı “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Azərbaycan milli idealının təəcəssümüdür” məqaləsində qeyd edir: “Azərbaycanlıların milli ideyası və milli idealı tarixən dünyəvi, azad, müstəqil, hüquqi bir dövlət yaradılması olmuşdur... Azərbaycan ideyasının tarixi köklərini qədim dövrlərdə və eləcə də orta əsrlərdə axtarmaq lazımdır. Lakin “fikirdə və əməldə təəcəssüm edən (M.Ə.Rəsulzadə) Azərbaycan ideyası yeni dövrün məhsulu hesab olunmalıdır”. [10, s.33] Bu da əlbəttə, milli oyanışın əlaməti deməkdir.

Azərbaycan idealının təşəkkülü haqqında tədqiqatçı N.İsayev M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı fikirlərini iqtibas gətirərək belə əsaslandırır: “...Dünya müharibəsindən (1914-1916-cı illər - N.İ.) və Rusiya inqilabından doğulub, siyasi həyata ilk addımını atan Azərbaycan idealı hazırda sözlə deyilməyən gərgin anlar yaşayır. Bu yeni doğulmuş siyasi türk övladı böyüyüb yaşa dolacaqmı, başqa xalqlar arasında yer tutacaqmı?” [10, s.34]

Bu kimi suallar əslində “Bizə hansı elmlər lazımdır?” ifadəsi ilə xalqa açıq müraciət edən “Əkinçi”dən başlamışdır. Azərbaycan idealının kökü sırf mənada vətəninə “cənnət-gülüzar” kimi görmək arzusunda olan və özünün dəyanətli “Gülüstanı-İrəm” əsəri ilə yeni - milli azərbaycanşünaslığın əsasını qoymuş A.Bakıxanovdan, Avropada “Şərqi Molyeri” sayılan və “Hacı Qara” əsərində ilk dəfə olaraq ermənilərin xislətini sərrastlıqla açıqlayan M.F.Axundovdan gəlir. Azərbaycan idealının əsl mahiyyətini açıqlamazdan əvvəl bunu da qeyd etmək lazımdır ki,

bu ideal məlum şovinist niyyətlərdən deyil, “istiqlalı istəyən və ona ləyaqətini isbat edən” (M.Ə.Rəsulzadə), tarix boyu dövlətçiliyindən, torpaqlarından, siyasi varlığından məhrum edilib xalqın öz müqəddəratı uğrunda mübarizə əzmindən nəşət etmişdir.

Vaxtı ilə 450 min kv.km-dən çox ərazisi olan Azərbaycan xalqının bu gün də işğala məruz qalması və doğma torpaqlarından məhrum olması özlüyündə hər şeyi deyir. Azərbaycan idealı da məhz bu torpaq həsrətindən, azadlıq istəyindən meydana gəlmişdir. Bu ideal özge xalqların ərazisini zorla zəbt edib, özlərinə “böyük dövlətlər” yaratmaq kimi qatı millətçi istəyindən deyil, həqiqi hüquqlarının bərpası və bərqərar edilməsi tələbindən yaranmış və özünün humanist səciyyəsi ilə fərqlənmişdir.

İmperiyalar arasında XIV əsrin sonlarından başlayaraq parçalanan Azərbaycan məqsədyönlü olaraq dünya xəritəsindən silinmişdi. Azəri türklərinin tarixi-coğrafi adları formalaşdırılır, ruslaşdırılır, gürcüləşdirilirdi. Bu proses bu gün də davam etməkdədir. Səbəb nədir? Bu suala vaxtı ilə dürüst cavab axtarmağa çalışan “Əkinçi” 1876-cı ildə yazır: “Biz müsəlmanlar dünya işini soyuq tutmağa bizim məzhəbimiz səbəb deyil ki, onu xaricilər bizlərə böhtan deyirlər... Bəs biz müsəlmanlar millətlər arasında rüsvay və zəlil olub dünya işlərinə məhəl qoymadığımıza səbəb... Ol səbəblərdən sonra danışarıq. İndi bizim alimlərdən iltimas edirik ki, bizim bu suallara cavab versinlər”. [45, s. 1]

Tədqiqatçı V.Məmmədovun yerindəcə dediyi kimi “Əkinçi”nin dövrün qulağına pıçıldadıqlarını “Molla Nəsrəddin” zamanın üzünə ucadan söyləməyə, öz ləyaqətli

sələfinin məfkurəsini yeni şəraitdə, yeni müstəvidə işıqlandırmağa başladı.

Həqiqətən də, doğma ana dilini müqəddəs sayan “Molla Nəsrəddin” bir əsr bundan öncə Azərbaycanla bağlı çox mətləbləri birbaşa “Azərbaycan” adı ilə insanların “üzünə ucadan söyləmiş”, ilk dəfə olaraq cəmi azərbaycanlıları “Azərbaycan matəmgahı”nın dərdinə əlac axtarmağa hazırlamışdır. Jurnalın 1909-cu il 2 sayılı “Necə qan ağlamasın daş bu gün, qırxılır gör neçə min baş bu gün!” adlı yazısından oxuyuruq: “Bu gün Kərbəla meydanı-Azərbaycan-dakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır! Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa – gözü-müzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur”.

Bu tarixi sözlər beynəlxalq strukturlarda integrasiyaya güclü meyli, lakin torpaqlarının böyük hissəsinin natəmiz düşmən tapdağı altında olan çağdaş Azərbaycan dərdi ilə tam səsleşir.

“Molla Nəsrəddin” Azərbaycan idealının mənasını xalqın azadlığında, mədəni tərəqqisində, müstəqil dövlətçiliyinə nail olmasında görürdü. Bu idealın ərsəyə gəlməsi yeni tipli ziyalıların yaranması ilə bağlıdır. Rusiyanın, Avropanın ali məktəblərində mükəmməl təhsil alan, rus və Avropa dillərinə yiyələnən, eləcə də Qori müəllimlər seminariyasında oxumuş gənclər milli ideyaların daşıyıcıları olmuşlar. Belə gənc ziyalıların başında isə M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, N.Zərdabi, S.Ə.Şirvani,

N.Vəzirov və i.a. kimi vətənpərvər, azərbaycansevərlər dururdu.

Problemə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən diqqət yetirərkən qeyd etmək lazımdır ki, ideal ictimai-millî mənada - hər hansı bir millətin son məqsədi, ən mükəmməl ictimai quruluşa nail olmaq mənafeyinə uyğun gələn təsəvvürlər, istək, arzular və niyyətlər sistemidir, idealın gerçəkləşməsi məsələsi nisbi olandır. Lakin xalqlar onların mənliliyini yaşadan folklor nümunələrində bu əzmi həmişə əks etdirməyə çalışmışlar.

Azərbaycan idealını “vətən” anlamında ilkin olaraq tərənnüm etməyə səy edən M.F.Axundov bir maarifçi kimi bu idealın mənasını doğma yurdunun mədəni cəhətdən tərəqqisində görmüşdür. O, bu məqsədə nail olmağın yollarını da göstərərək yazmışdır: “O öz millətinin ürəyi tarlasında qeyrət, namus, xəlq-pərəstlik, ədalət və bərabərlik toxumu əkilməsini və millətin arasından zillət və fəqirliyin dəf olmasını, onun sərvət və dövlət qazanmasını istəyir”. [47, s.288]

Bu sözlər əslində milli düşüncə tərzinin, milli mənlilik hisslərinin formalaşmasından xəbər verir.

Tarixi təcrübədən bəllidir ki, hər bir xalqın azadlıq istəyi, tərəqqiyə meyli onun özünü dərk etməsi prosesində qərarlaşır, müəyyən ideyalar əsasında aydın yönüm kəsb edə bilir. Məhz bu prosesin zəruri ifadəsi kimi yaranan milli ideal və bunun gerçəkləşməsinə xidmət edən ideyalar getdikcə milli hərəkəti şüurlu cəhətdən istiqamətləndirməyə mühüm təkan vermişlər. Doğrudur. XIX əsrin yarısından Azərbaycanda başlanan demokratik maarifçilik hərəkəti

milli azadlıq hərəkatı səviyyəsində yüksələ bilməmişdi. Lakin bu mədəni-maarif hərəkatının XX əsrin əvvəllərində milli istiqlalçılıq mübarizəsinin formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Eyni zamanda bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, indiyədək elmi dövriyyəyə buraxılan fikrə görə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatında təkcə 1905-ci il xaoslu rus inqilabı deyil, 1906-cı il Cənubi Azərbaycanda məşrutə hərəkatı, 1908-ci ildə Türkiyədə “Gənc türklər” mübarizəsi mühüm təsir göstərmişdir. Azərbaycan mücahidlərinin həmin azadlıq döyüşlərində iştirak etmələri haqqında istənilən qədər faktlar var.

Azərbaycan idealının ilkin anlamda gerçəkləşməsini yeni milli ziyalılar sırf maarifçi mövqeyindən zənn etmişlər. N.Nərimanov mədəni-isləhatçılıq yolu ilə xalqı bir günə çıxarmaq istəyində olanların fikrini ümumiləşdirib demişdir: “... Bir millət özünü tanımayanca hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün [də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır”. [10, s.37]

Müstəmləkə rejimində Azərbaycan idealının gerçəkləşməsi məsələsi heç də asan deyildi. Burada maneələr, təxribatlar, milli qırğınlar çox olub. Son vaxtların Azərbaycan tarixinə dair tədqiqatlarda haqlı olaraq yazılır ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda “millətin... yaranması azərbaycanlıların həyatında mühüm hadisə idi. Bu, azərbaycanlıların milli şüurunun da formalaşmasına səbəb oldu. Milli şüurun formalaşması isə müstəmləkə zülmünə qarşı, torpağın suverenliyi uğrunda mübarizə üçün çox vacib idi”. [51, s.613]

Azərbaycan idealının gerçəkləşdirilməsi uğrunda mübarizə milli maarifçilikdən başlanıb. XX əsrin əvvəllərindən isə məlum tarixi hadisələr nəticəsində bu hərəkat siyasi xarakter kəsb etməyə başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaranan müxtəlif siyasi yönümlü fraksiyalar, ən əsası bolşevizm sözünü deyə bilmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının əsrlər boyu həsrətində olduğu azadlıq idealının ilk tərcümanı və təcəssümü oldu. Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası tarixi Azərbaycan idealının təkrarən yeni səviyyədə bariz nümunəsidir.

Azərbaycan nəinki dünya miqyaslı strateji əhəmiyyəti olan coğrafi mövqeyə, zəngin təbii sərvətə, həm də təkrarı olmayan intellektual potensiala malikdir. Bu qüdrətin əsasında isə azərbaycanlıların ümumbirliyi durur.

Azərbaycan idealının təşəkkülü və formalaşması prosesi bir an olsun belə təkamülü inkişafından kənarda qalmamış, daim dinamik fəaliyyət prosesində insanların, xüsusən ziyalılarımızın böyük məhəbbətlə müraciət etdiyi başlıca mövzulardan olmuşdur.

Azərbaycan idealı XX əsrin bir çox mütəfəkkirləri, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə və Y.V.Çəmənzəminlini də daha çox düşündürmüş, bu idealın formalaşmasında onların misilsiz xidmətləri danılmazdır. “Ulduz” jurnalının 1991-ci ildə buraxılmış 5-ci sayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan haqqında müdrik bir kəlamı verilmişdir: “Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər müsəvat deyirlər. Fəqət, xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. O, şimdiki rejimi, Azərbaycan- deyə qəbul etmiyor. Xalqın düşüncə-

sində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur". [49, s.6] Azərbaycan idealını təsəvvüründə canlandıran ziyalılar içərisində Y.V.Çəmənəminlinin də öz yeri, öz rolu və dəsti-xətti olmuşdur. Bunlar da əsasən onun Azərbaycan tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və mənəviyyatı ilə bağlılığında təzahür edir. Yusif Vəzir hələ tələbəlik illərindən vurğunu olduğu doğma xalqına, millətinə çatdırmaq istədiyi ideyaları özünün hekayələrində, məqalə və risalələrində, romanlarında təsbit etmiş, ziyalılarımızı tariximizi və dilimizi öyrənməyə çağırmışdır.

Lakin hər şeydən öncə Yusif Vəzir Azərbaycan ideali uğrunda düşündüklərini ümumiləşdirmək, xalqı geniş şəkildə maarifləndirmək məqsədi güdürdü. Burada da onun başlıca diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri yenə də "Əfkari-ümumiyyə" ilə Azərbaycanı tanıتماqdan ibarətdir. Y.V.Çəmənəminli yazırdı: "Dünyada ən böyük qüvvələrdən birisi əfkari-ümumiyyədir. Topdan, tufəngdən və zirehlilərdən də bu növ böyükdür, odur ki, hər kəs istər ki, bu növü əldə saxlasın: istər məhkum, istər hakim. Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir çocuğa güllə atdığını qəzetlərdən oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: - Bu cinayət ilə erməni çocuklarının halından sizi xəbərdar edirəm. Onları Osmanlıda qırırlar. İştə əfkari-ümumiyyə cəlbi üçün qəribə bir hərəkət. Lakin bu adətdən kənar bir işdir. Amma bundan da istifadə edirlər. [50, s.52]

Yusif Vəzirin o vaxtkı fikirləri bu günümüzə yaxından səsləşir. "Hankı millət yaşamaq istərsə, öz dərini söylə-

məlidir, səsinə çıxarmalıdır. Səsinə çıxarmağı bilməyən və bağırmağı bacarmayan bir millət həmişə əzilər. Səs vasitəsi də qəzetlər və məcmuələrdir. Qonşularımızdan bağırmaqları ilə məşhur ermənilərdir. Bu millət dərini və tələbini bildirməkdə böyük istedad sahibidir. Dünyada bir qəzetə yoxdur ki, erməni məsələsini yazmasın. Bundan başqa özlərinə məxsus bir çox qəzetə və məcmuələri var. Mühəribə əsnasında Moskvada rus dilində "Armyanski vestni" məcmuəsi verilirdi. Bu məcmuə başdan-başa erməniliyi təqdir (qiymətləndirmə) və tərviç (hərəkətə gətirmək) etmək ilə məşğul idi. Odessada dəxi eyni fikirdə bir qəzetə çıxırdı. Bu gün İstanbulda fransızca qəzetələri var... Tələblərini Avropanın qulağına söyləməkdən çəkinmirlər. [50, s.52]

Göründüyü kimi, milçəyi fil boyda edən ermənilər hər sahədə özlərinin üstün olmalarına çalışırlar. Bəzən yalanı elə uydururlar ki, kənardan baxan buna həqiqət, gerçəklik kimi baxır.

Yusif Vəzirin bu məqaləni yazdığı hələ 1919-cu ildə "ermənilərin milli məsələ ilə bağlı doqquz yüz əsər çap etdirdiklərinə" dair məlumatı olmuşdur. [50, s.52]

"Əfkari-ümumiyyə" məqaləsinin ideyası ilə Y.V.Çəmənəminli bir daha millətimizə, xalqımıza üz tutub onların qəflətdən ayılmasına təsir göstərən vasitələrlə Azərbaycan ideali üzərində dayanır və məmləkətimizin bütün dünyaya tanıtılması işində hər bir vətəndaşın mübariz olması tələblərindən, əzəli torpaqlarımızın haradan başlayıb haraya qədər uzanması, qonşu dövlətlərlə Azərbaycanın sərhəd zolaqları barədə onlardakı bilik və məlumatların daha da zənginləşməsi istəyindən çıxış edirdi.

“Azərbaycan”, “azərbaycançılıq”, “Azərbaycan və sərhədi”, “türkçülük” kimi problemlər Yusif Vəzir Çəmənzməinlini daim düşündürən və məşğul olduğu məsələlərdən olmuşdur, “Biz kimik” məqaləsində Azərbaycan tarixinin yazılması tələbini irəli sürürdü. Bu ondan irəli gəlirdi ki, hələ o zaman Kiyev imperator Universitetində oxuyarkən Azərbaycan dilində kitablar buraxmağa başlamış, ana dilini bilməyənlər üçün kurs təşkil etməklə mühazirələr oxumuşdur. Yusif Vəzir hələ o zamanlar qarşısına qoyduğu məqsədi tam dərk edərək slavyan xalqlarından milli məsələ ilə bağlı oxuyub öyrəndiklərinin optimal yollarını əsas tutaraq xalqının istiqlalını müəyyən milli ideologiya, xalqın ümummillə dəyərlərinin və sərvətlərinin inkişaf etdirilməsi və bütövlükdə milli maraqları ifadə edən milli siyasətin, milli şüurun yüksək səviyyəsində götürdü.

1917-ci ildə Ukraynanın bütün şiddət və həyəcanla doğulan milli hərəkəti bütün Rusiya daxilində yaşayan qeyri-rus millətlərə nümunə oldu. Çəmənzməinlinin təşəbbüsü ilə 1917-ci ilin noyabrında Türk Ədəmi Mərkəziyyət firqəsi “Müsavətin Kiyev şöbəsini” yaratmışlar. AXC və milli istiqlaliyyət elan olunduqdan sonra Azərbaycanın Ukraynada siyasi nümayəndəliyi təsis edilmiş və “Müsavətin Kiyev şöbəsi” konsulxana vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdı. Şöbənin sədri Y.V.Çəmənzməinli isə eyni zamanda ADC-nın Ukraynada səfiri olmuşdur.

Bu illərdə Ukraynada milli hərəkət güclənmişdi. İmperiya zülmünə və siyasətinə son qoymaq üçün kiçik millətləri öz ətrafında birləşdirməyə çalışan Ukrayna milli hərəkət rəhbərləri “millətlər qurultayı” çağırmaq qərarına

gəlmiş və bu münasibətlə icraiyyə komitəsi yaratmışdılar. Xüsusi jurnal nəşr edən komitədə Azərbaycanın dörd nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti fəaliyyət göstərmişdir. Yusif Vəzir yazırdı ki, “biz bu jurnalda fəal iştirak edirdik. O vaxtlar Rusiyada Azərbaycanı tanımazdılar. Bakı bir şəhər, paytaxt kimi tanınsa da, Azərbaycan tanınmırdı. Azərbaycanı yalnız İranın bir hissəsi kimi tanıyırdılar. Bizim vəzifəmiz və qayəmiz bu oldu ki, birinci olaraq Rusiya əfkari-ümumiyyəsinə Azərbaycanı tanıdaq”. [50, s.16] Bu gün üçün də aktualıq kəsb edən Azərbaycanı tanımaq, onun haqqında əfkari-ümumiyyə doğurmaq ideyası o illərin ziyalıları içərisində ən çox Çəmənzməinlini narahat və məşğul etmişdir.

Onun məruzələrinin birində oxuyuruq: “Bir Azərbaycan xəritəsi cızdıq. O zamandan Azərbaycan haqqında, onun tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarət və iqtisadiyyatı barəsində bir çox məsələlər yazdıq. Yavaş-yavaş Azərbaycan şöhrət tapmağa başladı”. [50, s. 34] Məruzədən öyrənik ki, bundan sonra Ukrayna milli hökuməti Azərbaycana xüsusi əhəmiyyət vermiş, onu təmsil edən nümayəndəliyinin hər xahişinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, müxtəlif köməkliklər vəd etmişdir.

Y.V.Çəmənzməinli 1917-1919-cu illərdə Azərbaycanı öyrənib onu tanımaq haqqında geniş ictimai rəy doğurmaq sahəsində xeyli əmək sərf etmişdi. Onun Bakıda çap olunan “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” kitabları, 1918-ci ildə “Millət” qəzetində çıxan “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və sair silsilə məqalələrini məhz bu məqsədlə yazmışdır.

Böyük mütəfəkkir “Qüvvətli istiqlal” adlı məqaləsində dövlətin təşkilinin üç amilini göstərir: torpaq, millət və hakimiyyət. Bu gün Azərbaycanda bu üç amil mövcud olduğu üçün Azərbaycan müstəqil məmləkətdir, - deyən müəllif bütün silsilədə milli istiqlalı qüvvətləndirən cəhətlərdən, xüsusilə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən geniş bəhs edir. O, Türkiyədə yaşadığı illərdə özünün yazdığı kimi “Azərbaycan və azərbaycanlılar” silsilə məqalələrinin hər bölməsinə dair daha geniş və müfəssəl tədqiqat aparmış, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” adlı böyük bir əsər yazmaq fikrində olmuşdur. Belə bir böyük kitabın daxilində “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kitabları, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” silsilə məqalələri olmalı imiş.

Azərbaycan ideali Müsəlman Şərq dünyasında birinci demokratik respublika sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə özünün tarixi təcəssümünü, təsdiqini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində Yusif Vəzir Ən çox narahat edən Azərbaycanın faktiki, həqiqi milli sərhədlərinin qorunub saxlanmasına millətdəki təəssübkeşliyin kifayət qədər olmamasıdır. Çəmənzəminlişünas, professor T.Hüseynoğluğun üzə çıxarıb tədqiq etdiyi “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı əsərlə tanış olarkən milli məsələnin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi milli ərazimizə xüsusi təqdimat aspektindən yanaşan Çəmənzəminlinin həqiqi vətəndaşlıq mövqeyi, vətənpərvərlik duyğuları, azərbaycançılıq ideyaları ilə üzləşirik. Müasir həyatımız üçün bu sanballı mənbənin bir daha

əhəmiyyəti ondadır ki, əzəli torpaqlarımızın, yurdumuzun ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiqləyən növbəti bir əşyani-dəlilin, arqumentin meydana çıxmasını reallaşdırmışdır. Kitabın birinci hissəsində verilmiş məlumatlar Azərbaycan sərhədi ilə bağlıdır. Yusif Vəzirin qələmində A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” tariximizə həsr olunmuş əsər kimi qiymətləndirilsə də, burada bütöv Azərbaycan yox, yalnız Şirvan tarixinin verilməsi önəmə çəkilib: “Gülüstani-İrəm” Şirvan tarixindən ibarət olub, məsələni bizim təsəvvür etdiyimiz nöqtədən tənvir eləmir (aydınlaşdırmır). Oxucularıma təqdim etdiyim “Tarixi, coğrafi, və iqtisadi Azərbaycan” əsl tariximizə müqəddimə təşkil edə biləcək zənnindəyəm. Bu əsər bir projedir ki, tariximiz o dairədə yazılıb, meydana çıxacaq, vətəndaşlarımızın milli tariximizə olan həvəsinə bu risalə ilə kiçik bir xidmət edə bilsəm, məqsədimə nail olacağam, zənnindəyəm”. [52, s.5]

Kitabın müqəddimə hissəsində “Azərbaycan Şərq ilə Qərb arasında körpü təşkil edən bir ölkə olduğu bildirilir. Ən qədim zamanlardan bu körpüdən müxtəlif irqlərə mənsub millətlərin keçib getdikləri, bunlardan məmləkətimizə yerləşib, kök salanların da olmasından söhbət açılır. Təbii ki, gəlmələr ilə yerlilər arasında uzun mücadilə və mübarizənin sayəsində qanlar qarışmış, din və dillər dəyişilib və nəticədə başqa bir mədəniyyətə malik, ayrıca bir millət vücudə gəlib. Bu millət azəri türkləridir”. [52, s.11] Deməli, qədim azərilərlə eyni və yaxın kökə, mənşəyə malik kiçik etnos halında formalaşmış xalqlarla gəlmə xalqların qarışığından azəri türkləri yaranmışdır ki, hazırda bunlar azərbaycanlı olmaqla əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Ancaq

unutmamalı ki, əhalinin hər 10 ildən bir siyahıyaalınmasında bəzi saxtakarlıqlara yol verilib. Əhalinin siyahıya alınmasında ərazisi Azərbaycan sayılan doğma diyarında kiçik etnosların mənşəyi və kökü unudulmamalıdır. Qabaqcıl təcrübəli böyük ölkələrin: ABŞ, İtaliya, Fransa, Almaniya və başqa dövlətlərin əhalisinin sayı və etnik tərkibləri xalqların milli mənşə və kökləri əsasında müəyyənləşdirilərək, “milliyyət” kimi formalaşmışdır.

Professor Ə.Tağıyev özünün “Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onların şərh” kitabında çox sanballı və etibarlı mənbələrə əsaslanaraq azərbaycançılığın, azəri türklərinin yaranması və formalaşmasında Azərbaycan milli ideya və ideologiyasının ümumdövlət mənafeələrinə uyğun siyasi xətti əvəz etməli olan doktrinanın təmsilçisi kimi xidmət göstərməsini, onun müxtəlif milli, etnik ideyaların məcmusundan təşəkkül tapmasını qeyd edərək belə əsaslandırmışdır: “Bizdəki millətçiliyi bütün azərbaycanlıların - Azərbaycandakı türkdilli, irandilli və qafqazdilli xalqların vahid və bölünməz Azərbaycan vətəni hissilə birləşdirilməsi təşkil etməlidir”. [27, s.35]

“Azərbaycan” anlayışının vətənpərvərliyin baş mövzusu olmaq etibarilə M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqqverdiyev, M.Rəsulzadə, Y.V.Çəmən-zəminli və onlarca başqalarının bu ideya, bu amal uğrunda çarpışmaları artıq utopizmdən və xəyalpərvərlikdən qaçmağa əsas verir. Ürəyi bütöv Azərbaycan ideali ilə çırpınan və Azərbaycan vətənpərvərliyini yüksəkliyə qaldıran Y.V.Çəmən-zəminli yazırdı ki, “Bizim bütün məqsəd və

amalımız Azərbaycandır. Kim bizi tutarsa, biz də ona rəğbət və meyl göstəririk”. [50, s.16] Y.V.Çəmən-zəminli öz problemlərini bir yana qoyub bütün türk-islam dünyasının müxtəlif məsələlərini bir göz qırpımında həll etməyə girişən qələm sahiblərini ciddi tənqid edib yazırdı ki, yeni açılan qəzetlər Misirdən, Hindistandan öncə özümüzdən yazmalıdırlar.

H.B.Vəzirovun, Ə.B.Haqqverdiyevin, H.B.Zərdabının, C.Məmmədquluzadənin, Y.V.Çəmən-zəminlinin və digər mütəfəkkirlərin ictimai-siyasi fəaliyyətləri Azərbaycan vətənpərvərliyi yolunda sonrakı nəsillər üçün də bir örnək olmuşdur.

N.B.Vəzirov yazırdı ki, dünyada Azərbaycan kimi bağlı-bağçalı, saf suyu və durna gözlü bulaqları, yaşıl ormanları və çəmənləri, bərəkətli çölləri olan ikinci bir ölkə yoxdur. Lakin belə gözəl vətəni olan bizləri dünyanın hər yeri maraqlandırdığı halda, doğma Azərbaycan nədənsə maraqlandırmır. Q, bizlər tərəfindən artıq tamamilə unudulmuşdur. [27, s.39-40] XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların özünəməxsus, təmiz, sırf yerli xarakter daşıyan dövlətçilik və millətçilik, demokratizm və azərbaycançılıq ideyaları artıq türkçülüüyü və islamçılığı da özündə birləşdirərək yeni bir xətt götürərək Azərbaycan müstəqilliyini elan etmək yoluna keçir.

Millətçilik ideyası M.Ə.Rəsulzadənin, demokratizm və azərbaycançılıq ideyası isə C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmən-zəminli kimi böyük şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı olduğundan Azərbaycan maarifçiliyinin xalqa aşılacağı milli məənəvi dəyərlər və sərvətlər sisteminin məcmusunda xüsusi

xidmətləri olduqları qeyd edilmişdir.

AXC-nin məcburi olaraq yerini sovet hakimiyyətinə verməsindən sonra Sovet imperiyası dövründə azərbaycanlı milli ideyası nəinki sönmüş, əksinə, özünün ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Sovet imperiya siyasəti azərbaycanlılar üçün qonşu hər bir xalqın və millətin ayrıca inkişafı məsələsini qoyurdu. Bu da əslində azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Sovet imperiya idarəsinin ömrü isə 71 ilə qədər çəkdi. 1991-ci ildən yenidən müstəqillik qazanan Azərbaycan həqiqi demokratik milli idarə forması yoluna düşmüş, öz milli ərazisinin bütövlüyünü məlum səbəblər üzündən tam qoruya bilməsə də, yeridilən müdrik diplomatik siyasət nəticəsində ermənilərin Rusiya gücünə işğal etdiyi əzəli torpaqlarımızı geri alacaq, müstəqil Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən Avropa Şurasında nəyə qadir olduğunu sübut edəcəkdir.

Vahid və bütöv idealına sığınan böyük demokrat Y.V.Çəmənzəminlinin bu diyarın sərhədlərinin tarixən geniş əraziləri əhatə etdiyi barədə Labun Əbu Əhlica Əlrəvadinin "Tarixi-Azərbaycan" və Əlbərdəinin "Tarixi-Aran" kitablarından məlumatı "Kəşfül-zünun" (Düşüncələr, fikirlərin kəşfi) mənbəyindən öyrəndiyini bəyan edir. Lakin həmin kitabların əldə edilə bilməməsindən təəssüflənərək özünə bəlli olan real məlumatlar əsasında Azərbaycan ərazisindəki şəhər və şəhər tipli qəsəbələrin, kəndlərin adını çəkir, onların tarixi haqqında məlumat verir. Milli etnik ziddiyyətlərin yaranması və genişlənməsi ilə yanaşı digər prosesləri dil və mədəniyyət etibarilə bir-birinə yaxın və eyni bir

məkanda yaşayan kiçik etnosların bir-birinə yaxınlaşması və hətta qaynayıb-qarışması prosesi indi olduğu kimi Yusif Vəzirin yaşadığı dövrdə də olmuşdur. Bəzən böyük etnoslara məxsus siyasətçilərin sağlam olmayan siyasətləri nəticəsində kiçik etnoslara etinasızlıq, onlara diskriminal münasibət halları yerliçiliyə, məhəlləçiliyə gətirir, bütöv ərazi parçalanma qorxusu qarşısında qalır. Belə olan yerdə din ayrı düşmənlər fürsətdən istifadə edib Azərbaycanı bir neçə hissəyə parçalamaq planı çəkməli olurlar ki, bu da Yusif Vəzir kimi mütəfəkkiri düşün-dür-məyə bilməzdi. O, uzun axtarışların və apardığı səmərəli tədqiqatların nəticəsində məmləkətimizin adını tarixi məxəzlərdən çox düzgün mənalandırmış, 30-cu illərdə "Azərbaycan sözü ətrafında", "Tariximiz ətrafında" adlı məqalələrini yazmışdır, indiyədək çap edilməyən bu məqalələr Y.V.Çəmənzəminlinin Respublika Əlzyazmaları institutundakı arxivində saxlanılır. "Azərbaycan"ın tarixən "Azərbaykan", "Azərbayqan", "Azərbaycan", kimi səslənməsi şərq müəlliflərinə çoxdan məlum olduğunu bildirən mütəfəkkir, qədim yunan və Roma müvərrixlərinin (tarixçilərinin) bu diyarı "Atropaten" adlandırdıqlarını söyləyir. Digər rəvayətə görə, "Azər" pəhləvicə "Od", "Baykan" "saxlayan" mənalarında olduqda "Azərbaycan" - Atəşxana və "Atəşgədə" mənalarına gəlib çıxır. [52, s.13]

Tarixçi Təbəri İranın ən böyük atəşgədələrinin Azərbaycanda olduğunu, Bakı civarında (ətrafında) Suraxanı adlı yerdə atəşpərəstlər məbədlərinin olmasını, XX əsrin əvvəllərinə qədər bu atəşgədələrin Hindistandan belə özünə ziyarətçilər dəvət etdiklərindən xəbər verir. Yusif Vəzir

kitabında daha sonra yazır: “Azərbaycan qədim zamanlarda geniş bir ölkə imiş. Lakin, sərhədi haqqında rəvayətlər müxtəlifdir. Tarixçi Təbəriyə görə “Həmədan həddinin ibtidasından ta Zəncana və Ohərə və axır Dərbəndi-Xəzərə çıxınca bunlara Azərbaycan “deyirlər”. [52, s.13]

Azərbaycan ideyası və təkamülü ilə bağlı maraqlı elmi fikirlər çoxdur və onları bir-iki mənbənin materialları çərçivəsində verməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Cərrah-alim, İranda ilk dəfə açıq ürək əməliyyatını (qapaq dəyişdirmə) gerçəkləşdirən, Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin Beynəlxalq Komitəsi və Paris Cərrahlar Akademiyasının üzvü, “Varlıq” dərgisinin təsisçisi və baş redaktoru, türkologiyaya aid yeddi cildlik kitabın müəllifi, Azərbaycanın müxtəlif İnstitutlarının fəxri doktoru və professoru, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, eləcə də İstanbul Universitetinin altın doktoru Cavad Mirzəli oğlu Heyətin “Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda məqalələr toplusu” kitabında “Azərbaycanın adı və hüdudları”ndan bəhs edən bizə məlum mənbələrdəki bəzi məlumatlarla universallıq təşkil edən, həmçinin bunlardan fərqli cəhətləri ilə seçilən araşdırmaları diqqəti cəlb edir. O, yazır ki, bəzi tarixçilərin tədqiqatında “**azər (atur, atər)** pəhləvi” dilində “**od**” deməkdir və **pat (pad-bad)** “keşik çəkən – keşikçi və qoruyan” deməkdir; **kan, ya qan** da (ərəbcə tələffüzü – **can**) “yer” və yer nisbət şəkilçisidir. Yəni atəşqədələri qoruyan yer mənasındadır. Ərəblər gəldikdən sonra “**q**” səsi “**c**” kimi tələffüz olunduğuna görə “Azərbaycan” demişlər. Böyük islam tarixçisi Təbəri (226-310 hicri) və Yaqut Həməvi bu fikri müdafiə etmişlər. Əski tarixçilərin çoxu **Azərbaycan**

sözünü **Atropat** və ya **Aturpataya** bağlayırlar. Məşhur yunan coğrafiyaçısı Strabonun (e.ə. 63-cü il – eramızdan sonra 19-cu il) yazdığına görə **Atrupatis** üçüncü Dariyus zamanında Kiçik Midiya və ya Azərbaycanın (Satrap) valisi imiş. İskəndər İrana hücum edib Həxamənilər sülaləsini yıxdığı zaman o, (Atrupatis) İskəndərlə anlaşıaraq öz əyalətini qorumuş və orada padşah kimi səltənət qurmuşdur. Zaman keçdikcə bu əyalətin adı onun adı ilə məşhur olmuşdur”. [38, s.277]

Cavad Heyət Azərbaycan adının türk mənşəli olduğundan bəhs edən müəlliflərin də adını çəkir. O, Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin 1062-ci hicridə Hindistanda nəşr etdirdiyi “Burhani-qate” (ərəbcə “kəskin dəlillər” deməkdir) lüğətində fars dilində yazdıqlarının bir abzasının tərcüməsini verərək yazır: “Deyirlər, oğuz o vilayəti alanda oranın bir bölgəsi olan Ocanın çölünü bəyəndi və buyurdu, hər kəs bir əmək torpaq gətirib oraya töksün, özü də bir əmək torpaq gətirib tökdü. Bütün qoşunu və xalqı bir əmək torpaq gətirib tökdülər, böyük bir təpə oldu, o təpənin adını **Azərbayqan** qoydular. Sonra Azərbaycanı belə mənalanırdır: **Azər** türk dilində “uca” deməkdir və **bayqan** da “böyüklər” və “möhtəşəmlər” deməkdir. [38, s.277]

Cavad Heyət Azərbaycan alimi Mirəli-Seyidovun da Azərbaycanla bağlı araşdırmasına toxunur və tədqiqatçının “Azərbaycan” sözünün **az-ər-bay-qan** sözlərinin tərkibindən əmələ gəldiyi düşüncəsini, onun öz dili ilə belə izah edir: “**az**” əski türk tayfalarından birinin adıdır və gültəkin abidəsində də ona işarə olunmuşdur. Eyni zamanda az uğur

və xoşniyyət deməkdir. **Ər** türkcədə “insan, kişi” və mərd (qəhrəman) deməkdir.

Ər sözü başqa sözlərin sonuna gələrək “el-tayfa” adlarını törədir. Məsələn: Xəzər (Xəz-ər), Qacar (Qac-ar), macar (mac-ar), avar (av-ar); **bay** “bəy”, “qəbilə başı”, hakim və zəngin deməkdir. Gan//qan sifət və fel şəkilçisidir (alışqan – adət eləyən). Ayrıca **azər** “mübarək mənasında da işlənir. [38, s.277]

Mirəli Seyidova görə **Azərbayqan** insanın güclü atası və ya mübarək güclü ata deməkdir. Azərbaycanın hüduqlarından danışarkən Cavad Heyət qeyd edir ki, “tarixi keçmişimizdə siyasi-coğrafi və etnik bir vahid kimi formalaşarkən müxtəlif dövrlərdə qurulan dövlətlər zamanında hüdudu etnik dəyişikliklərə məruz qalmış Azərbaycan haqqında müxtəlif rəvayətlər yazılmışdır”. [38, s.278]

Cavad Heyət Həxamənilər (e.ə.), Sasanilər və İslamın bərqərar olduğu dövrlərdən ta bu günə qədər Azərbaycanın sərhədləri və hüduqlarından bəhs edən İslam tarixçilərinin də adlarını çəkmiş və bu xüsusda yaranmış fikir ayrılıqlarının olmasını da istisna etmir. İslam tarixçilərindən Yəqubi, Bələmi, Məcudi, İbn Əsirr və “Burhane-qate”nin müəllifi Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin Azərbaycanın şimal sərhədinin Dərbənd olduğunu bilmiş və bunu əsaslandırmışlar. [38, s.280]

Əldə edilən bilgiləri Azərbaycan ideyası üzərində cəmləşdirərək yenidən Y.V.Çəmənzəminliyə müraciət etməyi vacib sayıram.

Yusif Vəzir tarixi mənbələrdən biri olan “Səhayefül-xəbarül-münəccimbaşu”ya (münəccimbaşının xəbərlərindən

səhifələr) istinad edir və bildirir ki, burada “Azərbaycanın Aran və Ərməniyyə ilə müxtəlat (qarışmış) olduğu qeyd edilir və sərhədi belə təsvir edilir: “Şərqdə Deyləm və bəzi cəbəl (dağ) şəhərləri; cənubda İraq və bəzi cəzirə (ada) şəhərləri; qərbdə Ərməniyyə və bəzi Rumi məmləkəti; şimalda Aran və Bəhri-Xəzərə müntəhi olur (bitir). Paytaxtları Ərdəbil, Şirvan və Təbriz imiş. Azərbaycana məxsus şəhərlər bunlar imiş: Xosrov, Səlmaz, Cəzə, Gəncə, Naxçıvan, Bərdənc, Xoy, Xoyənh, Urmıyyə, Marağa, Ucan, Məyanic, Mərənd, Muğan, Bərzənd, Bərdə, Sultaniyyə. Bundan əlavə ərəb “coğrafiyunları” Əl-Müqəddəsi, ibn Hövqəl, İsmail əbu Əlfida da Azərbaycanın Ərməniyyə və Aran ilə müxtəlat (qarışmış) olduğunu iddia edirlər”. [52, s.13]

Deməli, bizə məlum olur ki, indiki Ermənistan Azərbaycanın tərkibində imiş və bu Azərbaycan məmləkəti haqqında bütün müəlliflərin həmrəy olduqları kitabda qeyd edilmişdir.

Yuxarıda adları çəkilən şəhər, şəhərtipli yerlər, kəndlər milli ərazimizin qədimliyindən xəbər verir, burada yaşayanların təbiətləri barədə maraqlı məlumatlar bir alim axtarıqlarının bariz nümunələri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanın abadanlığı haqqında bütün müəlliflər həmrəydirlər, bağ-bağça, abad kənd və şəhərlər hər kəsin nəzərini özünə cəlb eləyir. Bu bolluqdan dolayı Əl-Müqəddəsi Azərbaycanı “Əlrəhab” (məkan) deyər təsmiyə eləyir (qərar verir). Azərilər haqqında Yəqut Həməvinin rəyi şayani-diqqətdir. “Əhalisi yumşaq təbiətli, hüsn-müamilə (rəftar gözəlliyi) sahibi olub, yalnız təbiətlərinə bəxl (paxıl,

simic) qalib gəlmişdir, yəni bir az bəxldirlər, - deyir". [52, s.14] Y.V.Çəmənzəminlinin kitabında təsvir edilən Azərbaycan ərazisinin, onun sərhədlərinin hüdudlarındakı şəhərlər, qonşu İran, İraq, Türkiyə ərazisinin müəyyən hissəsi, Ermənistan və Qara dənizdəki bəzi adalar da daxil olmaqla vahid və bütöv Azərbaycan ideali uğrunda mübarizə səyini artırır və bunu deməyə əsas verir ki, haçansa bir gün doğacaq, Şimali Azərbaycanla Cənubun birləşməsinə real şərait yaranacaq. Artıq bu bir tarixi faktdır ki, Şərqi Almaniya ilə Qərbi Almanıyanın, hər iki Vyetnamın birləşməsi, hazırda Koreya dövlətinin birləşmək üzrə söyləri və bunlara bənzər digər integrasiyalara doğru tarixi inkişaf meyilləri olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın gələcək integrasiyası da reallıq olacaqdır.

İndiyə kimi, həm İrandakı daxili rejim, həm də bir sıra xarici ölkələr hər iki Azərbaycanın birləşməsinin əleyhinə olmuşlar.

Azərbaycan üçün indiki şəraitdə xalqının qarşısında əsas strateji xətt hər vasitə ilə Şimali Azərbaycanın müstəqilliyini və vəhdətini inkişaf etdirib möhkəmlətmək və cənub ilə birləşmək üçün əlverişli tarixi şəraitin yetişməsinə gözləməkdən ibarətdir. Cənubun özündə şimalla birləşməyə can atan qüvvələr az deyildir. Lakin səbəblər çoxluğu üzündən hər iki Azərbaycanın bu tezliklə birləşə biləcəyini zənn etmək sadəcə sadələşmədən başqa bir şey deyildir. Tarixi şəraitin yetişməsi sayəsində biz yeni, bütöv və müstəqil Azərbaycanın tarix səhnəsinə çıxmasının şahidi və iştirakçısı ola bilərik. [27, s.8]

Azərbaycan ideali bu gün azərbaycançılıq ideyası ilə formalaşan milli ideologiyamızın başlıca rəhni və zəngin mənəvi mənbəyidir.

1.2. Milli ideologiyada azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu

Vahid milli dövlət ideologiyasının yaradılması, cəmiyyətdə mövcud ideoloji boşluqların doldurulması, milli həmrəyliyin əldə olunması kadrların seçilib yerləşdirilməsində yerliçilik, tayfabazlıq, tərəfkeşlik, qohumbazlıq, etnotəəsübkeşlik və s. kimi neqativ halların aradan qaldırılmasına xüsusi xidmət etmək məqsədi güdür. Milli ideologiyası olan dövlət, habelə azərbaycanlıların milli ideali olan azadlıq və müstəqilliyin, milli inkişafın təmin olunmasına, respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, onun xarici təcavüzlərdən etibarlı müdafiə olunmasına və bu işdə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onun bütün vətəndaşlarının iştirakının təmin olunmasına xidmət edir. Milli ideologiya eyni zamanda azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasına, azərbaycanlı şüurunun bütün vasitələrlə inkişaf etdirilməsinə, Azərbaycan Respublikasına mənsubluq, onun maddi və mənəvi sərvətlərinin tam və bərabər hüquqlu sahibi şüurunun möhkəmləndirilməsi işinə vacib məsələlərdən biri kimi baxır. Bu mənada milli ideologiyanın və konstitutsiyanın əsasında Konstitutsiyanın özü durur. Azərbaycan ideologiyasının üç təməl üzərində inkişaf etdiyini irəli sürən tədqiqatçı Nizaməddin Şəmsizadə

türkçülük, islamçılıq və azərbaycançılıqdan bəhs edərək bəyan edir ki, xalqın həyat tərzində, düşüncəsində, arzusunda nəğməsində, bayatısında - bir sözlə ictimai və bədii təfəkküründə bu vəhdət qorunub saxlanaraq daha da möhkəmlənib, həmçinin, xalq onun qırılıb ayrılmasına imkan verməmişdir.

Tədqiqatçı alim Əbülhəsən Abbasov “milli ideologiyanın formalaşmasında Heydər Əliyev irsinin rolu” mövzusunda yazdığı məqaləsində ideologiyanın prinsiplərindən söhbət açarkən idealın gerçəkləşməsi naminə insanların qurmalı olduqları öz fəaliyyətində aşağıdakılara riayət etməyi nəzərimizə catdırmağı vacib sayır: “İnsanların şüurunda işlərin gedişini səliqə-sahmənə salmağa, onların sosial fikir prinsiplərini müəyyənləşdirməyə, lazımı inkişaf istiqamətlərini dəqiqləşdirməyə yönəlmiş belə ideologiya ümumubəşəri tarixi təkamül tələblərinə zaman-məkan şərtlərin elmi-idrakı determinantlara cavab verməli, millitarixi, genetik-irsi və dünyəvi dəyərlərə söykənməlidir”. (8, s. 28) Müəllifin söylədiyi kimi söhbət burada mövcud reallığın rəşional davamı kimi çıxış edən idealdan gedir ki, bu da sövqedici nizamnaməsi olmaq etibarilə subyektiv xəyalpərəst mübarizələrdən uzaq durmağı üstün tutur və vacib bilir. Bu fikirlə tam razılaşıram o mənada ki, idealdan və buna doğru addım atmaqdan çəkinmədən gecəli-gündüzlü məsuliyyətsiz danışanlara həyatda çox təsadüf edilir. Belələri milli ideologiyanın mühüm tərkib hissələri onların mahiyyət daşıyıcıları ilə formalaşan prinsiplərin tərəflərini ya bilir, öləri münasibət bəsləyir, ya da bilə-bilə əmələ yox, sözcülüyə daha çox varırlar. Ulu öndər Heydər Əliyev

tədqiqatçı Əbülhəsən Abbasovun baxışında ideologiyanın ən çox üzərində dayandığı, millilik və azərbaycançılıq prinsipinə bağlı olduğu çox təbii hal kimi qiymətləndirilir. Mərhum prezident Heydər Əliyev tərəfindən böyük inam və inadla irəli sürülmüş azərbaycançılıq millətləşmənin həm aparıcı tərkib hissəsi, həm də konkret ifadə və reallaşma formasıdır. Təyinatına uyğun olaraq millətləşmə o dərəcədə gerçəkləşə bilər ki, vahid Azərbaycan ideyası yüksək tutulsun, azərbaycançılıq istiqamətverici və rəhbər prinsipə çevrilsin. Azərbaycançılıq əsrlər boyu eyni bir ərazidə yaşayan, ümumi psixoloji cəhətlərə malik oxşar sosiomədəni dəyərlərin daşıyıcısı olan xalqların, etnik birliklərin tarixi müəyyənləşmə formasıdır. Tədqiqatçı-alim Ə.Abbasov tarixi müəyyənləşmə formasının hədəfinin Azərbaycanda yaşayan bütün əhali qrupları arasında həmrəyliyin və qarşılıqlı fayda verən əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsindən, vahid vətən ruhunun müdafiəsindən ibarət olmasını və bunsuz bir tərəqqinin mümkün olmadığını bəyan edir. Ulu öndərin Azərbaycan cümhuriyyətinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun məsləkdaşlarının ruhu qarşısında mənəvi borcumuzun ödənilməsi barədə danışılmaz xidmətləri göz qabağındadır. Cümhuriyyətin fəaliyyətinin cəmi 20 ayı ərzində onun liderlərinin, xüsusən başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla Əlimərdan Topçubaşov, Fətəlixan Xoyski, Nəşibbəy Yusifbəyov, Həsənbəy Ağayev, Məmməd həsən Hacınski, Y.V.Çəmənzəmənlı və başqalarının milli dövlətçilik, milli mənəviyyət siyasəti ilə bağlı, başa çatdırmağa macal tapa bilmədikləri problemlər 70 ildən sonra müstəqillik qazanan Azərbaycanda H.Əliyevin

uzaqgörən siyasəti nəticəsində uğurla, həyata keçmiş və bunlar özünün inkişafını davam etdirməkdədir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin fəaliyyətində fədakarlıq göstərmiş liderlərin adını çəkərkən M.Ə.Rəsulzadə üzərində xüsusi dayanır və yazır: “Mən yenə də deyirəm Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəllərində və xüsusən 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər, böyük iş görmüşlər. Bu şəkiz-şübhəsizdir.” [28, s. 156]

Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycan xalqı bütün əsrlər boyu müstəqilliyinin şirin duyğuları ilə yaşamış və milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin “Müstəqilliyimizi istəyiriksə”... kitabındakı milli mədəniyyət siyasəti ilə bağlı çoxsaylı məqalələrində, xüsusən “Firudin Köçərlinin əsərləri”, “Hürufat məsələsi”ndə irəli sürdüyü ideyalar Heydər Əliyevin milli mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı siyasətində inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyası ilə bağlı ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm tarixi fərman və sərəncam imzalamış Heydər Əliyev təhsilimizi, xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahə hesab etmişdir.

Ulu öndər xalqın tarixində və həyatında müstəsna yer tutan dövlət siyasətinin ideoloji sahə ilə bağlı müddələri həyata keçirərkən **azərbaycançılıq ideyasının konseptual əsaslarından biri kimi xalqını dünyaya tanıtdırmaq üçün mədəniyyət amilindən bacarıqla istifadə edirdi.** Bu

xüsusda o yazırdı: “Xalq bir neçə xüsusiyyəti ilə tanınır, sayılır. Bu xüsusiyyətlərdən ən böyüyü mədəniyyətdir.” [28, s. 167]

O mədəniyyəti xalqı irəli aparan, onu tarixdə tanıdan yaşadan, xalqı zənginləşdirən qüdrətli bir vasitə hesab edirdi. Mədəniyyətlə bağlı Ulu öndərin fikirlərini oxuyanda da belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun azərbaycançılıq təlimi dövlət ideologiyası və siyasəti üçün mədəniyyət amili qədər vacib və zəruridir. Bu, hər şeydən əvvəl onun mədəniyyətə, ədəbiyyata, dilə, xalqın mənəvi varlığını əks etdirən sənətə məhəbbətindən irəli gəlirdi. Heydər Əliyev teatr sənəti haqqında da iftixar hissi ilə danışdı.

Amma cümhuriyyətin 20 aylıq fəaliyyəti dövründə bir sıra mütəfəkkirlərimiz, o cümlədən Yusif Vəzir teatra dair baxışlarını əsərlərində ifadə etsələr də, bunun reallaşmasına macal tapmadılar. İstər sovetlər dönəmində, istərsə də müstəqilliyin ilk illərindən bu sahəyə ulu öndərimizin böyük qayğısı öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. O yazırdı: “Teatr müqəddəs yerdir, tərbiyə ocağıdır, orada çalışanlar fədakardırlar, fədaidirlər. Teatrı çox sevirəm. Teatra məhəbbət mənim içimdədir. İncəsənətin, o cümlədən kino və teatrın təsiri, həmçinin tərbiyə qüvvəsi çox böyükdür. Bu qüvvədən bacarıqla istifadə etmək həmişə vacibdir”. [54, s.74]

Qlobal miqyasda düşünmək istedadına malik Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycan xalqı ayrı-ayrı hallar istisna olmaqla bütün tarixi birliyini, bütövlüyünü, etnik mövcudluğunu və özgürlüyünü, həm də milliliyi bədi sözün qüdrəti hesabına qoruyub saxlayıbdır. O, çıxışlarının birində müdrikcəsinə demişdir: “Çox əsrlik tariximizdə xalqlarımızı

yaşadan, qoruyan və bu günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, yazıçılarıdır”. [54, s.74]

Azərbaycan xalq cumhuriyyətindən bizə miras qalmış, o zamanlar həyata keçirilə bilməyən milli mədəniyyətlə bağlı siyasi ideyalar artıq çağdaş milli mövcudluğumuzun, həm də siyasi mövcudluğumuzun, dövlətçiliyimizin qaranına çevrilmişdir.

Xalqımızın yaşadığı XX əsrdə böyük şəxsiyyətlərdən biri, zamanımızın siyasətçi alimi, böyük zəka sahibi, görkəmli dövlət xadimi, həyatını xalqın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda qurban verməyə əsirgəməyən ümummilli lider Heydər Əliyev istər sovetlər dövründə Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarında və Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsində, istər sovet İKP MK-nın bürosunda, istərsə də müstəqillik qazandığımız çağdaş dövrdə işləyərkən hamıdan fərqlənən özünün savadlı, tədbirli olması, uzaqgörənliyi, peşəkar dövlətçilik səriştəsi və zəngin həyat təcrübəsindən bəhrələnmək, çalışqanlılığı ilə seçilirdi.

1998-ci ildə prezident seçildiyi vaxt andiçmə mərasimində H.Əliyevin söylədiyi nitqində deyilir:

- And içirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya və qanunlarının həyata keçirilməsinin təminatçısı olacaq, milliyətindən, dini etiqadından və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasının, müdafiə edilməsinin təminatçısı olacağam. Azərbaycan Respublikasında azadlığın, demokratik dəyişikliklərin, Azərbaycan respublikasının demokratik hüquqi dövlət kimi inkişaf etdirilməsinin

təminatçısı olacağam. And içirəm Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət edəcəyəm, müstəqil dövlətimizin sivilizasiyalı dünya dövlətləri arasında, dünya birliyində ləyaqətli yer tutmasına çalışacağam. Əlimi Qurani-Şərifə basaraq and içirəm ki, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacaq və bu ənənələrin müstəqil dövlətimizdə bərqərar olmasını, yaşamasını və inkişaf etməsini təmin edəcəyəm. [7, s.70]

Heydər Əliyev Prezident kürsüsündə oturmazdan əvvəl, sonra da həmişə xalqa sadıq olmuş və ona xidmət etmişdir. Respublikamızın ən çətin anlarında Heydər Əliyev xalqa müraciət edərək demişdir:

- Dəfələrlə demişəm, həyatımın son dəqiqəsində xalqıma xidmət edəcəyəm mənə heç nə qorxutmur, heç bir şey çəkəndirmir, mən bütün təxribatların, terrorun qabağında durmuşam və duracağam, Azərbaycanın müstəqilliyini qorumuşam və qoruyacağam. [7, s.97]

Heydər Əliyevin əqidəsini, məsləkini heç bir qüvvə qıra bilməyib. Müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizəni hələ Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olarkən başlamışdır. Kommunist rejimi vaxtı Respublikamızın tərəqqisi üçün gördüyü işlər, elmin, mədəniyyətin, texnikanın, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin yüksələn xətlə inkişafı, ziyalılara qarşı diqqətli münasibət, qadın təsərrüfatının genişləndirilməsi və s. tədbirləri o bütün həyatı boyu nəzarət altına almışdır.

1982-ci ildə çapdan çıxmış “Sovet Azərbaycanı” kitabında ulu öndər yazırdı: “Azərbaycanın müvəffəqiyyətləri məhz respublikanın inkişafının sosial-iqtisadi, icti-

mai-siyasi, dövlət-hüquqi, mənəvi-ideoloji və mədəni problemlər kompleksinin ardıcıl həyata keçirilməsinin nəticəsidir". [s.35] Böyük siyasi lider yeni həyat quruculuğunun ən mürəkkəb məsələlərini həll edərək, hər bir xalqın konkret şəraitinin sosial iqtisadi həyatının xüsusiyyətlərini, onun tarixən təşəkkül tapmış ənənələrini nəzərə almışdır. Onun səyi nəticəsində ölkəmizin bütün millətləri və xalqları əsrlər boyu davam edən geriliyi müvəffəqiyyətlə aradan qaldırır, qarşılarında duran sosial-iqtisadi və mədəni problemləri həll etməyə çalışmışlar. Bununla belə, ulu öndərin bilavasitə təşəbbüsü ilə xalqımız öz ənənələrini inkişaf etdirərək zənginləşmiş, başlıcası isə öz müqəddaratlarına sahib çıxmışlar. Bütün bunlar Heydər Əliyevin azad əmək və qardaşcasına beynəlmiləl birlik əsasında səadətə qovuşan xalqımıza olan dərin sevgisindən və təşkilatçılıq məharətindən irəli gəlir.

Ulu öndərin milli ideologiyamızı zənginləşdirən tarixi nailiyyətləri, həm də onun bəşər mədəniyyətlərinə integrasiyasında maddi və mənəvi nümunələrin qorunub saxlanmasına yönələn milli töhfələridir. Maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri tarixi keçmişimizin zənginliklərini yaşatdığı kimi, ictimai şüurun yetişib onun milli şüura çevirilməsində də ən mühüm rol oynayır. Maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin qorunması, bərpası və yaradılması ideyası Heydər Əliyev tövsiyyələrinin timsalında bu gün Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanim Əliyevanın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək vacibdir. Qədim qala divarları, Cavadxan

məqbərəsi, Cəmər Qəssab abidəsi, Heydər Əliyev Muzeyi, qədim məscidlər və bir çox başqa maddi-mədəniyyət abidələri bilavasitə Heydər Əliyev Fondunun maddi yardımı ilə bərpa olunaraq yenidən həyata qaytarılır. Mənəviyyəti gözəl və güclü olan bir xalqın əsrlərdən əsrə süzülüb gələn qan yaddaşında həkk olunan milli dəyərlərini heç bir qüvvə əlindən almağa qadir deyil. Lakin elə anlar, elə dövrlər olmuşdur ki, milli-mənəvi dəyərləri öz qanı və canına hopmuş, ruhunu oxşamış həmin xalqın başına min-min əzablar, oyunlar gətirilsə də xəlvətdə, gizli şəraitdə həmin xalq bu dəyərləri yaşatmış, nəsillərdən nəsillərə ötürmüşdür. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev elə şəxsiyyətlərdəndir ki, öz xalqının bütün milli dəyərlərinə sədaqət nümayiş etdirən, onları ən çətin anlarda belə hər hansı bir ekstremist müdaxilələrdən çəkinmədən, güclü və sağlam siyasətlə dəyərləndirə bilmiş, mənəviyyətimizi yüksəldən amillərə üstünlük vermişdir.

Bu gün Azərbaycanda yeni bir mərhələ başlanıb. Azərbaycan dünyada daha geniş tanınmaqdadır. Ölkəmizin daxili həyatında, daha dəqiq ictimai siyasi və iqtisadi sahələrində böyük irəliləyişlər mövcuddur. Dünya azərbaycanlıların birləşməsində Heydər Əliyevin müəyyənləşdirmiş olduğu prinsiplər daha intensiv şəkildə həyata keçirilməkdədir. Yeni texnologiya əsasında düşüncə tərzini artıq idarəçilik sistemimizin bütün sferalarına daxil olub.

Azərbaycan diasporunun formalaşması və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Ana vətən ətrafında həmrəylik nümayiş etdirmək üçün əsas götürülən bu ideologiya barəsində onun yaradıcılığında ən birincisi hesab edilən

mərhum prezident Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərləri sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişaf olunması deməkdir”. [65, s.73]

Beləliklə, milli ideologiyamızda ehtiva olunan Azərbaycan cəmiyyətinin milli-mənəvi dəyərləri, xalqımızın öz əxlaqi mentaliteti və bütün bunların ümumbəşəri dünya dəyərləri ilə sintezi əsasında formalaşdırılan təməl prinsiplər artıq maarifcilər, böyük ziyahılar ordusu, həmçinin alimlər tərəfindən irəli sürülmüş və böyük səylə həyata keçirilməkdə olan konseptual əsaslardır.

Ümummilli lider H.Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanmış müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası milli mentalitet və adət ənənələrdən qaynaqlanaraq dövlət quruculuğu prosesinin uğurla həyata keçirilməsi işində müstəsna rol oynayır. Həmin Konstitusiya müddəalarına müvafiq olaraq Azərbaycanda milli azlıqların qorunması sahəsində dövlətin siyasi kursu 7 maddədən ibarət aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

– Dövlət suverenliyi, milli dövlətimizin və ərazi bütövlüyü prinsipinə dönmədən əməl olunması;

– Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının insan hüquqlarının qorunması, onların dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımının və qayğısının təmin edilməsi;

– Milli azlıqların qorunması sahəsində Azərbaycan Konstitusiyasının tələblərinə, beynəlxalq saziş və müqavilələrə uyğun olaraq siyasi kursun ardıcıl həyata keçirilməsi;

– Beynəlxalq standartlara uyğun milli qanunvericilik bazasının yaradılması

– Azərbaycanın unikal tarixi sərvəti olan etnik rəngarəngliyin qorunub saxlanması nümunəvi birgəyaşayış qaydalarının, tarixi dostluq və qonşuluq ənənələrinin dirçəldilərək Azərbaycan cəmiyyətinin prioritet yaşayış prinsiplərinə çevrilməsi;

– Azərbaycançılıq, vətəncilik ideyalarının cəmiyyətdə tam bərqərar edilməsi üçün hüquqi-ideoloji, mənəvi-psixioloji bazanın daha da möhkəmləndirilməsi;

– Milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, diskriminasiyaya, milli-irqi, ayrı-seçkiliyə, dini dözümsüzlüyə yol verilməməsi.

Təmali ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasi kurs Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi sayəsində inkişaf etdirilərək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyev demişdir: “Ümumbəşəri dəyərlərlə milli-mənəvi dəyərlərin vəhdəti, sintezi bizim milli ideologiyamızın bu günü və gələcəyidir. Məqsədimiz xalqımızın mədəniyyətini qorumaq və zənginləşdirməkdir”. [34, s.114]

Ədəbi-mədəni sahədə apardığı təqdirəlayiq işlərdə onun sözün qüdrətinə daim üstünlük verməklə yanaşı, güclü

məntiqi mülahizələrə əsaslanan fikirləri xalqımızın ən qədim dövrlərdən müasir mərhələyə qədər obrazını əks etdirən ədəbiyyatından qaynaqlanmışdır.

Tədqiqatçı H.Orucov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, "XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Azərbaycanın ərazi baxımından işğalına uzunömürlülük vermək məqsədi ilə bəyləri, xanları, ağaları konkret bir dövrdə xalq enerjisini tənzimləmək funksiyasının real daşıyıcılarını ya məhv etdi, ya ölkədən çıxıb getməyə vadar etdi, ya da Qurbanəli bəy [C.Məmmədquluzadə] kimi tam zərərsizləşdirdi". [61, s. 39] XIX əsrdə bu boşluğu M.F.Axundov, A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, H.B.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov və b. kimi sənət adamları doldurdular. Onların bir çoxunun ad və soyadındakı bəy artıq yalnız seçki mənası deyil, həm də məhz könüllü boyunlarına götürdüləri ictimai funksiyalarını ifadə edirdi. Ordusu olmadığından sərhədlərini qoruya bilməyən xalqın etnik mövcudluğunu, milli varlığını onun ordusuna çevrilmiş bədii-sənət nümunələri və yaradıcı qüvvələr qorudular.

XX əsrin bir-birinə zidd 3 dövründə yaşamış Y.V.Çəmənzəminli kimi mütəfəkkirlər də öz əqidə və məsləkində sabit ardıcıl olaraq istiqlalçılıq məfkurəsindən çıxış edirdilər.

Mixail Şoloxov Rusiya ictimai-siyasi və ədəbi mühitində sovet quruluşuna münasibətində tərəddüdlü təkamülü inkişaf yolu keçirdiyi kimi, Y.V.Çəmənzəminli də eynilə bu cür təkamülü proseslərdən keçən mətin, dönməz bir inqilabçı kimi repressiya qurbanlarından biri olmuşdur.

Milli ləyaqət hissi ilə yaşayıb xalqının milli müqəddəratını daima düşünən Heydər Əliyev çıxışlarının birində müdrikcəsinə demişdir. "Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır". [9, s.30]

Bu sözlərin müdrikliyini, obyektiv həqiqət olduğunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, XIX əsrdə zərərsizləşdirilən bəy, xan və ağaların funksiyalarını boyunlarına götürmüş söz və sənət xadimləri XX əsrdə - 37-ci ildə daha amansız və qeyri-insani repressiyalara məruz qaldılar. Sənətin bədii funksiyası ilə yanaşı ictimai-milli funksiyasını yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev milli siyasət konsepsiyasında bədii yaradıcılığa və yaradıcılara "xalqımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxardan" amil kimi yanaşaraq buna xüsusi əhəmiyyət vermişdir. onlardan əvəzsiz əbədi mənbə kimi istifadə etmişdir. [9, c.31]

Həyatın sürətli transformasiyası ilə birlikdə şəxsiyyətin özgələşməsi, onun cılızlaşması, daha sonra mənəviyyatın saxtalaşması və onun tənəzzülü prosesləri baş verir ki, buna da laqeyd yanaşmaq olmaz. Müasir həyat proseslərində belə neqativ tendensiyaların qarşısını almaq məqamının yetişdiyini dərk edən ulu öndərimiz bəşər mədəniyyəti və mənəviyyatının saflığını, bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdan öncə milli və mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamağı, insanların mühüm sosial vəzifəsi kimi dərk etmiş, dövrümüzün bu sosial sifarişi və tələbatını təhsil sistemində, mədəniyyət

sahəsində yeni humanist dəyişikliklər edilməsi üçün bir çağırış kimi dəyərləndirmişdir.

Tarixən formalaşmış xalq mədəniyyətinə, xalq məənviyyatına qayıdış aktualıq kəsib etməkdədir. Bu cəhətdən xalq yaradıcılığı abidələri, folklor mədəniyyətinin saflığı, bütövlüyü, humanizmi, onların dərin qatlarında olan həyat həqiqətləri, həyat fəlsəfəsi diqqəti cəlb edir. Klassik irsimizdə və xalq yaradıcılığında əks olunmuş milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi, qorunub saxlanması və artırılması bir sosial zərurət kimi hər bir Azərbaycan vətəndaşı kimi Heydər Əliyevi də daim düşündürən məsələlərdən olmuşdur. O, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına səbəb-nəticə prinsiplərindən yanaşmışdır. Burada milli-mənəvi dəyərlər üçün əsas faktor həyat və həyatdan irəli gələn tələblədirsə, ikinci əsas faktor bu milli-mənəvi dəyərlərin təşəkkülündə, yenidən formalaşmasında H.Əliyev amilidir. **Milli-mənəvi dəyərlərin inkişafının təmin olunmasına təsir edən digər elementlərdən biri də milli dilin saflığına çalışmaqdır. Bu baxımdan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin cəmiyyət həyatında oynadığı rolu xüsusi vurğulayaraq, ona ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə yenidən dövlət dili statusu verilməsinə nail olmuşdur. Dövlət dilinin inkişafı isə xalqımızın, cəmiyyətimizin inkişafı deməkdir. Ona görə də milli mənəvi dəyər kimi dilin özünün inkişafı və zənginləşməsi üçün Azərbaycan dilinin imkanlarından daha dolğun şəkildə istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi ulu öndər vacib bilmişdir.** Bu gün Azərbaycan xalqının milli şüurunun inkişafı Heydər Əliyev davamçıları tərəfindən ən mühüm

nəzəri və ideoloji məsələ kimi irəli sürülür. Bu məsələnin həllində isə Azərbaycan dilinin mühüm rol oynaması danılmazdır.

Hazırda cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərinin inkişafı həm də mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq bacarığından asılıdır. Bu baxımdan tarixi “ağ ləkələr”dən azad etmək, saxtalaşdırılmış tarixi hadisələrə, tarixi keçmişə obyektiv qiymət vermək, unudulmuş mənəvi dəyərlər və tarixi hadisələrin Azərbaycanın bu gününə və gələcəyinə xidmət etməyə yönəltmək əsas vəzifələrdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalmış tarix, mədəniyyət və incəsənət incilərinin xalqın özünə qaytarılması məsələsinin vacibliyini bir neçə rəsmi sənədlərdə xüsusən 2 fərmanda: “Azərbaycanlıların öz tarixi etnik torpaqlarından Ermənistanın 1948-1953-cü illərdə kütləvi deportasiyası haqqında dekabr 1997-ci il”, “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında mart 1998-ci il bəyan etmişdir”. Mənəvi dəyərlərin yenidən millətə qaytarılmasının mənası ondan ibarətdir ki, həmin dəyərlər Azərbaycan xalqının bu gün və gələcəkdə həll etməli olduğu böyük vəzifələrə xidmət etsinlər, xalqın mədəniyyətinə müsbət təsir göstərsinlər və mənəvi həyatı bir sistem kimi daha da zənginləşdirdirsinlər.

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərdən təcrid edənləri düzgün istiqamətləndirir, elm, mədəniyyətin inkişafında ümumbəşəri dəyərlərdən bəhrələnmə məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, milli-mənəvi dəyərlərin milliliyini özündə saxlamaqla məzmununu ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməyi əsaslandırır,

ümumdünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən milli dəyərlərin bəhrələnilib, inkişaf etməsi barədə yeni-yeni tövsiyələrlə bu sahədəki bilik və məlumatları zənginləşdirirdi.

Heydər Əliyev yazırdı: “Keçdiyimiz yola nəzər salarkən aydın olur ki, biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır”. [48, s. 87]

Milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və yeni nəsillərə çatdırmağın ən yaxşı forması milli dövlətçilikdir. Böyük mütəfəkkirə görə milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərinin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Biz bu gün məhz potensial milli birlik dövrümüzü yaşayırıq. Bu milli birlik dövrümüzün əsasında Heydər Əliyev amilinin olması şübhəsizdir. Hər cür daxili qarşıdurmanın, habelə iqtidar müxalifət qütbləşməsinin fəvqündə duran da məhz odur. Heydər Əliyev “Müstəqillik yolu” kitabının 8-ci səhifəsində yazır: “Kim müxalifətdə durursa-dursun, ancaq vətəninə, xalqına, mənəviyyatına, məsləkinə müxalifətdə durmasın”.

Heydər Əliyev şəxsiyyətini dəyərləndirən, amillər cəxdir. Onun şəxsində milli dövlət quruculuğunun çox mühüm şərtlərindən biri milli ədəbi dilin zəminində xüsusi rəsmi dil üslubunun formalaşmasıdır. Hər hansı bir dilin hüquqi aktla “dövlət dili” elan olunması heç də bütün sahələrdə ancaq həmin dildən istifadə olunmasını nəzərdə

tutmur. Elmdə, sənətdə, iqtisadiyyatda, ticarətdə, özəl şirkətlərdə insanlar ünsiyyət dili seçməkdə azaddırlar.

Dövlət dilini bilmək təbii məcburi akt kimi ancaq dövlət rəsmirlərinə, vəzifəli şəxslərə tətbiq oluna bilər. Heydər Əliyev bədii dil, elmi dil üslubları ilə yanaşı rəsmi dil üslubunu da öyrənməyi vacib sayırdı. **Onun təbirincə “biz dövlət dili ifadəsini məhz rəsmi dil üslubu mənasında işlədəcəyik. O, yazırdı: “Siyasətdə səhv edib üzr istəmək olmaz. Burada hər şey zəncirvari reaksiya kimidir. Bir səhvdən onlarca səhv doğulur. Bəs belə məsul və incə siyasi mövqeləri şərh etmək hər hansı bir milli dilin imkanları çərçivəsindədirmi? Xeyr, bunun üçün zəngin ədəbi dil mənbəyi, bədii və elmi dil vərdisləri olmalıdır. Məhz həmin dildə yaradılan fəlsəfi, ictimai-siyasi fikir ənənələri olmalıdır. Bir çox xalqların dilləri bu tələblərə cavab vermədiyindən dövlət dili kimi ingilis, fransız, ispan, rus dillərini seçiblər. Lakin nə yaxşı ki, Azərbaycan dili bütün bu tələblərə cavab verir. Daha doğrusu, onun böyük potensialı buna imkan verir və artıq “dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur”. [48, s.87]**

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqın sovet ideologiyasının təsiri ilə icbari yolla imtina etmiş olduğu dini dəyərləri qaytarmaq təşəbbüsü heç şübhəsiz təqdirə layiq bir hadisədir. İslam bizim üçün əsrlər boyu təkə əqidə deyil, həm də əxlaq, adət-ənənə, hətta düşüncə tərzinin formalaşmasının mühüm mənbələrindən biri olub. Ona qayıtmağın bizim üçün necə dəyərli bir hadisə olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Məhz buna görədir ki,

Heydər Əliyev dinin mənəviyyatda rolunun artmasını ölkəmizin inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri hesab edir: "Heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq". [48, s.94]

Bəziləri millətlə dinin müxtəlifliyinə istinad edərək bunlar arasında ancaq fərqi görməyə çalışırlar. Halbuki din millətin inkişafına da müəyyən təsir göstərir. Böyük alman filosofu və tarixçisi T.Q.Herder hələ XVIII əsrdə "Bəşər tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar" kitabında yazırdı ki, türklərin hətta zahiri gözəlliyinin artmasında da islam dininin böyük rolu olmuşdur. Etiraf edilməlidir ki, Azərbaycanda neçə əsrlərdən bəri yaşayan xalqların ümumi mənəviyyat, adət-ənənə və həyat tərzini sayəsində vahid "azərbaycanlı" adı altında birləşməsinə islam dininin rolu az olmamışdır. [48, s. 95]

Sovet ideologiyası mühitində 70 il öz dini dəyərlərindən təcrid edilmiş İslam mədəniyyəti və mənəviyyatı bu gün ümumbəşər mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb edir, dini biliklər və təhsildə bir canlanma yaşanır.

İslamdakı mənəvi saflıq və mənəvi kamillik ideyası yenidən yaşanır, xalqın sosial-mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsində bunların rolu çoxalır. Bütün bunlara Heydər Əliyev həssaslıqla yanaşmış, dini dəyərlərin aktuallaşmağa doğru gedən tarixi-təbii bir prosesi dəyərləndirmişdir, O, çalışırdı ki, optimal sayılan ictimai dəyərlər və meyarlardan istifadə edilsin, şəxsi mənəfi ilə ictimai mənəfin, əxlaqla hüquq arasında ciddi ziddiyyətin ortaya çıxmasına əngəllər olmasın. Heydər Əliyev hər şeydən əvvəl İslam dininin

özünəməxsus hüquq sisteminin [müsəlman hüququ-şəriət] olduğunu bilərək bizim ölkədə dünyəvi prinsiplər əsasında hazırlanmış hüquq normaları və qanunlar şəbəkəsi müəyyən-ləşərkən şəriətin də imkan daxilində nəzərə alınması və əmələ gələn uyğunsuzluqların, ziddiyyətlərin minimuma endirilməsində bunlardan istifadəni vacib şərtlərdən hesab etmişdir.

Heydər Əliyev bir də əsas diqqəti İslam dininin müd-dəalarını özündə əks etdirən "Qurani-Kərimə" yönəldirdi. İslam dinində insana qayğı, ona şəxsi işlərindən çəkinmək, xeyir işlərin ardınca getmək kimi əsas həyatı tələbatlar tövsiyyə olunur. Peyğəmbər Əleyhissəlamın hədislərində rəzalətlərin müxtəlif növləri göstərilir ki, insanlar onlardan qorunmalıdır: "Dünya malına məhəbbət; haram mal: hərislik və ya acgözlük; tamahkarlıq; xəsislik, məkr və xəyanət, yalan və riyə, zina, sələmçilik, içki, qumar və s.". İslamda təbliğ olunan mənəvi əxlaqi dəyərlər sırasında aşağıdakıları görmək olar: valideynə hörmət, ağsaqqala ehtiram, yetimlərə qayğı, mərhəmətli olmaq, halallıq və təmizlik və s. Peyğəmbərin hədislərindən səxavətli və xoşxasiyyət olmaq, düz danışmaq və ədəbli olmaq tövsiyyə olunur. İslam dininin digər dinlərdən mühüm bir üstünlüyü onun elmə və alim əməyinə yüksək münasibətidir. Heydər Əliyev dəfələrlə xalq qarşısında mömin insanlar və gənclər qarşısında Peyğəmbər Əleyhissəlamın hədislərindən misal gətirmiş və onları məqamında deməklə, milli-mənəvi dəyərlərimizin cəmiyyət üçün nə qədər faydalı olduğunu əsaslandırmışdır:

• İndi öyrənin, çünki elm, sahibini yaxşını, pisdən seçməyə qadir edir.

- Gecədə bir saat elm öyrənmək bütün ibadətdən üstündür.
- Elmi beşikdən məzara qədər öyrənmək lazımdır.
- Bir saat yaradıcı düşünmək 60 il ibadətdən üstündür.
- Alimin qələminin mürəkkəbi bir şəhidin qanından daha müqəddəsdir.
- Elm öyrənmək üçün dünyanın ən uzaq güşəsinə qədər get.
- Alimlərə hörmət edən də bil mənə hörmət edib.
- Özünüzü dərk edin.
- Hikmət-imanın itmiş dəvəsidir, tapdığımız yerdə onun ovsarından yapışb əldən buraxmayın.

Azərbaycanda gedən özünüdərk etmə prosesində mənəvi mədəni varislik qanunu ilə paralel olaraq tarixi yaddaş müəyyən rol oynayaraq, xalqın ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi yaddaş deyəndə xalqın tarix boyu yaşadığı tarixi mərhələ və hadisələr, xalqın topladığı sosial təcrübə, sosial-mədəni ənənələr nəzərdə tutulur. Tarixi yaddaş unutmazlığın aradan qaldırılmasında mühüm amilə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev milli mənəvi dəyərlər sırasında adət-ənənələrin öz yeri olduğunu əsaslandıraraq bunları sosial-mədəni irsin tərkib hissəsi hesab edir və vərdiş əsasında nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu adət-ənənələrin bu və ya digər cəmiyyətin, yaxud xalqın mənəvi dəyərlər sisteminə daxil olduğunu bəyan edir.

Sovet ideologiyası mühitində 70 il öz dini dəyərlərindən təcrid edilmiş İslam mədəniyyəti və mənəviyyatının

təcəssümü olan Ramazan və Qurban bayramları, Novruz bayramı artıq gizli lokal məkandan sivişib çıxmış, müstəqil mənəvi dəyərlər kimi qloballaşma prosesində ümumbəşəri səciyyə daşımağa doğru inkişafdadır.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinə hörmət və ehtiram nümunələri milli-mənəvi dəyərlərə onun bütün mənəvi varlığı ilə bağlılığında təzahür edir. Sovetlər dövründə biri komsomol sıralarına qəbul ediləndə ona 5 dekabr Konstitusiyası, 5 may Mətbuat. 28 aprel Azərbaycanda sovet haki-miyyətinin yaranması və s. əlamətdar günlərlə bağlı suallar verilərdi. Təsədüf bəzən elə gətirirdi ki, 5 may hicri-qəməri tarixlə Qurbanlıq gününə, yaxud 5 dekabr Oruculuq gününə düşürdü. Komsomol sıralarına qəbul edilən elə gənclər olurdu ki, nəsilərdən yadigar qalmış milli-mənəvi dəyərlərə etinasız olmadığından onlara “5 may nə günüdür?” sualı veriləndə “Qurbanlıq günüdür”, “5 dekabr nə günüdür?” sualını isə “Oruculuq bayramı”dır deyər cavablandırırdılar.

60-70-80-ci illərə aid buna bənzər çoxlu misallar gətirmək olar ki, nəticədə vətəndaşın istər komsomola və istərsə də partiyaya qəbulu çətinləşirdi. Səbəb də bu idi ki, cavablar böyük bir qəbahət kimi gəncin boynundan asıldığı üçün o, komsomola layiq hesab edilmirdi.

Heydər Əliyev belə vaxtlarda siyasi fəaliyyətindən, mövqeyindən asılı olmayaraq milli dəyərlərimizin gizli də olsa yaşanması naminə insanları senzuranın təhlükəsindən qorumuş, öz şəxsiyyətinə ehtiram və dərin inam ifadə edən çətin pillələrdən keçmişdir.

Milli varlığımız üçün təhlükələr baş verəndə nicat yolunu Heydər Əliyevdə görən qədirlən xalq tamam əmin

olmuşdur ki, “azərbaycançılıq” həyat tərzində, əxlaqda, mənəviyyatda, dildə, dində, ədəbiyyatda - mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində əsas istiqamətləndirici məfkurə olmalıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı, el sənəti, milli musiqi, millətin mədəni-mənəvi mövcudluğunun bütün təzahürləri bu gün vahid bir ideya ətrafında sıx surətdə birləşməlidir. Əsrlərdən bizə miras qalmış milli-mənəvi dəyərlər nəinki təkcə müasir milli mövcudluğumuz, həm də siyasi mövcudluğumuzun dövlətçiliyimizin qarantına çevrilmişdir. [48 s.137]

Milli-mənəvi dəyərlərimizin bütün məqamlarda təşəkkülü və formalaşmasında, bütün çətin və müəmmalı sualların cavablandırılmasında ulu öndər Heydər Əliyev amili vardır. Artıq, bütün çətinliklərin rahatlığını və bütün rahatlıqların çətin yollarını öyrənməyə qadir olan xalqımız Heydər Əliyev xəttinin qorunub saxlanmasını özlərinin milli şərəfi hesab edirlər.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ İDEOLOGİYAYA ÇEVİRİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ

2.1. Heydər Əliyev nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyası

Akademik Budaq Budaqovun böyük tarixi şəxsiyyətlər haqqında söylədiyi bir neçə abzaslı fikirlərindən sonra Heydər Əliyevin nəzəri irsindəki əsas müddəalarla oxucuları tanış etmək və azərbaycançılıq ideyasının bu müddəaların, daha dəqiq desək mənəvi dəyərlər içərisində önəmli rola malik olmasının həm ölkəmiz, həm də Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyətini qeyd etmək istəyirəm. Budaqov yazır ki, “Cəmiyyətdə sayılıb-sevilən insanlar içərisindən şəxslər, şəxsiyyətlər, tarixi şəxsiyyətlər, böyük şəxsiyyətlər və nəhayət, böyük tarixi şəxsiyyətlər meydana çıxır” Siyasi xadimlər tarixi şəxsiyyətlər və ya böyük tarixi şəxsiyyətlərdir. Vətənin və ya xalqın mövcud və həm də önəmli problemlərini həll edən dövlət xadimi tarixi şəxsiyyətdir. Deməli, şəxsiyyətin böyüklüyü tarixi şəraitin həmin şəxsiyyətin qarşısına qoyduğu taleyüklü vəzifəni öz fitri istedadı, uzaqgörənliyi, təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində uğurla yerinə yetirmək bacarığı ilə ölçülür. Müəyyən tarixi mərhələdə həmin böyük tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin müsbət nəticəsi ilə vətənin stabil inkişafı davam etməlidir.

Sovetlər quruluşunun çökməsi, erməni terrorçuları tərəfindən Dağlıq Qarabağda başlanan qanlı müharibə

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində cırıdan dövlətlər yaratmaq cəhdləri 1990-cı illərin əvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisinin parçalanmasını reallaşdırdı. Respublika rəhbərlərinin tam səriştəsizliyi üzündən ölkədə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi meydana çıxdı, özbaşınalıq və hərəmçilik hökm sürməyə başladı. Yaranmış mürəkkəb daxili vəziyyət, qeyri-müəyyən xarici siyasət, ədalətsiz Qarabağ müharibəsi böyük şəxsiyyətin cənab Heydər Əliyevin ikinci qayıdışını - Azərbaycana rəhbərlik etməyə gəlməsini tələb edirdi. [7, s. 49-50]

Milyonlarla azərbaycanlı kimi Heydər Əliyev də öz vətəninə - doğma Azərbaycanı bütün varlığı ilə sevardı. Onun üçün Azərbaycan ürəkdən sevdiyi və möhkəm tellərlə bağlandığı özünün tez-tez işlətdiyi “Novruz bayramı” qədər əziz, şirin, doğma ana qədər sevimli, istəkli bir məkandır, vətəndir, onun vətənpərvərliyi vətənsəvərliyədir. “Vətənpərvərlik” [patriotizm] sözünün mənşəyi qədimdir. “Patria” vətən mənasını verən qədim yunan sözüdür. Hələ qədimlərdən “vətənpərvərlik” dedikdə insanın öz vətəninə məhəbbəti başa düşülürdü. Bəs bu məfhum – vətən nə deməkdir? Vətən dedikdə insanın formalaşdığı müəyyən siyasi, mədəni və ictimai mühit başa düşülür. Belə mühit həmişə insanın doğulub boya-başa çatdığı coğrafi yerlə əlaqədar olduğu üçün, o, vətən məfhumunun mühüm tərkib hissəsi olur. [19, s.62-64]

Hələ sovetlər dövründə sovet gənclərinin çox sevdikləri: “vətən nədən başlanır?” mahnısında “vətən” məfhumu ilə bağlı fikir parlaq şəkildə öz əksini tapmışdı. O vaxtlar sovet vətəndaşlarında belə bir fikir formalaşmışdı ki, vətən

məfhumunu daha geniş şəkildə anlamaq, dərk etmək, bütöv bir dövlətin bütün bucaqlarını, təbiətini, çayını, hər bir kəndi və şəhəri düşünmək və sevmək deməkdir. Böyük tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirilən Heydər Əliyev sovet dövlətinin kommunist əxlaqına və onun kodeksinə tam bələd idi. Eyni zamanda doğma Azərbaycanın bütün bölgələrinə, hər bir bucağına, sərhədinə, çayına, meşəsinə, dağlarına və düzənlərinə də məhəbbətlə bağlı idi. Elə bir rayon, qəsəbə, kənd tapılmaz ki, H.Əliyev fenomeni barədə düşünə bilməsin. Onun vətəninə, dövlətinə sevgisi elə burada yaranmışdır. Ta qədim zamanlardan yaşadığı çağa qədər ayrı-ayrı mütəfəkkirlər tərəfindən Azərbaycan ideyası və onun ətrafında gedən fikirlərə rəğbətlə yanaşmışdı və “azəri xalqı”, “azəri milləti” kəlmələrinin işlədilməsi onu tam qane edirdi. Əvvəlki səhifədə qeyd etdiyim kimi H.Əliyev Azərbaycan tarixini gözəl bilirdi. Bu ərazidə yaşayan böyük oğuz türklərinin dilində danışan digər etnik qruplara və azlıqlara bələd idi. Onlara da qayğıkeşliklə yanaşırdı. O, Azərbaycan ideyasından “azərbaycanlı” olmağımıza əsas verən milliyyətimizin gerçəkləşməsində millət olaraq milli məənəviyyətimizin müəyyənələşməsində böyük rol oynamış oldu.

Ulu öndər 2002-ci ildə məhz ilk dəfə olaraq Dünya Azərbaycanlıların I Qurultayında azərbaycançılığı Azərbaycanın milli dövlət ideologiyası elan edərək dedi:

“Hər bir insan üçün milli mənsəbiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli

mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, millimənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq". [1, s. 308] Bu gün azərbaycançılıq ideyası ictimai həyatın bütün sferalarında dövlət siyasətində, vətəndaşların davranışlarında, ölkəyə, vətənə, xalqa münasibətdə təzahür edir.

Tədqiqatçı alim Əlikram Tağıyev yazır ki, azərbaycançılıq – Azərbaycan vətənini sevmək və onun uğrunda bütün siyasi və mənəvi ehtiyatları səfərbərliyə almaq deməkdir, yəni həqiqi bir vətənpərvərlikdir. [27.1.23]

Ə. Tağıyevə görə milli ideologiya, siyasətin yeridilməsi nəticəsində təhrikçilik vasitəsindən çox zaman dövlətə xidmət etmiş olsa da əslində o, müstəqil hərəkət etmək imkanını da əlində saxlaya bilər. Ancaq məsələ dövlətin yeritdiyi xalqın mənafeyinə xidmətdən gedirsə, burada onda milli ideologiya dünyagörüşə çevrilmiş olur və qarşısı alınmaz bir proses kimi yaddaşda qalır. Bu zaman vahid milli ideologiya vahid siyasi liderin olmasını tələb edir. [27, s. 28]

Respublikada artıq iqtidar, iqtidaryönlü və müxalif partiyalar mövcuddur. Onlardan Yeni Azərbaycan Partiyası iqtidara xidmət etməklə, həm də üzvlərinin sayına görə digər partiyaları üstələyir. Onun siyasi lideri kimi müstəqil Azərbaycanın siyasi həyatına daxil olmuş Heydər Əliyev öz fəaliyyətinə və xalq qarşısında xidmətlərinə görə ümummilli lider səviyyəsinə yüksələrək öz siyasi fəaliyyətini vahid milli ideologiya vasitəsilə reallaşdırdı. Bu mənada, Heydər Əliyevi yeni milli ideologiyamızın azərbaycançılıq ideologiyasının memarı və banisi saymaq olar. Heydər Əliyev həm də Azərbaycanın beşiyi başında dayanan birinci şəxsiyyət

oldu. İdeologiya ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılsa da, o son anda kollektivə, partiya hətta bütöv millətə aid olur. Bu baxımdan Azərbaycançılıq ideologiya kimi bütün xalqa məxsusdur. Tədqiqatçı-alim N. Şəmsizadəyə görə əksər tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərincə azərbaycançılıq ideologiyası Şərq-Qərb dəyərlərinin sintezidir. Akademik Ramiz Mehdiyevə görə isə, "azərbaycançılıq milli ideologiyanın konkret spesifik formasıdır. Bu, Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi üçün vacib şərtir". [27, s. 82]

Ramiz Mehdiyevdən götürülən bu sitat Heydər Əliyevin xalqı üçün böyük məsuliyyət və vicdanla qurub yaratdığı dövlətin möhkəmlənməsinə vacib olan bir neçə şərti yadımıza salır. Bu şərtlər sözsüz ki, ulu öndərin çıxışlarında, əsərlərində qeyd etdiyi Azərbaycan ideyasında cəmləşən Azərbaycan dili, Azərbaycan mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr və tolerantlıqdır. Heydər Əliyev xalqın arzu və istəklərinə yaxından bələd olan bir siyasi lider kimi, onun tələbatını vaxtında ödəməyin vacibliyini qeyd etmiş xalqın milli ideologiyasını onun dövlətçilik ənənələri ilə birləşdirmişdir.

Böyük alimlərin və dövlət xadimlərinin fikirlərinə mən də qoşulub, iftixarla təkrar edib deyirəm ki, fitri təşkilatçılıq istedadı, natiqlik məharəti ilə xalqın qəlbinə nüfuz edərək onu öz arxasınca aparmaq qabiliyyəti, fenomenal yaddaşı, dövlət quruculuğunda səbri, başladığı yaradıcılıq işini təxirəsalmadan həyata keçirmək üçün vaxt itirməmək adəti, diplomatik səriştəsi, dünyanın aparıcı dövlət başçıları yanında xüsusi çəkisi onu böyük tarixi şəxsiyyətlər cərgəsində olmasını bir daha təsdiqlədi. Məşhur ürək cərrahı,

turkoloq və "Varlıq" dərgisinin müdiri prof.dr. Cavad Heyət "Əsri-azadi"qazetinin baş redaktoruna belə cavab vermişdir:

"Son illərdə Azərbaycan Respublikası, özəlliklə Bakı şəhəri çox inkişaf etmiş. Bakıda yeni tikintilər onu bir Avropa şəhərinə bənzətməkdədir. İqtisadi inkişaf sahəsində 2007-ci ilində inkişafın yüzdə səkkizi keçməsi Azərbaycanın keçmiş rəhbəri və onun ləyaqətli oğlunun isabətli siyasəti və idarəsi nəticəsində həyata keçirilmişdi. Rəhmətlik Heydər Əliyev, keçmiş prezident Elçibəyin dəvəti ilə elə bir vaxtda Bakıya dəvət edildi ki, ölkədə hərc-mərclik və üsyan onu daxili müharibələrə aparırdı. Heydər Əliyev az müddətdə əmniyyəti, güvənliyi bərpa etdikdən sonra hökumətin hakimiyyətini möhkəmləşdirdi, sonra daxildə hərtərəfli inkişafa başladı və eyni zamanda Azərbaycanı dünyaya tanıtdı.... Xoşbəxtlikdən onun ləyaqətli oğlu prezident İlham Əliyev onun siyasətini təqib edir və onun yolunda yeni işlər görür. Ona görə də inkişaf prosesi davam edir. Prezident İlham Əliyev və onun xanımı Mehriban xanım da çox ləyaqətli və çalışqan bir xanımdır, hər ikisinin İrana xüsusi məhəbbətləri vardır. Mehriban xanım mədəni və xeyriyyə işlərində çox xidmət etməkdədir. Mehriban xanım baba və ana tərəfindən əslİ İranlıdır". [38, s. 250]

Cənublu soydaşlarımızın düşüncəsində Heydər Əliyevin güclü bir şəxsiyyət kimi azərbaycançılığa böyük önəm verməsi heç də təsadüfə deyil. Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasının xalqın təfəkküründə çoxdan formalaşdığını qeyd edərək deyirdi ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk dəfə milli azadlıq, müstəqillik toxumlarını bütün Azərbaycana səpdi. Bu toxumlar uzun

müddətdən sonra cücərdi, boy atdı və nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda ulu öndərin apardığı məqsədyönlü fəaliyyəti gərgin işin əməli nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Fəxrlə deyə bilərik ki, hələ 1990-cı illərin əvvəllərində Ali Sovetin iclasında müstəqillik ideyaları ilə çıxış edən ən cəsarətli millət vəkili Heydər Əliyev idi. Unutmaq olmaz ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinin sədri işlədiyi dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələrini bərpa edən Heydər Əliyev üçrəngli istiqlal bayrağımızı muxtar qurumun rəmzi kimi qəbul etməklə bütün respublika miqyasında Azərbaycanın müstəqillik atributlarının bərpası üçün böyük addımlar atdı. Bir daha bütün bunlar Ulu Öndərin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində və bu istiqamətdə cərəyan edən proseslərin önündə getdiyini bir-mənalı olaraq təsdiqləyir. Dövlət müstəqilliyinin elan olunması hələ heç də bütün problemlərin həll olunması demək deyildir. Ulu öndərin konseptual milli siyasət konsepsiyasında dünya azərbaycanlıları ilə iş, prioritet istiqamət, tələyüklü xətt kimi müəyyən olunmuşdu. Onun xarici ölkələrə hər bir səfəri adətən iki hissəyə ayrılırdı: birincisi rəsmi görüşlər, danışıqlar və müqavilələrin imzalanması prosesi, ikincisi isə həmin ölkədə yaşayan azərbaycanlılarla görüş və onlarla qarşılıqlı fikir mübadiləsinin aparılması. Məhz onun bu müdrik siyasəti sayəsində dünya azərbaycanlıları ilə iş dövlət əhəmiyyətli strateji məsələyə çevrilmişdir. Bu mühüm işin əsas ideyası - dünya azərbaycanlılarının xalqımızın ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edilməsi, Azərbaycan

Respublikasının bütün azərbaycanlıların Vətəni sayılması, həmvətənlərimizin əqidə və əməl birliyi zəminində elmi şəkildə formalaşması, lobbicilik perspektivi, azərbaycançılıq ideyasının dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması da ilk dəfə olaraq məhz Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Bəşəriyyətin yeni tarixi mərhələsində hər bir millətin, xalqın taleyində görkəmli şəxsiyyətlər müstəsna və əvəzedilməz rol oynayıblar. Amerika xalqı bir çox bugünkü nailiyyətlərinə görə Corc Vaşinqtona, almanlar Otto Bismarka, türklər Mustafa Kamal Atatürkə, fransızlar Şarl de-Qola, Çin xalqı Mao-Tseduna, ruslar I Pyotra borc-ludurlar. Lakin həqiqət nəminə deməli ki, bu baxımdan Azərbaycan böyük və çətin problemlərlə üzləşib. Məsələn, ayrı-ayrı siyasi xadimlər xalqımızı milli dövlətçilik ideyaları ətrafında birləşdirsələr də, millətimiz üçün son dərəcə ciddi əhəmiyyət kəsb edən bu tarixi missiyanı sona qədər reallaşdırma bilməyiblər. Yalnız həmin bu tarixi vəzifəni ulu öndərimiz, dünya miqyasında böyük siyasətçi və görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq öz üzərinə götürdü və böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdi və bu prosesdə onun fenomenal keyfiyyətləri, qıbtə olunacaq iradəsi, təkrarsız xüsusiyyətləri müstəsna rol oynadı.

Heydər Əliyev müasir, demokratik Azərbaycan dövlətini yaratdı, onu Cənubi Qafqazın ən nüfuzlu, öndə gedən ölkəsinə çevirdi, Azərbaycanda dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasında, bu ənənəni yaşatmaq üçün münbit şəraitin yaranmasında böyük rol oynadı və xalqımızın əbədi lideri statusunu qazandı. Onun adı Azərbaycan tarixinə görkəmli

ictimai-siyasi xadim, uzaqgörən siyasətçi, müasir dövlətimizin memarı, vətənpərvər və qayğıkeş insan kimi əbədi həkk olundu.

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası həm ölkəmizdə, həm xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında, həm də bütün dünyada möhkəmlənməklə yanaşı, qələbə çalması üçün fundamental baza rolunu oynamışdır. O, xalqa, hər birimizə Azərbaycan nəminə, milli inkişaf və dirçəliş nəminə Vətənə təmənnəsiz xidmət etmək kimi dəyərləri aşılarmışdır.

Məlumdur ki, hər bir xalqın, millətin öz mənlilik şüurunun dərk etməsi konkret-tarixi səciyyə daşıyır. Bütün hallarda fərdi hisslər ardıcıl şəkildə bir sıra məsələlərdən keçdikdən sonra etnik hissə, milli özünüdərkə çevrilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, şəxsiyyətin milli özünüdərkə onun mənsub olduğu sosial qrupun varlığını dərk etməsindən irəli gəlir. İnzibati ömürlük və ya amirlik sistemi istər ayrı-ayrı insanları, istərsə də bütün xalqları qorxu altında və itaətdə saxlamağa imkan verirdi. Çünki bu sistem hər cür fərdi təşəkkür təzahürləri və rəsmi ideologiyaya uyğun olmayan ideyaları qadağan edirdi. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti əvvəlcədən proqramlaşdırılmış ideoloji təfəkkürə malik idi. Bu isə milli mədəniyyətlərin, milli şüurun və özünüdərk inkişafına mane olurdu. Buna görə də totalitar mənəvi mədəniyyətin hətta milli variantları da ideoloji-təbliğati xarakter daşıyırdı.

Lakin bu cür şəraitdə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev böyük qürur və təəssübkeşliklə milli mənliliyin dərk olunmasını önəmli vəzifə kimi qiymətləndirirdi: "Biz

gərək milli mənləyimizi həmişə yüksək saxlayaq. Mənim üçün hər şeydən üstün olan mənim mənləyimdır. Milli mənləyim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb. Milli mənləyimə görə istədiyim yolla gedə bilmişəm, istədiyimə nail ola bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə gərək milli mənləyimizi itirməyəkdir”. [1, s.18]

Suveren müstəqil, milli dövlət quruculuğu tarixində, ilk dəfə olaraq məhz Heydər Əliyevin simasında siyasi təfəkkürlə milli-mənəvi meyarlar vəhdətdə və üzvi əlaqədə təzahür etmişdir. Nəticədə bütün dünya azərbaycanlılarını mütəşəkkil siyasi qüvvəyə çevirmək yolunda çox böyük işlər görülmüşdür.

Tədqiqatçı Sənan Həsənov “Əliyevşünaslıq irsi: siyasi realıqdan elmi əsaslara doğru” məqaləsində ulu öndər Heydər Əliyev fenomeninin azərbaycançılıq məfkurəsi ilə milli özünüdərk inkişafına, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılmasına, milli dövlətçilik hisslərinin güclənməsinə yönələn göstəricilərinə müdriklik simvolu kimi dəyərləndirir və əsaslandırır ki, “müasir Azərbaycan dövlətçiliyi” ifadəsi xatırlanarkən dövlətçiliyimizin tarixi sınaqları və bu sınaqlarda əfsanəvi bir şəxsiyyətin vətəninə, xalqına sevgisi çoxlarımızı düşündürür, fikirlər söyləməyə, əsərlər yazmağa sövq edir. Bu, o böyük şəxsiyyətdir ki, onun siyasi iradəsi hamımızı bir araya gətirdi, milli məsələlərdəki məsuliyyətin dərk olunmasını qarşımıza qoydu. Fikrimizcə, bu özü əbədiyaşarlığın mahiyyətini ifadə edən amildir”. [77, s. 5]

S.Həsənovun ulu öndər barədə yazdıqları milyonlarla azərbaycanlının ürəyindən keçən mahiyyətcə eyni, amma müxtəlif ifadələrdə səslənən fikirlərin bariz nümunəsi kimi

qəbul edilə bilər. İnsanların dahi rəhbər haqqında düşüncələrin rəngarəngliyinin səbəbi əsl ziyalı insana tez bəlli olur. Dahi rəhbər haqqında ən sadə peşə insanından başlamış ən müdrik çağlarını yaşayan bir alim fikir söyləyə bilər. Amma alim zəkasının məhsulu ilə ən sadə peşə sahibinin düşüncə tərzində fərq böyükdür. Bəzən ən sadə peşə adamı ürəyinin, bütün qəlbinin istəyini ipə-sapa düzülməmiş incilər kimi bəyan etməsindən ötrü cəmiyyətdə sözü keçən, ehtiram, hörməti ilə nüfuz qazanan alimə, ziyalıya, həmçinin müəllimə böyük ehtiyac duyur. Məhz ulu öndərə böyük məhəbbətini izhar edən ən sadə peşə adamlarına rəğbətım çoxdur. Mən qələmə aldığım bu əsərdə də həmin peşə adamlarının böyük rəhbərə olan ummanlı sevgilərini də nəzərə almışam.

Sənan Həsənov ulu öndər Heydər Əliyevin əsaslı siyasi xəttinin bir neçə mərhələdən ibarət ardıcıl şəkildə aparıldığını qeyd edir. O yazır ki, demokratiya üçün ulu öndərin vacib saydığı şərtlərdən biri sabitlik və güclü dövlət hakimiyyətidir. İkinci mərhələni isə dövlət quruculuğu və demokratik islahatların gerçəkləşməsi prosesi kimi səciyləndirmək mümkündür. Üçüncü mərhələ isə ulu öndər Heydər Əliyevin baxışlar sisteminin dövlətçiliyin formalaşması prosesində tam inkişaf mərhələsidir. Bu axırıncı mərhələ əvvəlkilərin sanki yekunu kimi səslənir. Burada ulu öndərin milli ideologiyamızın inkişafı və onun əhəmiyyətini öz tarixi nitqi ilə ifadə etməsi tarixən bütün itirdiklərimizin yenidən özümüə qaytarılmasının bariz nümunəsi kimi təsir bağışlayır.

“Azərbaycanın suverenliyi, bütövlüyü və bölünməzliyi, ölkəmizin bütün vətəndaşlarının mənsub olduğu Azərbaycan xalqı, azərbaycançılıq, ölkəmizin dövlət dili olan Azərbaycan dili, xalqımızın tarix boyu yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərimiz, xalqımızın milli - əxlaqi mentaliteti, ümumbəşəri dəyərlər və bütün bu dəyərlərin sintezi respublikamızın ilk demokratik konstitutsiyası, bu konstitutsiyada hər bir vətəndaş üçün vəzifələr və hüquqlar, Azərbaycan milli bayrağı, gerbi, himni-bütün bunlar mənim fikrimcə, müstəqil Azərbaycanın milli ideologiyasının əsasını təşkil edən prinsiplərdir”. [77, s.2]

Azərbaycançılıq ideyasını daim müdafiə edən ulu öndər qevd edirdi ki, əsas məqsəd hər vəchlə Azərbaycan dövlətçiliyini qorumadan ibarətdir. O, çıxışlarının birində deyirdi: “Bizim gördüyümüz işlər, apardığımız iqtisadi islahatlar, dövlət quruculuğu prosesi, təhsil və başqa sahələrdə həyata keçirdiyimiz islahatların hamısı Azərbaycan dövlətini daha da yüksəltməyə yönəlmişdir. [43, s. 143]

Azərbaycan və azərbaycançılıq ideologiyası xalqın tarixinin obyektiv izahına xidmət edir. Tarixi inkişafın gedişi prosesində öz təsdiqini tapa bilməyən ideologiya demokratik cəmiyyətin strukturu üçün əsas ola bilməz. O, eyni zamanda xalqı irəliyə, doğru, inkişafa aparan dövlət siyasəti üçün də nəzəri mənbə ola bilməz. Demokratik cəmiyyət yalnız qanunlara əsaslanan bir elitanın mənafe-lərinə deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin mənafeyi üçün obyektiv şəkildə təsbit olunmuş Konstitusiyaya tabe olan cəmiyyətdir. Yalnız millətin özünüdərkinə görə, özünə qayır-dışa imkan verən demokratiya milli dəyərləri cəmiyyətin

yeni aspektdə formalaşmasına şamil edə bilər. Bu mühüm strateji məqsədi aydın görən Ulu öndər deyirdi ki, ... “gərək biz hamımız birlikdə çalışaq ki, Müstəqil Azərbaycan dövləti, onun daxili siyasəti, Azərbaycanda gedən demokratik proseslər, iqtisadi islahatlar, Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatlar, insan hüquqlarının təmin olunması, Azərbaycanda hüquqi, demokratik dünyəvi dövlətin yaranması və inkişaf etməsi bütün dünyaya çatsın və tanınsın”. [43, s. 149]

Hər bir ideya və ideologiya insanların böyük qisminin müəyyən fikrə qarşı olan inam və etiqadını əks etdirir. Bu cür olmadıqda ideologiya yalnız gəlişi gözəl olan söz yığınınından başqa bir şey ola bilməz. Azərbaycançılıq ideyası da Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və millətlərin, etnosların və etnik birliklərin hamısının düşüncəsini, ruhunu, təfəkkürünü məşğul etməlidir. Ümumiyyətlə, öz millətini sevməyən insan başqa millətləri də sevə bilməz. Mənsüb olduğu millətə hörmət hissi-millətsevərlik hər bir vətəndaşa məxsus olan ali mənəvi keyfiyyətdir.

Fərdi marağın kollektiv mənafeyə, fərdi düşüncənin isə kollektiv düşüncəyə tabe etdirilməsi heç vaxt yaxşı nəticə vermir. Öz tarixinin 70 ildən çox bir vaxtını bu cür ideoloji sistemdə yaşayan xalqımız bunun acısını artıq çəkmişdir.

Müasir dünyada Yer üzündə dörd minə yaxın xalq, millət və etnik birliklər mövcud olsa da, onlardan yalnız iki yüzünün müstəqil dövləti mövcuddur. Bu dövlətlərdən hər birinin meydana gəlməsi, formalaşması və mövcudluğu çox uzun sürən bir prosesin nəticəsidir. Azərbaycan xalqının qurduğu, yaratdığı dövlət də xalqın arzu, istək və məfkurə-

sini əks etdirir. Mütərəqqi ideologiya zümrəyə və qrupa deyil, xalqa, millətə, ölkəyə və cəmiyyətə xidmət edir. Bu mənada, azərbaycançılıq ideologiyası sinfi mənafeyə xidmət edən inqilabi ideologiya yox, demokratik cəmiyyət ideologiyasıdır. “İstiqlalın tarixi, tarixi həqiqətin dərkindən, azadlığın tarixən mənimsənilməsindən başlanır. Azərbaycançılıq istiqlal nəzəriyyəsidir. [29, s. 18]

Mən tamamilə əminəm ki, Azərbaycan xalqı ulu öndərin zəngin ideya irsinə arxalanaraq bundan sonra da sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi sahələrdə, beynəlxalq aləmdə böyük uğurlar qazanacaqdır. Heydər Əliyev irsinin strateji proqramı əsasında görülən işlərə rəhbərlik missiyası hazırda güvənli əllərdədir.

İctimai-siyasi həyatımızın bütün sahələrində azadlıq və məsuliyyət məfhumlarının arasındakı dərin əlaqəni gözəl başa düşən ulu öndərimizin əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Azad yaşayan, azad dolanan insanların həyatında sosial zaman anlayışı tarixi dəyişikliklərin ölçüsüdür.

Sosial zamanın və məkanın gələcəyə doğru inkişaf istiqaməti tarixi prosesdə görkəmli şəxsiyyətlərin rolunu zəruri edir. Cəmiyyətin yüksək xətt üzrə inkişafı, eləcə də keçid mərhələsində tarixi hadisələrin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli xarakteri bu şəxsiyyətlərin aparıcı və həlledici rolunu ön plana çəkir, onların keçdiyi və müəyyənləşdirdiyi yola bir daha nəzər salmağa böyük ehtiyac olduğunu göstərir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müqəddəs ideallarının artıq reallığa çevrilməsi prosesini izlədikcə respublikamızın gələcək inkişafı üçün əsaslı proqram hazırlanmışdır. Heydər Əliyev şəxsiyyəti və onun ömrü siyasi-

mənəvi tariximizdə elə uca bir zirvədir ki, biz o zirvənin əzəmətini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün əlimizdən gələni əsirgəməməli, bu “zəngin irsi” daim öyrənməli və öyrətməliyik.

Qədim Çin filosofu Konfutsi yazırdı: “Xalqı ləyaqətlə idarə et, onda adamlar sənə hörmət bəsləyəcəklər, xalqa xeyirxahlıqla yanaş, onda adamlar ürəklə işləyəcəklər, yaxşılıarı yüksəlt və savad öyrət, onda adamlar sənə inanacaqlar. Bu baxımdan, H.Əliyevin öz xalqına həsr olunmuş mübariz həyat yolunun elmi əsaslarla daha hərtərəfli öyrənilməsi, bu nadir şəxsiyyətin həyatının ayrı-ayrı dövr və məqamlarının bütünlüklə işıqlandırılması üçün geniş tədqiqatlar aparılır. Əbəs yerə deyil ki, bu böyük şəxsiyyəti “zamanı qabaqlayan dahi” adlandırırlar.

Heydər Əliyevin mənəvi və nəzəri irsinin əhatə dairəsi genişdir, vüsətlidir. Bu nəzəri irs müstəqillik dövründə intibahın başlanğıc günündən tərəqqinin yüksəliş dövrünə kimi daim izlənilmiş və bundan istifadə edilmişdir. Biz Heydər Əliyevin nəzəri irsində onun “xilaskarlıq missiyasının özünəməxsus yolunu, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı kimi milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf dialektikasına bələdliyini, Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinin əsasını təşkil edən neft strategiyasında rolunu, zamanəmizin böyük maarifçisi kimi dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə carçısı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin təsisçisi, ordu quruculuğu, Azərbaycanda olimpiya hərəkətinin təməlçisi kimi” böyük xidmətlərini öyrənirik. Nəhayət, biz Heydər Əliyevi “millətin xilaskarı və dayacağı kimi görkəmli alim, fəzilətin və müdrikliyin mücəssəməsi kimi” də tanıyıırıq və

sabaha daha böyük ümid və ilhamla baxan İlham Əliyevin şəxsində ümummilli lider haqqında yazılmış dəyərli salnamənin bundan sonra da qorunub yayılması, inkişaf etdirilməsi yeni-yeni xatirələr, yeni-yeni bədii misralar, elmi-publisistik məqalələr və əsərlərin yazılıb çap etdirilməsi ilə çiçəklənən Azərbaycanımızın yüksəlişinin təmin olunmasına çalışmalıyıq.

Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin mənasını yalnız və yalnız Azərbaycanın tərəqqisini təmin etməkdə, Azərbaycan xalqının mədəni, mənəvi və intellektual yüksəlişinə nail olmaqda görürdü. Siyasi fəaliyyətinin bütün dairəsində sosial ədalət prinsipinə sadıq olan Heydər Əliyev bu prinsipin reallaşması yollarını göstərmiş, onun realizə olunmasının obyektiv və subyektiv amillərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan, elm, mədəniyyət və incəsənət məsələləri Heydər Əliyev siyasətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda, sosial ədalət prinsiplərinin və mənəvi tərbiyə məsələlərinin aliliyinin təmin olunmasına səy göstərən Heydər Əliyev birinci növbədə cəmiyyətin tərəqqisinin vacibliyini vurğulayır, ictimai elmlərin, mədəniyyət və incəsənətin imkanlarından səmərəli istifadə olunmasının vacibliyini təsdiqləyirdi. Ön sözdə qeyd etdiyim kimi, hələ müstəqilliyə yenicə nail olmuş Azərbaycanın təhsil sisteminə əl gəzdirilərkən prezident Elçibəyin zamanında 26 deputatın qərarı ilə (1 səs çoxluğu) türk dili qəbul edilmişdi və bu adda dərslilər çap etdirilmişdi. Bu ölkə əhalisinin bir qismini həm çaşdırmış, həm də narazı salmışdı. Çünki Sovet dövründən bizə bəlli olan Heydər Əliyevin “Qoy ədalət zəfər çalsın” rubrikası ilə “Pravda”, “Kommunist” və digər

mətbuat orqanlarında gedən tənqidi fikirlər cəmiyyət daxilində gizli proses kimi vüsət alan rüşvətxorluq, əliəyrilik, proteksiya, idarələrdə işçilərə qarşı bürokrat münasibətlərə və s. ədalətsizliklərə qarşı idi. O, həm də bunlara qarşı mübarizəni tək bir nəfərin yox, hamının ümumi işi olduğunu qeyd edirdi.

1993-cü ilin iyunundan ölkəmizin xaotik vəziyyətdən çıxmasının təşəbbüskarı kimi, xalqımızın xilasını üçün özünü təhlükəyə atan ulu öndərimizin atdığı addımlar artıq birinci dəfə deyildi. Təhsil sisteminə yenidən baxış keçirilərək H.Əliyev özünün müdrik siyasəti sayəsində sübut etdi ki, ana dili dərslilərinin üstündə böyük azəri türk xalqı ilə birlikdə milli azlıqlarla etnik qrupların da daxil olduğu xalqları ehtiva edən, sovet dövründəki kimi, müstəqillikdə də “Azərbaycan dili” yazılmalıdır. Bu, çox düzgün bir qərar idi. Osmanlı türk qardaşlarından azacıq fərqimizi nəzərə cərpdirən bir əlamət - “simptom” idi. Həm də Türkiyənin özündə belə bizi “azəri türkləri” azəri qardaşları adlandırdıqları bir yerdə, “azərbaycanlı” kimi formalaşmağımız çox yaxşıdır.

Heydər Əliyevin siyasət fəlsəfəsinin zəngin potensialı əsl siyasətçi yetirməyə layiq milli dəyərdir. Biz bu gün cəmiyyətimizin siyasi mədəniyyətini artırmaq istəyiriksə, tolerantlıq mədəniyyətini başlıca dünyagörüşü fenomeni kimi dərk etməli, onu ictimai şüurumuzun ayrılmaz komponentinə çevirməliyik. Dahi Platon nəsilərə belə bir müdrik miras qoymuşdur: “Müdrik adama qanun lazım deyildir, çünki onun zəkası vardır”.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməlini qoymaqla müqəddəs bir missiyanı gerçəkliyə çevirdi: milliliklə dövlətçiliyi bir-birinə qovuşdurdu; onların sarsılmaz vəhdətini təmin etdi. Beləliklə, dünyadakı xalqımızın arzusunda olduğu ideal, Azərbaycan adlı məkanda reallaşdı.

Bələdiyyə orqanlarının yaradılmasına qədər H.Əliyev demək olar ki, bütün fəaliyyəti boyu azacıq maaşla kifayətlənən xalqının müvəqqəti maddi, sosial çətinliklərinin şahidi kimi dərk edirdi ki, xalqa bəzi şeylərdə güzəştə getmək vacibdir. Heç bir cəmiyyət sosial çətinliklərsiz ötürməyib. Kommunal enerji [qaz, elektrik] və suya çəkilən xərclərin ödənilməsində bəzi güzəştlərə getməkdə ulu öndərimiz çox ısrarlı idi. Bütün sahələrdə gedən işlərin icrasında o, sosial ədalət prinsiplərindən çıxış edir, ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərlərin ahəngdar sintezinə nail olmaq istiqamətində möhtəşəm addımlar atırdı. Sovetlər dönməndə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən milli-mənəvi köklərdən uzaqlaşma siyasətinin, yadlaşma prosesinin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün vəzifələr müəyyənləşdirirdi.

Heydər Əliyev cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün ən zəruri sosial-iqtisadi maraqlarının həyata keçirilməsini təmin edən, o cümlədən şəxsiyyətin inkişafını və həyat səviyyəsini normal qurmaq üçün təkrar istehsalla məşğul olmağı ön plana çəkir. O, lazım gələn ictimai və hüquqi zamanətlərin məcmusunu özündə ehtiva edən sosial fondun yaradılmasını, əhalinin sosial probleminin həllini reallaşdırmağı vacib hesab edir, iş günü saatlarının azalması, əmək haqqının minimum səviyyəsinin təyin olunması və artırılması, sosial

müavinətlərin və başqa sosial ödənişlərin miqdarının çoxalması və ödənilməsində həmkarlar ittifaqı və başqa ictimai təşkilatların rolunu da xüsusi qeyd edirdi. Onun sosial proqramında təsbit olunmuş müddəalar yalnız sosial ədalət prinsipinə əsaslandığı üçün burada iş görmək istəyən təşkilatlar son dərəcə ehtiyatla hərəkət edir, sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan qruplara qocalar, əlillər, çoxuşaqlı və gənc ailələr, tək analar, azgəlirli işçilərə üstünlük verir və onların təminatı ilə birinci növbədə məşğul olmağı zəruri bilirlər.

“Görkəmli insanların həyatı” [Жизнь замечательных людей] seriyasında nəşr edilən kitaba, xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin adının düşməsi bu dahi şəxsiyyətin mübahisəsiz haqqıdır. Bu kitab əslində tarixi-xronoloji, bədii əsər kimi dəyərləndirilə bilər. Kitabda ulu öndərin ailə üzvləri və şəxsən özünün müxtəlif məqamlarda çəkilmiş şəkillərinin verilməsi də əsərə bir oxunaqlıq, maraq verir.

Tarixin yaddaşını vəərəqlədikcə aydın olur ki, Azərbaycan kimi təbii sərvətlərlə zəngin olan bir ölkənin kənd təsərrüfatı 1968-ci ilin iyul ayına qədər çox acınacaqlı vəziyyətdə idi. O zaman Azərbaycan keçmiş ittifaqda xammal bazası kimi tanınırdı. Məhz həmin tarixdən başlayaraq Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bəzi rəqəmləri misal gətirməklə Heydər Əliyevin torpağa necə bağlı olduğunu, kənd təsərrüfatını necə inkişaf etdirdiyini göstərmək olar. 1969-cu ildə üzüm istehsalı 272 min tondan 1980-cı ildə 1 milyon 481 min tona, pambıq istehsalı 1970-ci ildəki 335, 6 min tondan artaraq 1980-cı ildə 831, 2 min tona yüksəldi. Bağçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik, çayçılıq və sitrus meyvə-

lərinin istehsalı, eyni zamanda kənd təsərrüfatı yüksəliş yoluna qədəm qoydu. Ümummilli liderimizin ölkəyə rəhbərliyi dövründə kənd təsərrüfatında meliorasiyanın, suvarma sisteminin böyük şəbəkəsi yaradıldı. Əsrlərlə susuzluqdan cədar-cadar olmuş torpaqlara həyat verildi. Daim xalqı ilə yaşayıb nəfəs alan dahi öndər, ölməz şəxsiyyət bu yolda öz ömrünü şam kimi əritmişdi. Məşhur kəlamı – “Mən həmişə fəxr elmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” onun həyatının meyarı, ölçü vahidi idi. Bu kəlam indi Azərbaycanda milyonlarla insanın, Azərbaycan vətəndaşının bütün qəlbinin səsi ilə duyduğu sanki bir məhəbbət təranəsidir. Bu təranənin cazibəsi Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşayanların sosial-siyasi həyatında əks-səda oyatmaqla çox dərin mənə kəsb etməkdədir.

2.2. Heydər Əliyevin ideya irsi kontekstində multi-kulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemi

Xalqımızın çoxəsrlik mübarizə və qəhrəmanlıqla dolu şərəfli tarixində öz qüdrəti, əzəməti ilə nəzərə çarpan Midiya, Albaniya, Atropatena, Atabəylər, Səfəvilər kimi güclü, mədəni dövlətlərdən törənmiş Azərbaycan öz sərvəti ilə həmişə mənfur niyyətli düşmən dövlətlərin, düşmən qövmələrin basqınına, işğalına məruz qalmışdır. Azərbaycanda sonuncu dəfə hakimiyyətə “sovetlər adı ilə yiyələnən bir rejim siyasi fikrin azad inkişafına imkan verməmişdir. Heydər Əliyev prezident olub Azərbaycana başçılıq etdiyi

illərdə mümkün qədər azad olmaq, xalqı da müstəqilliyə alışdırmaq kursunu nümayiş etdirmişdir. 1918-1920-ci illərdə cəmi 20 ay yaşayan müstəqil cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycan 70 il sovetlər rejiminin tərkibində fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan xalqı istiqlalının itirilməsi ilə heç cür barışa bilməmişdir. Onun rəsmi dövlət dilinin, dininin, adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin məhv olması kimi böyük təhlükə qarşısında qalması dözümsüz idi. Erməni faşistləri və onların havadarları Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyünə qarşı açıq bir mübarizəyə keçmişdilər.

Demokratik müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərqərar olması xalqımızın həm iqtisadi, həm də mənəvi qələbəsi olmuşdur. Bu gün Azərbaycan təhsili, mədəniyyəti, ümumiyyətlə iqtisadi, sosial, mədəni, mənəvi və siyasi həyatının bütün sahələri ilə dünya sivilizasiyasına tam cavab verən bir səviyyədədir. Bu real səviyyəni soykökə qayıdış, millətlərimizin özünü dərk etməsi, xalqımızın və dövlətimizin sivil bəşəriyyətin birgə yaşayış qaydalarını mənimsəmək prosesi kimi başa düşmək lazımdır.

Bu gün Azərbaycan dövlətçiliyi öz milli-mənəvi qaynaqlarından qidalanaraq Heydər Əliyevin qoyduğu ənənə, qayğı və diqqət sayəsində daha möhtəşəm bir dövrünü yaşayır. Müstəqillik dövründə tarixi şəxsiyyətlərimizin, milli mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələrinin, habelə ayrı-ayrı milli bayramların və tarixi günlərin qeyd edilməsi ilə bağlı tədbirlər dövlət başçısı İlham Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlarla keçirilir.

Ulu öndərin ideya irsi o qədər zəngindir ki, ondan təkcə bir məsələnin qoyuluşu, tədqiqi və həlli ilə işin başa

çatmasını yetərli hesab etmək olmaz. Bu ideya irsində saysız-hesabsız məsələlər o qədər çoxdur ki, onların bir qismi həllini demək olar ki tapmamışıdır. Lakin Ulu öndərin tövsiyyəsi siyasi varislərinə vəsiyyətində yarımçıq qalmış bir çox problemlərin yenidən qaldırılması və xalqımızın mənəvi birliyinin Azərbaycan ideyasında cəmləşdirilməsi ən önəmli vəzifə və mənəvi borc kimi hər bir vətəndaşın, alimin, ziyalının bir nömrəli işi olaraq dəyərləndirilməlidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri ilə bağlı görüşlərinin sistemli halda tədqiqata cəlb edilərək şərh, müasirlik prizmasından yanaşb onları konseptual aspektlər kontekstindən təhlil etməyin və ümumiləşdirilmələr aparmaqla müəyyən qənaətlərə gəlməyin vaxtından səmərəli istifadə etmək vacibdir.

Hər bir milli respublikanın suverenliyi və müstəqilliyinə xas inkişaf etmək tərzləri, formaları olduğu kimi, Azərbaycanın da suveren müstəqil dövlət kimi inkişaf edib möhkəmlənməsinin hüquqi əsasları vardır. Azərbaycan milli mədəniyyətinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsinə daha çox önəm verən Ulu öndər bu mədəniyyətin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasını ilk növbədə xalqın ənənələrini, mərasim və adətlərini, mənəvi dəyərlərini dirçəltmək və eyni zamanda xarici ölkələrlə mədəni əməkdaşlığı genişləndirməklə bədii və qarşılıqlı yaradıcılıq ənənələrinin bir daha möhkəmləndirilməsi kimi başa düşürdü.

Ümumiyyətlə, ulu öndər Heydər Əliyevin ideoloji irsində cəmləşən bütün problemlərin öyrənilməsi ilə yanaşı, azərbaycançılıq ideyasına, onun xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən qaynaqlanıb siyasi ədəbiyyata, mənbəşü-

nəşliyə samballı fikirlər, zəngin müddəalar bəxş etməsi dövlətimizin həmişə olduğu kimi yenə də diqqətində duran və tam həlli üçün yekdilliklə çalışmağımızı tələb edən bir hüquqi sənəddir. Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransda deyilir: "Milli özünüdərk, milli həyat, siyasi qloballaşmanın əsas problemlərindəndir. İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi, əxlaqi və tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və marağın artması, qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatından doğan bir zərurət kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Buna görə də biz milli-mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorunmalı, milli mədəniyyətimizi, millətin qloballaşmadan özünü müdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində mədəniyyətdə milli özünəməxsusluğu, milli-mədəni dəyərləri qorumaq və mühafizə etmək mümkündür". (20, s. 309)

Azərbaycan xalqının tarixindən süzülüb gələn həyatı problemlərinə, milli taleyüklü məsələlərinə prinsipə sosial-siyasi və fəlsəfi-ideoloji yanaşmanın əsası qoyulur. Xalqımızın tarixində Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, özünün uzaqgörən müdrik siyasəti və gərgin fəaliyyəti ilə müstəqil dövlətçiliyimizin strateji kursu, prioritet istiqamətləri, sosial-siyasi, mənəvi-mədəni amilləri ilə yanaşı, onun mötəbər ideoloji təminatının əsaslarını da müəyyənləşdirmişdir. Məğzini azərbaycançılıq ideyası təşkil edən çağdaş milli ideologiyanın formalaşması, təşəkkülü məhz müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və yaradıcısı, ümummilli lider Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Elmi tədqiqatlarda əsaslı deyilir

ki, "heç bir siyasi lider... dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı milli ideologiyanın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə yeni mükəmməl elmi konsepsiyanın yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev qədər şəxsi əzmkarlıq göstərməmişdir". (6,83-84)

AXC-dən sonrakı 70 illik totalitar sovetlər rejimində marksizm-leninizm ideologiyası, proletar beynəlmiləçiliyi prinsipləri şüurlara hakim kəsildikcə milli kökümüzdən, milli məfkurəmizdən, mənəvi dəyərlərimizdən uzaqlaşdırılmaq, keçmişimizi, tariximizi unutdurmaq səyləri da güclənirdi. Fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət bir növ siyasi don geymək məcburiyyətində qaldı. Bu o dövrün stereotiplərinin, ideologiyasının nəticəsi, tariximizin reallığı idi. Bütün bunları dərinliyi və vətən təəssübkeşliyi ilə təhlil edərək Heydər Əliyev 1993-cü ilin sentyabrın 21-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündəki çıxışında qeyd etmişdir: "Hər bir sistemin ideologiyası olmalıdır. Məsələn, o zaman tarixçilər bir şəxsin fəlsəfi görüşlərini araşdırarkən, bir əsər yazarkən çalışırdılar ki, bunu marksizm-leninizm ideologiyasına uyğunlaşdırsınlar. Həmçinin bir səbəb tapsınlar ki, guya Nizami Gəncəvi də marksist-leninçi olmaq istəyirmiş. Axı bu belə deyildir. Düzdür, məsələn, əgər axtarıb tapmasaydılar və layiqincə göstərə bilsəydilər ki, dünyanın böyük filosofu Höte özünün bəzi fəlsəfi müddəalarını Nizami Gəncəvinin fəlsəfi fikirləri əsasında izah etmişdir - bu isə tarixi həqiqətdir - əgər bunu sübut etsəydilər, əlbəttə ki, obyektivlik olardı... Bu, o zamankı quruluşumuzun, dövrün ümumi bəlaları idi". (28, s.155) Belə ictimai bəlalardan qurtulmaq üçün isə ilk

növbədə həyata yeni milli ideoloji baxış tələb olunurdu. Azərbaycançılıq milli ideya axtarışlarının tarixi-məntiqi nəticəsi idi ki, burada da Heydər Əliyevin xidmətləri olduqca önəmli və misilsizdir.

Azərbaycan, azərbaycanlı milli ideyası ideologiyaya çevirmə prosesində tarixi inkişaf baxımından ilkin maarifçilik - vətənçilik mərhələsindən başqa, həm islamçılıq - ümmətçilik, həm də turançılıq-türkçülük kimi mərhələləri yaşamış XX əsrin əvvəllərindən etibarən cərəyana çevrilmiş, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin meydana gəlməsi üçün ideoloji zəmin hazırlamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması türkçülük, islamçılıq və müasirlik kimi təməl ideoloji prinsiplərə söykənən milli istiqlal məfkurəsinin, azərbaycançılıq ideyasının ilkin tarixi təəcəssümü oldu. Göründüyü kimi, azərbaycançılıq qayəsinin siyasət meydana gətirilməsinin dərin tarixi kökləri vardır. Lakin azərbaycançılıq ideyasının milli məfkurəyə çevrilməsi, onun siyasi proqrama daxil edilməsi və bu yönündə də milli ideologiyanın siyasi təməlinin formalaşdırılması, bitkin nəzəri sisteminin yaradılması, başlıca prinsip və müddəalarının müəyyənləşdirilməsi məhz Heydər Əliyevin böyük amalı ilə bağlıdır. Tarixin təcrübəsindən bəlli olduğu kimi, hər bir xalqın azadlıq hissi, müstəqilliyə meyli onun özünüdərk etməsi prosesində qərarlaşır, həqiqi məna və aydın yönüm kəsb edir. Həmin prosesin zəruri tələblərindən biri də məhz milli ideologiyanın yaradılması problemidir. Millətin mənafeyini, istək və arzularını ifadə edən ideyalar sistemi milli ideologiyanın yaranması obyektiv tarixi hadisə olub, ilk növbədə milli-azadlıq hərəkatı ilə bağlıdır, onun üzərində

yüksəlir və ona şüurlu nəzəri istiqamət verməyə xidmət edir. Azərbaycanda milli ideologiyanın yaranması təbii ki, uzunmüddətli tarixi prosesin daxili məntiqi nəticəsi və ifadəsi olaraq ulu öndər Heydər Əliyevin istiqalat görüşlərinin tərkib hissəsidir. "Gələcək haqqında elm" mənasında yayılan "Futurologiya" terminini 1943-cü ildə elmə gətirən alman alimi O.Flehteym olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan xalqının gələcəyinin fəlsəfəsini özündə ehtiva edən azərbaycançılıq ideyasının bərqərar olmasında Heydər Əliyevin bir futuroloq-alim səviyyəsini keçməsinə şəkksübhə ola bilməz. Burada ulu öndərin təmsalında uzaqgörən müdrik şəxsiyyətin rolu mühüm amildir.

Heydər Əliyevin ideoloqu olduğu müasir Azərbaycan milli ideologiyası bilavasitə keçən əsrin sonunda Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi mühitdən qaynaqlanmışdır. Bu ideologiyanın əsas qayəsi isə Azərbaycanın milli müstəqilliyinin əbədi olmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə tarixi qayıdışı ilə ölkədə milli qurtuluşun, müstəqil milli-demokratik dövlət quruculuğunun həlledici mərhələsi başlanır. Onun müəllifliyi sayəsində hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 1995-ci ildə ümumxalq referendumu qəbul edilməklə mühüm rol oynadı.

Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, milli müstəqillik, milli dövlətçilik, müasir Azərbaycan milli ideologiyasının əsasını təşkil edən başlıca ideyalardır. Məsələnin dərin mahiyyətinə gəlinə isə bu ideologiya konkret olaraq azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Belə ki, azad və müstəqil

Azərbaycan ideali şüurlu daşıyıcısı olduğumuz çağdaş milli ideologiyamızın ruhunu, məğzini təşkil edir. Həmişə azərbaycanlı olmağı ilə fəxr edən ulu öndərin dövlətçilik fəaliyyətində dərin ictimai-siyasi məna daşıyan və polietnik tərkibli ölkəmiz üçün xüsusilə önəmli olan azərbaycançılıq başlıca leytmotiv olmuşdur. Ümummilli lider milli ideologiyanın təməl prinsiplərini təkcə müəyyən etməmiş, həm də bu prinsiplərin siyasi-fəlsəfi mənasını da tam dərinliyi ilə açıqlamışdır. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının VI ildönümü münasibətilə keçirilən mərasimdə Ulu öndər demişdir: "Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi milli ideologiyası, Yeni Azərbaycan Partiyasının məramnaməsində öz əksini tapıbdir. Bizim həm xarici siyasətdə, həm də daxili siyasətdə, həm ictimai-siyasi sahədə, həm sosial-iqtisadi sahədə gördüyümüz işlər həmin milli ideologiyanın üzərində qurulur. Bu milli ideologiya nədən ibarətdir?

Birincisi, dövlətçilik. Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır". (48, s.3)

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində milli ideologiya, vətəndaşlıq borcları ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi əsasında soykökünə bağlılıq, milli özünüdərk, milli özünüdərk kimi ən ümdə məsələləri də özündə vəhdət halında ehtiva edir. Məhz bu baxımdan da ulu öndər müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə milli ideologiyada azərbay-

cançılıq ideyasının əhəmiyyətini xüsusilə önə çəkmiş, ona elə böyük dəyər vermişdir ki, bunun da, əlbəttə, olduqca dərin milli taleyüklü mənası vardır. Bu münasibətlə akademik R.Ə.Mehdiyev yazır: “Müstəqilliyin qəti qələbəsi, suverenliyin həlledici təntənəsi, milli inkişafın qüdrətli amili hamılıqla uca tutulan azərbaycançılıq ideyasının ümummillilik miqyasda şəriksiz hakim mövqə qazanması ilə əlaqədardır. Ona görə də dövlətimizin başçısı bu gün qarşımızda duran və gələcəkdə meydana çıxmaqla bütünlük problemlərin uğurla həlli üçün azərbaycançılıq ideologiyasının onun bütün atributları ilə birlikdə möhkəm mənimsənilməsinə zəruri şərt hesab edir”. (56, 380-381)

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən də Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasının nəinki milli məfkurəyə çevrilməsinin əsasını qoymuş, habelə dünya azərbaycanlılarının bu məfkurə ətrafında birləşməsinin də başlıca ideoloji-nəzəri müddəalarını formalaşdırmış, bu birliyin siyasi təşkilatı əsaslarının yaranmasına və möhkəmlənməsinə nail olmuşdur.

2001-ci ilin noyabrında ümummillilik lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi azərbaycançılıq ideologiyasının qərarlaşması yolunda mühüm addım oldu. Həmin tarixi qurultayda söylədiyi proqramlı nitqində ulu öndər demişdir: “...Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi

dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafını təmin etmək deməkdir”. (51)

XXI əsr multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu üzrə bütün dünya mədəniyyətlərin: istər milli, istərsə də bəşəri mədəniyyətlərin toplusu, birliyi və onların daşıyıcılarının bir araya gələ bilməyin zamanı, həm də deyure siyasəti və sosial-siyasi proseslərə yanaşma fəlsəfəsinin metodu kimi dərk olunan, yüksək mədəni səviyyəni özündə ehtiva edən bir əsr kimi qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə fəal surətdə inkişaf edən informasiya mədəniyyəti, global-informasiya mədəniyyəti ilə müxtəlif millətlərin milli mədəniyyətləri arasında dinamik tarazlıq, ahəngdar uyğunluq ideyasını ön plana çəkərək bütün beynəlxalq təşkilatların fəal surətdə həyata keçirdiyi multikulturalizm siyasətinin nəzəri əsası kimi çıxış edir. Aydınır ki, YUNESKO multikulturalizm siyasətinin nəzəri aspektlərinin hazırlanması ilə ciddi məşğul olur. YUNESKO 2005-ci il oktyabrın 20-də Parisdə “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında” konvensiya qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 2009-cu il noyabrın 26-da Konvensiyaya qoşulmaq barədə qanun qəbul etmiş və həmin qanun prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Konvensiyada 9 bənd I maddədən ibarət istiqamətlər mövcuddur. Bu istiqamətlər içərisində mədəniyyətlərarası hörmət və sülh mədəniyyəti naminə dünyada geniş və tarazlı mədəni mübadiləni təmin etmək üçün mədəniyyətlərarası dialoqu təşviq etmək və xalqlar arasında mənəvi körpülərin qurulması ruhunda mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini

inkişaf etdirmək məqsədilə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyəti dəstəkləmək müxtəlif mədəniyyətlərin çiçəklənməsi, onların biri-birinə qarşılıqlı təsiri üçün şərait yaradır, etnik dirçəliş proseslərini sürətləndirir, etnomədəni dəyərlərə marağı artırır. Multikulturalizm siyasətini müasir dünyada gedən mədəni və etnik müxtəliflik təzahürlərinə qarşı işlənilib hazırlanmış proqram sənədi kimi səciyyələndirmək olar. Çoxmillətli dövlətlərin sosial qanunvericiliyində pluralizm baxışları və prinsiplərinin mövcudluğu mədəniyyətlərarası tolerantlıq ideyalarının cəmiyyətdə yayılması üçün münbit şərait yaradır. Multikulturalizm ictimai tarazlıq və mədəniyyətlərarası tolerantlıq ideologiyası kimi ictimai-siyasi ideologiya səviyyəsinə qalxaraq müasir cəmiyyətdə yaranan sosial, etnomədəni, siyasi problemlərin bütün istiqamətlərini əhatə edir.

Dinamik dəyişən cəmiyyətdə milli dirçəliş demoqrafik, sosial-siyasi amillərlə uyğunluq baxımdan müasir milli dövlətlərin, bütövlükdə beynəlxalq sosial sistemin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Hələ sovet ideologiyasının bərqərar olduğu cəmiyyətin nail ola bilmədiyi bir çox problemləri gözümüzün qarşısına gətirəndə əmin oluruq ki, o vaxtlar da keçmişdən xalq üçün miras qalan, həm də deyildiyi kimi “irticaçı siniflərin mənafeyini, əhval-ruhiyyəsini və baxışlarını əks etdirən bir çox şeylər olmuşdur ki, sovet rejimi onları qəbul edə bilməzdi”... Daha sonra qeyd olunur ki, “əvvəlki – çar Rusiyasının mədəniyyətində din böyük yer tuturdu. Din, onun prinsipləri və tələbləri bütün rəsmi dövlət mədəniyyətinin, yəni hakim dairələr tərəfindən bəyənilən mədəni-

yətin iliyinə işləmişdir”. V.Q.Belinskinin təbircə deyilsə, “qamçı dayağı və istibdadın qulluq göstərən”, “bərabərsizliyin təbliğatçısı, hakimiyyətin yaltağı, insanlar arasında qardaşlığın düşməni və boğucusu olan kilsə xalq maarifindən ta ailə məişəti mədəniyyətinədək mədəniyyətin bütün sahələrini özünə tabe etdirməyə çalışırdı”. (19, s.276) Əlbəttə, sovetdən əvvəlki Rusiyanın mədəniyyətini buxovlamış olan hakim din hakim siniflərin mənafeyinə xidmət etməklə bərabər, həm də cəmiyyət içərisində bütün kasıb zümrələr üçün xofa dönmüşdü. Belə olmasaydı Petroqrad zəhmətkeşlərinin iş gününün azaldılması, əmək haqqının artırılması barədə imperatordan acizənə şəkildə xahiş və istəyinə tərəfdar kimi özünü göstərən keşiş Qaponun riyakarlığı gülləbarandan sonra xalqa bəlli olmazdı. Deməli, Rusiyanın dindən yüksək dərəcədə asılı olan hakim mədəniyyətinin ənənələrini Sovet ideologiyası qəbul edə bilməzdi və həmin hakim mədəniyyətin çox xarakterik xüsusiyyətini təşkil edən qadınların kişilərlə qeyri-bərabərliyinə yol verə bilməzdi. Lakin hardasa bu cür düşünməyin özündə də səhvlərin olması təkamülü inkişaf prosesində özünü göstərə bildi və məlum oldu ki, bu nəhəng imperiyanın müəyyən mənada çökməsində mədəniyyətlər içərisində kök salan din amilinin də təsiri olmuşdur. Bu həm də onunla izah edilə bilər ki, 70 il qapalı şəraitdə, dünyadakı proseslərdən təcrid olunmuş bir ölkənin vətəndaşları əvvəl-axır əsil həqiqətləri, bilməli idi və bunları fikir mübadiləsi yolu ilə öyrənməkdə davam etdilər.

Bu gün mədəniyyət siyasəti özəl, fərdi mədəni ənənələrin, mədəni dəyərlərin inkişafına imkan yaratmalıdır. Yalnız etnik xalqların mədəni dəyərlərinə yaxından bələd

olanlar başqa xalqların da mədəni dəyərlərini asanlıqla öyrənmək bacarığına malik oldular.

Azərbaycanda mərhum Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik siyasəti təməlinə meydana gəlmiş multikulturalizm ideyaları onun layiqli davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Tədqiqatçı S.Məmmədkərimova Qafqaz müsəlmanları idarəsinin şeyxülislamı Allahşükür Paşazadənin Azərbaycanın dünyada nümunəvi multikulturalizm məkanı kimi tanındığı barədə iddialarından bəhs edir və şeyxin toleranlığın dövlət siyasəti olaraq təməlinin Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik ənənəsi ilə qoyulduğunu bəyan edir. (20, s.207) Hazırda İlham Əliyevin söyləri sayəsində Azərbaycan nümunəvi multikulturalizm məkanı kimi bütün dünyada tanınır. Multikulturalizm prinsiplərinin tətbiqi məsələsində ölkəmizdə sosio-mədəni, etnik, konfessional ziddiyyətlərlə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycançılıq özünün təməl prinsiplərinə görə akademik Ramiz Mehdiyevin "Yeni siyasət: inkişafa doğru" kitabında göstərdiyi kimi coğrafi məkan baxımından neokonservatizmin milli variantı, onun prinsip və ideyalarının Azərbaycanın konkret şəraitində təcəssümüdür: "Metodoloji prinsip baxımından – ümuminin və xüsusiyyətinin, yəni birincinin və ikincinin nisbəti baxımından azərbaycançılıq ikinci kimi çıxış edir. Azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birini zənginləşdirərək vahid tam kimi çıxış edirlər. Buna görə də, azərbaycançılığın milli ideologiya kimi qəbul edilməsi ölkəmizin sivilizasiyalı dövlətlər sıra-

sına daxil olması, ümumdünya oriyentirləri və meyilləri kontekstində daha uğurlu inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Neokonservatizm və azərbaycançılıq öz ləyaqətini itirməmiş, xalqın sağlam düşüncəsinə, zəkasına eyni dərəcədə söykənir". (5, s.29)

Universal səciyyəli, milli dəyərlərin və rəşional ənənələrin ehtiva olunduğu və adekvat şəkildə əks edildiyi hər hansı ideologiya, o cümlədən azərbaycançılıq tədqiqatçı Hikmət Babaoğlunun təbirincə desək, "milli gücün keyfiyyət ünsürü kimi dəyərləndirilməlidir. Başqa sözlə, bir millət və ya xalq digərindən fərqləndirən, onun mənəvi potensialını ehtiva edən, həmçinin mövcudluğunun mənəvi əsasını təşkil edən milli ideologiya ümummilli inkişafı təmin edən keyfiyyət ünsürü kimi səciyyələndirilir". [82, s.99]

Ümummilli inkişaf axınında olub, bir millət kimi fəaliyyətini davam etdirməkdə olan azərbaycanlı hər bir vətəndaşın birinci növbədə danışdığı dövlətinin rəşmi ədəbi dili, yadına düşməlidir. Sonra isə bu vətəndaşın məskunlaşdığı məkan, illərlə özündə yaşatdığı və qoruduğu mədəniyyəti, milli adət-ənənələri, dini təəssübkeşliyi, təhsili, başqa millətlərin mədəniyyətlərinə, dininə hörmətlə yanaşmaq hissləri hər an onun gündəlik davranışına təsirini göstərməlidir. Azərbaycançılığın vahid etnos kimi qəbul edilməsi artıq müasir dövrümüzün, yaşadığımız həyatın tələblərindən irəli gələn bir reallıq olduğunu çox dərindən düşünməliyik. Müxtəlif mədəniyyəti özündə ehtiva edən etnosların birgəyaşayış həyat tərzini normal hesab edən tədqiqatçı Rəna Mirzəzadə yazır ki,... "belə ki, Azərbaycanda yaşayan ləzgi də, avar da, talış da özünü azərbaycanlı

kimi təqdim etsə də, yenə də milli azlıq kimi vətəndaşlıq statusunu özündə saxlayır. Çünki vətəndaşlıq özü mədəni, dini, cinsi, etnik fərqləri özündə ehtiva edən siyasi və hüquqi normadır. Bu baxımdan da bu kimi halların metodoloji yanaşmadan öyrənilməsi də hər millətin, hər etnosun bir vətəndaş kimi hüququna hörmət kəsb edir". (84, s. 17) Hazırda dövlət başçısı İlham Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycanda multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu çərçivəsində mədəni müxtəliflik, mədəni özünüifadə, mədəniyyətlərarası hörmət, tarazlı mədəni mübadilə, mədəni özünüifadə müxtəlifliyinə hörmət, xalqlar arasında mənəvi körpülərin qurulması ruhunda mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirmək kimi çox zəruri məsələlər, aktual problemlər dövlət səviyyəsində öz həllini tapmaqdadır.

2005-ci ilin 20-də Parisdə "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında" qəbul edilmiş konvensiyaya qoşulmaq barədə yuxarıda qeyd edildiyi kimi AR Milli Məclisin qərarı ilə konvensiyaya qoşulmaq barədə Qanunun imzalamaqdan ötrü ölkə prezidenti İlham Əliyevə təqdim edilməsini bu sahə ilə bağlı böyük tarixi hadisələrin başlanğıcı adlandırmaq olar.

Bakıda keçirilən din xadimlərinin Dünya Sammiti, habelə Mədəniyyətlərarası Dialoqa dair Bakı forumları Azərbaycan təcrübəsinin beynəlxalq müstəvidə artan əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Bakıda 21 may 2015-ci il tarixdə III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi səmali bir proqram sənədi kimi görölən və göröləcək işlərimizin ana xəttinin işıqlandırılmasında, uğurlu inkişafımızın, tərəq-

qimizin dəyərlərini müəyyənləşdirməkdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlham Əliyev nitqində xatırladır ki, "dərın multikulturalizm köklərinə malik ölkə və xalq kimi biz qlobal arenada bu müsbət dəyərlərin təşviqində müvafiq rol oynamağa çalışırıq. Azərbaycan müsəlman dünyasına mənsub olan ölkədir, ancaq eyni zamanda onun Avropa ilə güclü bağlılığı var. Müsəlman dünyasının ilk demokratik respublikası 1918-ci ildə Azərbaycanda yaradılıb və dərhal qadınlara seçki hüququ verilib. Bu da bir sıra Avropa ölkələrindən əvvəl baş tutub. Beləliklə, bizim etnik və mədəni özünəməxsusluğumuz, habelə Avropanın təsiri cəmiyyətimizdə xüsusi ab-hava yaradıb. Əsrlər boyu biz dəyərlərimizi qoruya bilmişik. Biz fərqli siyasi və ictimai şəraitdə yaşamışıq, müxtəlif dövlət və imperiyaların tərkibində olmuşuq. Artıq biz müstəqilik, ancaq bu müsbət meyil davam edir və bu dəyərlərin təşviqi məsələsinə sadıq". [83, s.2-3]

Mədəni müxtəliflik və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinin ən vacib elementlərindən biri kimi təhsilə böyük diqqət yetirildiyini bəyan edən İlham Əliyev bu sahədə savadlılığın 100 faizə bərabər olduğunu və "təhsil gələcəyin, inkişafın yoludur" vurğulayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə tərəqqinin təbii sərvətlərlə deyil, təhsil, elm və texnologiyaların inkişafı sayəsində təmin edildiyini diqqətə yönəldir.

2014-cü il sentyabrın 1-də Bakıda keçirilən "Mədəniyyətlərarası dialoq: mədəniyyət və din arasında qarşılıqlı əlaqə" mövzusunda mədəniyyətlərarası dialoqun dini ölçüsü üzrə Avropa Şurasının mübadilə görüşündə Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri öz çıxışında "bütün

dünyada dinlər və mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın genişlənməsi öz töhfəsini verəcəkdir” deməklə ölkəmizdə dinlər və etnik qruplar arasında münasibətlərə bir daha aydınlıq gətirmiş və Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasına uyğun olaraq bu sahənin dövlətçilik siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilməsini bildirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev hazırda ölkədə dini etiqad azadlığının və multimedəni harmoniyasının təminatçısı və himayəçisidir. Mübadilə görüşündə daha sonra bildirilmişdir ki, mədəniyyətlərin nüvəsini təşkil edən dinlər universal dəyərlər sisteminin başlanğıc nöqtəsi və ilkin formasıdır. Bu baxımdan dinlər arasındakı dialoqu mədəniyyətlərarası dialoqun İlkin mərhələsi və ya onu şərtləndirən əsas amil və ölçüsü kimi qəbul etmək olar. Bu gün Avropa məkanında dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa nail olmaq, dünyada sülh və əmin-amanlığı bərqərar etmək üçün bütün beynəlxalq təşkilatların nüfuzlu dini mərkəzlərin və ölkələrin səylərinin birləşdirilməsi labüddür. Bu baxımdan Azərbaycan üzərinə düşən mənəvi borcu və şərəfli missiyanı layiqincə yerinə yetirməyə çalışır. Əgər müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dünyada gedən dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq prosesinin fəal iştirakçısı idisə, indii demək olar ki, bu prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilib. Bakı iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna, Dünya Dini Liderlərinin Sammitinə və bununla bağlı çoxsaylı beynəlxalq səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi edir. Təsədüfi deyil ki, dünyada analoqu olmayan Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Bakıda yerləşib. Mübadilə

görüşündə mədəniyyətlərarası dialoqun mühüm şərtlərindən biri etnik separatizm və dini radikalizm nəticəsində meydana çıxmış münaqişələrin həll edilməsi, eləcə də regionda və dünyada sülh və əmin-amanlığın tam bərqərar olmasıdır. Bu baxımdan Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yalnız Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digərinə təcavüzü kimi deyil, eyni zamanda böyük bir regionda mədəniyyət-lərarası dialoqa, demokratik Avropa dəyərlərinə, ümumbəşəri prinsiplərə, habelə sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhdid kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda tarix boyu bütün xalqları və dinlərin nümayəndələrini həmişə dostluq münasibətləri birləşdirib. Ayırı-ayrı etiqad və inanclara malik insanların yüz illərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlan-masında xalqımıza xas olan mədəni və mənəvi dəyərlər müstəsna rol oynayıb. İndi Azərbaycanın müstəqil ölkə kimi inkişaf etdiyi dövrdə bu dəyərlər sistemi daha da güclənməkdədir.

Ölkəmizdə etnik mədəni müxtəliflik, etnoqrafik rəngarəngliklə seçilən Azərbaycanın ərazisində Azərbaycan türkləri ilə bərabər ləzgilər, talışlar dağ yəhudiləri, kürdlər, tatarlar, malakanlar, inqiloylar, saxarlar, avarlar, xınalıqlılar, buduqlular, qırzlar, lahiclar kimi qruplar yaşayırlar. Qeyd olunan etnik qrupların nümayəndələri özlərini azərbaycanlı saysalar da hər bir qrup özünəməxsus fərqli mədəniyyətin elementlərini qoruyub saxlamışlar. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı Heydər Əliyev ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə,

mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, dini etiqadlarına daim diqqətlə yanaşmış, qayğı göstərmişdir.

Azərbaycanın ilk Avropa oyunlarına ev sahibliyi edəcəyi barədə 2012-ci ilin sonunda qəbul edilmiş qərar artıq reallıq olmuş, Avropa Olimpiya Komitəsinin dünyada ilk Avropa oyunlarının müsəlman əhaliyə malik Azərbaycanda keçirilməsi baş tutmuşdur. 6000-dən çox Avropa idmançısının Azərbaycana bir araya gətirilməsi təkcə idman yox, dostluq və tərəfdaşlığın bariz nümunəsini əks etdirən möhtəşəm tədbir kimi yaddaşda qalacaqdır. Avropa idman oyunlarından sonra İslam Həmrəylik Oyunlarının keçirilməsi barədə hazırlanmış tədbirlər planı sübut edir ki, nadir hallardan biri kimi ölkədə mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq, multikulturalizmə aid məsələlərə diqqət daim artacaq və bu sahədə söylər davam etdiriləcəkdir.

2.3. Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında ulu öndərin xidmətləri

Politologiyada “siyasi sosiallaşma” adlı bir fəsildə şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasından bəhs edən paragrafı oxuyarkən məlum olur ki, hər hansı bir fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında xüsusi dəyərlər, normalar, davranış qaydaları mühüm rol oynayır. Siyasi cəhətdən sosiallaşmaq deyərək burada 3 ünsürün müşahidə edildiyini nəzərdə tuturuq. Birincisi, şəxsiyyətin mövcud olan sosial normaları, dəyərləri və mədəniyyəti qəbul etməsidir. İkincisi, şəxsiyyətin öz şanslarını, dəyərlər sistemini, sosial tələbatlarını

formalaşdırmasıdır, üçüncüsü, mənimsənilən dəyərlər və formalaşmış baxışlar, tələbatlar əsasında fərdin ictimai həyata qovuşmasıdır. Sadaladığımız bu sosial normaları və dəyərləri hələ yeniyetməlik çağından fərd kimi dərindən əxz etmiş Heydər Əliyev çox çəkmir ki, cəmiyyətin sosial norma və dəyərləri mənimsəməklə mənəvi zənginləşmə qazanır. O bir sosial fenomen kimi sosial ünsiyyətin və fəaliyyətin müxtəlif növlərində realizə olunan cəmiyyətdəki fərdin gerçəkliyi olur.

Heydər Əliyev fenomenində hər hansı bir şəxsiyyətin formalaşmasında sosial adaptasiya və sosial keyfiyyətlərin formalaşması üçün lazımı norma və dəyərləri sezmək, müşahidə etmək mümkündür. Ümummilli liderin hərəkətləri, davranış mədəniyyəti, çıxışlarındakı jestləri, baxışlarındakı yığın-yığın mənalı əks etdirən istəkləri, arzuları bunu deməyə əsas verir ki, o, başqalarına bənzəməyən son dərəcə fərqli, psixoloji yönümlü sosial keyfiyyətlərə məxsus bir şəxsiyyət olaraq yüksək nüfuz həddini aşıb keçmişdir. Heydər Əliyevin şəxsiyyət kimi yetişib formalaşmasında yaşadığı mühitdə baş verən siyasi proseslərdə iştirakı və hadisələrə dərin maraq göstərməsi, daxili tələbatından irəliləyən siyasi fəaliyyətinin bariz nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

Azad və müstəqil bir ölkənin məsuliyyətini daşımaq və orada əmin-amanlıq, rahatlıq, dincliyi bərpa etmək o qədər də asan deyil. Lakin siyasi həyatın bütün çətinliklərinə, təzadlar proseslərinə bələd olan Ulu Öndərin düzgün mənəviyyət seçimi, müəyyən nəticəyə gəlmək bacarığı, siyasi məsuliyyətə qatlaşıb əxlaqi-hüquqi münasibətdən

baş çıxarması onun bütövlükdə xalqına və ümumən bəşəriyyətə əxlaqi borcunun və hüquq normalarının yerinə yetirilməsi ilə səciyyələnir. O, həyatının çox hissəsini sovet dövründə yaşamış bir çox insanlar kimi cəmiyyətin tərbiyəsindən bəhrələnib təcrübələr toplamış, uzaqgörənliyi ilə hamıdan seçilən güclü bir şəxsiyyət idi. İndi isə yeni demokratik, müstəqil bir dövlətin keçid dövrünün nahamar yollardan ibarət olması onun inadını qıra bilmədi. Əhalinin siyasi proseslərə cəlb olunması nəticəsində müxtəlif təhlükəli maneələr ortaya çıxsada, Ulu Öndər üçün, bu maneələr demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Onun ölkəni xaosdan vəziyyətdən qurtarmaq üçün Naxçıvandan Azərbaycan Respublikasının Parlamentinə və ölkəyə rəhbərlik etməsindən ötrü milyonlarla insan ayağa qalxmışdı. Təsadüfi deyil ki, akademik Budaq Budaqov ümummilli liderdəki şəxsiyyət məsuliyyətini onun yaşadığı mühitdə yaranmış sosial-siyasi gərginliyə qarşı mübarizəsinə münəcər edirdi. Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi reallığını hiss edən, öz uzaqgörənliyindən, peşəkar dövlətçilik səriştəsi və zəngin həyat təcrübəsindən faydalanaraq xalqın monolit birliyinə arxalanan, vətəni parçalanmaqdan qorumaq üçün vaxt itirmədən qətiyyətli tədbir görən, onu uğurla həyata keçirən Ulu Öndər Azərbaycanda yeganə dövlət başçısı olmuş və millətimizin tarixinə, Böyük tarixi şəxsiyyət kimi daxil olmaq hüququ qazanmışdır". [7, s. 50]

Məsuliyyət ölçüsü və cəmiyyətdəki tələblərin ağırlığı təkcə vəziyyətin ağırlığı ilə müəyyən edilmir. Bu xüsusda insanın ümumi inkişaf səviyyəsi təhsil dərəcəsindən irəli gələn sosioloji bilgiler də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rus inqilabçı demokrati yazıçı N.Q.Çernişevski haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "ağıllı və oxumuş adamdan çox şey tələb etmək lazımdır. Sadə adamların ixtiyarları çatan güzəşti ona da aid etmək yersiz olardı". [7, s. 109] Bu baxımdan cənab Heydər Əliyev fenomenində şəxsiyyətin məsuliyyət nümunəsi milyonlarla insanın fəaliyyət meydanında prioritet bir xüsusiyyət kimi gerçəkləşmişdir. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin məsuliyyət ölçüsü başlıca olaraq onun gördüyü işin, sonsuz fəaliyyətinin, adamların taleyinə təsirinin böyüklüyündən asılılığı özünü təsdiqləmişdir.

Fransız yazıçısı Antuan De Sent-Ekzüperi "məsuliyyəti insanın ən qiymətli keyfiyyəti hesab edirdi, məsuliyyəti dərk etməyi isə onun əzəməti kimi dəyərləndirirdi". [19, 187-188] Cənab Heydər Əliyev üçün məsuliyyət isə dünyanın qiymətli şeylərindən daha üstün olmuşdur. O, iş prosesində, fəaliyyət tarixində ən çox mübarizə apardığı anlarda məsuliyyətsizlik ucbatından yarıtmaz iş görənlərin, vəzifəsindən sui-istifadə edənlərin ünvanlarına haqlı iradlarını bildirməklə ədalətin zəfər çalmasında çox israrlı olmuşdur. [7, s.63] Ulu Öndər dünyanın aparıcı dövlət başçılarından cərgəsinə çıxaraq qısa müddətdə onlarla işgüzar əlaqələr yaratmış, böyük səy və zəhməti nəticəsində sübut etdi ki, onların yazıq və daim əzilən bir millət kimi tanıdıqları ermənilər əslində işğalçı və qaniçəndirlər, eyni zamanda bütün dünyaya bəyan etdi ki, Ermənistan, Azərbaycan münaqişəsində hər şey ermənilərin dediyinin əksinədir. O, Azərbaycan torpağının bütövlüyünü qorumaqda, ölkənin daxilində parçalanmanın qarşısını almaqda vətən satqınlarının real cəzasını verməkdə ən ədalətli, ən düzgün yol seçmiş, qan tökməmək üçün xalqın

köməyindən istifadə etmişdir. Hətta dövlət çevrilişləri cəhdləri, vətənin parçalanma təhlükəsi, vətəndaş müharibəsinin yetişmiş olduğu anlarda belə Heydər Əliyev öz müdrikliyi və intuisiyası ilə qeyd etdiyimiz o qətiyyətli-ədələtli son dərəcə düzgün yoldan istifadə etmişdir.

Qloballaşan dünyada Azərbaycanda müasirlik (demokratikləşmə, geosiyasi, geoiqtisadi və s. məsələlər), türkçülük (milli mənsubiyyət və dövlətdə aparıcı etnos olaraq Azərbaycan türkü, siyasi vətəndaşlıq mənsubiyyəti olaraq azərbaycanlı) və islamlaşma vəhdətdədir. Bunları birbirindən ayırmaq mümkün deyil və müasirləşmə, türkləşmə və islamlaşma bütövlükdə Azərbaycançılığı müəyyən-ləşdirir.

Müstəqil Azərbaycan ideologiyasının tam halda işlənilməsi 1993-cü ildən, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayır. Buna qədər olan təşəbbüslər isə tarixdən məlum olan səbəblərə görə yarımçıq qalmışdır. Bu, xüsusilə cümhuriyyət dövrünə (1918-1920) aiddir. Keçən müddət ərzində bu istiqamətdə xeyli axtarışlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Böyük zəkaya malik siyasi xadim olan Heydər Əliyev dəyərli və istiqamətləndirici fikirlər söyləmişdir. Xüsusilə, onun 2001-ci il oktyabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki və 2001-ci il noyabrın 10-da Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayındakı nitqləri, eləcə də "Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında, yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti" həm tarixin qiymətləndirilməsi, həm müasir-

lik, həm də gələcəyi görmə baxımından böyük məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin ideya-nəzəri və siyasi irsinin öyrənilməsi milli Azərbaycan ideologiyasının hazırlanmasının əsaslarını təşkil edir.

Ölkəmizin əksər ictimai-siyasi qüvvələrinin qəbul etdiyi azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor quruculuğunda üstün cəhəti ilk növbədə onun milli maraqlarının tam palitrasını əhatə etməsi ilə bağlıdır. Milli-mənəvi, əxlaqi, dünyəvi, humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyllərini, tarixi təkamüldə varislik və tərəqqini bütöv şəkildə ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası məhz bu xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə formalaşmış diasporumuz üçün cəlbədicə və perspektivlidir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin belə sistemli xarakteri müxtəlif mühacir nəsillərini də birləşdirməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, vaxtilə birtərəfli mövqe tutmuş Türkiyə, Rusiya, Qərb və Şərq yönümlü bir çox siyasi qüvvələr də, artıq onun dünya dövlətləri, iqtisadi-siyasi regionlarla ahəngdar, balanslaşdırılmış münasibətlər qurulmasının əhəmiyyətini dəyərləndirməyə başlamışlar. Azərbaycançılığın mühüm meyarlarından olan bu cəhət məskunlaşdıqları ölkələrə, yəni fərqli mühitlərə meyilli olan soydaşlarımızın ümumi amal ətrafında birləşməsinə imkan verən əsas amillər-dəndir.

Tədqiqatçı Z.Əliyev yazır: "Azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor üçün cəlbədicə olan digər xüsusiyyəti onun daxili rəngarəngliyi ilə bərabər, konseptual bütövlüyü, milli özünüdərkə imkan verən tamlığı, müəyyənliyidir. Digər

ideoloji meyllərdən, məsələn, islamçılıqdan, avropaçılıqdan, türkçülükdən, avrasiyaçılıqdan fərqli olaraq, azərbaycançılıq hər bir azərbaycanlının milli özünüdərkinə, milli müəyyənliyinə, özünü digər toplumlardan fərqləndirməsinə geniş imkan verir. Uzun müddət tarixi vətəninə ayrılmış, fərqli etnik-mədəni mühitlərə adaptasiya olunmuş soydaşlarımız üçün bu, həm ayrı-ayrı fərdlərin azərbaycanlı kimi milli özünüdərkini, həm onların vahid milli zəmində təşkilatlanması, həm də Azərbaycan diasporunun islam, türk, Qafqaz, İran və digər yönümlü toplumlardan seçilərək Azərbaycan amalı uğrunda birləşməsi baxımından çox mühüm amildir". [70, s.230]

Azərbaycançılıq məfkurəsində etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, respublikamızın ərazisində yaşayan və ya başqa ölkələrə köçmüş bütün vətəndaşlara hüquqi və mənəvi müstəvidə bərabər münasibət bəslənilir. Məhz buna görə ötən əsrin 1990-cı illərinin ortalarından digər ölkələrə miqrasiya etmiş qeyri-azərbaycanlı vətəndaşlar, ilk növbədə ruslar, yəhudilər və başqaları Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə əlaqələr qurur və onların işində fəal iştirak edirlər. Yəqin ki, ölkəmiz üçün bunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Bu faktlar bir daha azərbaycançılıq məfkurəsinin dövlətçilik təfəkkürünə əsaslandığını əks etdirir. Milli dövlətçilik ideyası, dövlət müstəqilliyimizin əbədiyi və dönməzliyi, Azərbaycan Respublikasında bütün azərbaycanlıların milli sərvəti, bu gün harada yaşamasından asılı olmayaraq, ölkədə doğulmuş bütün xalqların vətəni kimi dərk edilməsi azərbaycançılığın mühüm meyarlarındanandır.

Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektlərini şərtləndirən digər amillərdən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımızın ölkəmizlə əlaqələrinin inkişafı, onların müxtəlif maraqlarının hüquqi müstəvidə təminatına önəm verilməsidir. Məhz bu ideoloji zəmin xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla işi dövlət səviyyəsində uğurla həyata keçirməyə, digər tərəfdən, onları ölkəmizdəki iqtisadi layihələrə cəlb etməyə və beləliklə də, vətənə daha sıx bağlamağa imkan vermişdir. "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında" Qanuna uyğun olaraq, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının ərazisində olarkən ölkə vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələri, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul barədə vəsatət qaldıran soydaşlarımızın müvafiq dövlət rüsumunu ödəməkdən azad olunması, onlar üçün iqtisadi və sosial güzəştlərin və əlverişli şəraitin nəzərdə tutulması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Prezident İlham Əliyevin diaspor quruculuğu sahəsindəki siyasəti ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ideya və prinsiplərin konseptual istiqamətlərinə əsaslanır. Bu siyasətin əsas məqsədi ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi siyasi xəttə uyğun olaraq dünya azərbaycanlılarının vahid təşkilatda birləşdirilməsinə nail olmaqdır. Qloballaşmanın bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərə təsir göstərmək imkanına malik faktora çevrilməsi, eyni zamanda ölkəmizin qarşılaşdığı problemlər Azərbaycan diaspor quruculuğunun daha təkmil səviyyədə aparılmasını, mövcud siyasi və iqtisadi reallıqları nəzərə alan və praktik

imkanlara malik konsepsiya kimi həyata keçirməsini zərurətə çevirmişdir.

Tədqiqatçı Z.Əliyev qeyd edir ki, dünya azərbaycanlıları müstəqil Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmlə münasibətlərinin inkişafında, ölkəmiz haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında iştirak etmək imkanına malik ən fəal qüvvəyə çevrilməlidir. Diaspor quruculuğunun ən vacib istiqamətlərindən biri də məhz soydaşlarımızın tarixi Vətəninə maraqlarından irəli gələn bu prosesdə daha fəal iştirakını təmin etməkdir. (70, s.232) Müəllif bütün bunların dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması istiqamətində aparılan dövlət siyasətinin fundamental istiqamətləri kimi dəyərləndirir. Hazırda Azərbaycan dövləti çoxəsrlük tarixə malik Azərbaycan diasporunun xalqımızın milli mənafeələrini müdafiə etməyə qadir monolit bir qüvvə kimi formalaşdırılmasına çalışır.

İndiki zamanda Azərbaycan dövləti sayına və mentalitetinə görə başqa diasporlar içərisində fərqli mövqeyə malik olan öz diasporunun həmrəyliyi qoruyub saxlamaqdan ötrü ideoloji işlərin həyata keçirilməsində o qədər də fəal deyil. Azərbaycan diasporunun formalaşması və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Ana Vətən ətrafında həmrəylik nümayiş etdirməsi üçün əsas götürülən bu ideologiya barəsində onun yaradıcılarından biri hesab edilən Ümummilli lider Heydər Əliyev haqqında tədqiqatçı Z.Əliyev daha sonra yazır ki, ulu öndər cəmiyyətin bütövləşməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının milli həmrəyliyin aparıcı amilinə çevrilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüş, ümumxalq birliyinin dərin politoloji və nəzəri əsaslarını irəli sürmüşdür. Heydər

Əliyev özünəməxsus uzaqgörənlik və müdrikliklə ilk gündən xarici siyasətdə strateji hədəfləri düzgün müəyyənləşdirərək daha sonra demişdir ki, müasir dövrdə hər bir dövlətin qüdrəti yalnız iqtisadi resurslarla deyil, həm də onun xaricdə formalaşdırdığı diaspor və lobbinin gücü ilə ölçülür. Bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmədən xarici siyasətdə hansısa ciddi nailiyyətlər qazanmaq, habelə milli məsələlərin beynəlxalq müstəvidə qaldırılmasına nail olmaq mümkün deyil. (70, s.233)

Ölkəmiz üçün çox vacib olan məhz bu səbəbdən də Azərbaycan hakimiyyəti son 15 ildə dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə nail olmaq üçün üzərinə düşən tarixi missiyanı məsuliyyətlə yerinə yetirməyə, bu sahədə sistemli və ardıcıl siyasət yeritməyə çalışmışdır. Xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla çoxşaxəli münasibətlər qurmaq, onları ideoloji-siyasi müstəvidə silahlandırmaq və ümummilli mənafeələr naminə səfərbər etmək Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə dövlət siyasətinin məqsədi xaricdə yaşayan soydaşlarımızın milli özünəməxsusluğunu qorumaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycanla əlaqələrini genişləndirmək, habelə digər hüquqlarını reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Akademik Ramiz Mehdiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, "İdeologiya olaraq azərbaycançılıq mühüm funksional elementlərlə zəngindir və bunların da mahiyyəti ölkəni mənəvi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya inzibati-ərazi quruluşuna görə unitar, siyasi quruluş və dövlət idarəçiliyinə görə hüquqi və demokratik

dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmlənməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. [71, s.2]

Bu arqumentə əsaslanaraq xaricdə yaşayan soydaşlarımızın məhz əsas hədəf kimi Azərbaycan dövlətinin dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olması üçün bütün səyləri birləşdirməyi önəmli hesab edirik. Önəmli hesab edilən yol akademik fikiranca müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxaracaq azərbaycançılıq yoludur. Azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab-əziyyətlər bahasına nail olduğu tarixi sərvətdir. Bu, ilk növbədə, real müstəqilliyə nail olmağın, vahid və bölünməz Azərbaycanın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin siyasi əsasıdır. (65, s.2)

Fikrimizcə, azərbaycançılıq ideologiyasında xalqların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətçiliyinin daim maraqlarının ümumiliyi, demokratiya-nın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi elan edildikdən sonra, azərbaycançılıq ideologiyasının geniş surətdə təbliğ olunması üçün milli zəmin yarandı. Bu istiqamətdə bir çox əsərlər yazılmış, ideologiyanın təbliğ olunması üçün müxtəlif tədbirlər proqramı işlənib hazırlandı. Bu barədə görülmə işlər yalnız bir amala; bütün dünya azərbaycanlılarının Ana Vətən ətrafında birləşdirilməsinə, xalqımızın güclənməsinə xidmət etmək məqsədi güdür.

Məsələyə sırf rəsmi prizmadan yanaşmaqla azərbaycançılığı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini qoruyub möhkəmləndirmək, Azərbaycanı qüdrətli bir dövlətə çevirmək, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələri genişləndirmək, onları dövlətimizin mənafeyi naminə çalışmağa sövq etməklə qarşısına məqsədli vəzifələr qoyan ulu öndər bir siyasi cərəyan kimi bunu dəyərləndirməyi günün ən vacib problemlərindən sayırdı.

Məsələyə qeyri-rəsmi prizmadan, yəni xalqın istəkləri və səyləri prizmasından yanaşsaq, qətiyyətlə deyə bilərik ki, azərbaycançılıq Azərbaycanın parça-parça olmuş tarixi ərazilərini bir araya toplayaraq onu vahid Azərbaycan milli-demokratik dövləti halına gətirməyi ehtiva edən siyasi, ictimai, elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi və geosiyasi bir hərəkətdir.

Unutmaq lazım deyil ki, azərbaycançılıq ideologiyası xalqımızın uzun mübarizələr yolunda tarixən qazandığı milli ideologiyasıdır. Biz müasir dünyada bir millət olaraq öz kimliyimizi qoruyub saxlamaq niyyəti güdürük və mütləq ata-babalarımızdan miras qalan dəyərləri qoruyub saxlamalı, öz övladlarımıza körpəlikdən bunu təlqin etməyi vacib bilməliyik.

Bu dövrdə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev çox dəyərli fikir söyləyib: “Hər xalqın öz adət ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi və dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız, yüz və min illərlə adət-ənələrimizi yaradıblar və bunlar indi bizim mənəviyyatımızı təşkil edən amillərdir”. [66, s. 25-34]

Akademik Ramiz Mehdiyevin kitabın 2-ci fəslində gedən “azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birini zənginləşdirərək vahid tam kimi çıxış edirlər” təbirinə bir daha nəzər saldıqda bunların mahiyyətində birinin digərini ehtiva etdiyinin qənaətinə gələ bilərik. Əvvəllən neokonservatizm XX əsrin 70-ci illərində bir çox liberal dəyərləri qəbul edən mühafizəkarlıq adlandırılmış və iqtisadiyyatla bağlı dəyərləri (azad bazar, azad rəqabəti) qəbul edərək islahatçı xarakter daşımaqla nəzərə çarpmışdır. Eyni zamanda neokonservatizm digər demokratik dəyərləri qəbul edərək tərəqqinin düşməni olmadığını sübut etmişdir. Tədqiqatçı Dilqəm İsmayılovun şərhindən aydın olur ki, “qərb ölkələri, çərçivədən çıxan, yəni qanun gözləməyən azadlıqların cəmiyyətə necə zərbə vurduğunun 50-60-cı illərdə şahidi olmuşdu. O, vaxtlar bolluq cəmiyyəti olan “rifah dövlətində” öz şəxsi mənfəətini cəmiyyətin mənafeyindən, ictimai mənafeədən üstün tutan burjua görüşlü fərdiyyətçiliyin (individualizmin) önə keçməsi nəticəsində əxlaqsızlıq baş alıb gedir, ailələr dağılırdı, kütləvi mədəniyyət cəmiyyət üçün parazitlərə çevrilən narkomanları, alkoqolları, tufeyliləri, homoseksualistləri, diggerləri, hipperləri, başıqırıqlar, metallistlər və b. yetişdirdi. Məhz bu neqativ halların və yaranmış ideoloji boşluğun qarşısını 70-ci illərdə konservatizm ideologiyası aldı”. [86, s. 150] Bu sitatda “yaranmış ideoloji boşluqdan söhbət gedir. Məhz belə oxşar ideoloji boşluqlar başqa ideologiyaların komponentləri arasında da mövcud olmuş, belə ki, bu komponentlərin – tərkib hissələrin pərakəndə inkişafı cəmiyyətin sosial bütövlüyü üçün əngələ çevrilməsi halları doğururdu”. (Ə.İ.)

Bu baxımdan azərbaycançılıq da R.Mehdiyevin təsəvvüründə neokonservatizmə yaxın olaraq “xalqın sağlam düşüncəsinə, zəkasına eyni dərəcədə söykənir”.

Azərbaycançılığın konseptual aspektlərindən bəhs edərkən ilk baxışda bu konseptuallığın məhz nədən ibarət olması bizi düşündürür. Bu düşüncə ilə tarixə ekskurs etməklə tam dəqiq olmayan fikirlərə konkret aydınlıq gətirmək mümkündür.

XI əsrdə yaşamış fransız filosofu və filoloqu Abelyar Pyer (1079-1142) universalilərin təbiəti haqqında mübahisədə konseptualizm ideyalarına tərəfdar çıxmışdır. “Nə və yox” dini əsərindəki baxışlarında “bidətçi” (yenilikçi) olmasına görə katoliklər onu pisləmişdir. Universalizm kapitalist ölkələrində vahid bəşər əxlaqı ideyasını irəli sürən idealist cərəyandır. Mahiyyətə “hərtərəflilik”, “oxşar”, “yaxın” mənalarda işlənən bu termini əslində səmavi dinlərin üzərinə də şamil etmək olar. İudaizm, xristianlıq və islamın universal cəhətlərindən faydalanmağın mümkünlüyünü ortaya qoymaq və şərtləndirmək artıq bizə bəllidir. Azərbaycançılıqda da buna bənzər, universalıq var. Məsələn, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış azəri türkləri ilə birgə milli azlıqların, azsaylı xalqların milli adət-ənənələri, bir torpağa bağlılığı mədəniyyət eynilikləri, o cümlədən folklor ənənələri, eyni süfrə mədəniyyətləri, eyni dini mənsubiyyətləri, məənəviyyət müxtəlifliklərinə hörmət, ehtiram hissləri, vahid dil birlikləri, insanların əmək fəaliyyətinin tədqiqi, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin təlimi, həmçinin onların idarəetmə proseslərinin nəzəri əsaslarının hazırlanması ilə bağlı mühüm psixoloji cəhətlərindəki ümumilik bu gün xüsusi ak-

tuallıq kəsb edir. Universaliliyə əsaslanan fəlsəfi-nəzəri müddəalar XX əsrdə fəaliyyət göstərən ingilis sosioloqu Şarl Zidentopun "Müasir Avropa: iudaizm, xristianlıq və islam" əsərində öz əksini tapmışdır.

Orta əsr katolik teoloqu, roma filosofu Foma Akvinalının (1225-1274) fəlsəfi təlimində öz əksini tapan üç növ universalilərin olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

1. Ayrıca şeylərə qədər (ilahi zəkada), şeylərin özündə (təkcədə ümumi) və şeylərdən sonra (onları dərk edən insan zəkasında). Universalilər şeylər barədə anlayışları ifrat realizm, şeylərin adla ifadəsinin göstəricisi kimi nominalistləri zehni mühakiməyə əsaslanan "ifrat nominalizm" adlandırmışdır.

Foma Akvinalı bütün mövcudluğu Allah tərəfindən yaradılmış iyerarxik qaydada yerləşdirirdi. Varlığın iyerarxiyası haqqında Foma Akvinalının təlimi feodal dövrünün kilsə təşkilatını əks etdirmişdir. Universalilərin "şeydən sonra zehni mühakimələr şəklində mövcud olan (konseptualist) nəzəri baxışları fransız filosofu Rossilin İohann (1050-1122) və Okkam Uilyamın (1285-1349) fəlsəfi təlimlərində də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, bizə tam şəkildə bəlli olur ki, azərbaycançılıq da digər ideoloji cərəyanlar, dini və fəlsəfi təlimlər kimi müəyyən tədrici təkamülü inkişafa məruz qalmış, bu ideyanı tam dərk etmək baxımından xalqlar, qövmələrin bir millət kimi formalaşmasında da uzun tarixi proseslərə münbit tarixi şəraitlərə ehtiyac yaranmışdır. Milli ideologiyamızın əsas komponentlərindən olan azərbaycançılıq bu gün həm vətənimizdə, həm qonşu ölkələrimizdə, həm də

xaricdə diaspor və lobbi kimi fəaliyyət göstərən təşkilatlarda tətbiq edilməli və həmvətənlərimizdə ideya birliyinin formalaşdırılması daha da inkişaf etdirilməlidir.

Hazırda dünya azərbaycanlılarının bir arada qalması və həmrəylik nümayiş etdirməsi üçün azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği dövlət siyasətinin bir qolu olmalıdır. Zaman-zaman diasporumuza aşılaraq bu ideologiya milli konsepsiyanın bazasını təşkil edə bilər.

Xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporunun yaranması və formalaşması azərbaycanlıların zaman-zaman xaricə mühacirət etməsi sayəsində bir reallığa çevrilmişdir. Xaricə mühacirət edən azərbaycanlılar müxtəlif illərdə çeşidli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni amillərin təsiri altında öz vətənlərini tərk etməli olmuş və müxtəlif xarici ölkələrdə məskunlaşmışlar. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar yaşadıkları ölkələrin sosial-iqtisadi şəraitinə uyğunlaşmış, elm və mədəniyyət tarixinin mühüm bir qolunu yaratmışdır. Dünya azərbaycanlılarının hamısını bir ideya-vahid Azərbaycan ideyası birləşdirməlidir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu anlayış azərbaycançılıq yaxud azərbaycanizm termini ilə ifadə olunur. Bunun qayəsi ondan ibarətdir ki, azərbaycanlı hansı ölkədə məskunlaşmasından asılı olmayaraq Azərbaycanı özünə vətən bilməli, onun çiçəklənməsi naminə əlindən gələni etməlidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, xaricdə yaşayan Azərbaycan diasporunun öyrənilməsi; onun sosial-siyasi vəziyyətlərinin aşkarlanması, mədəni-iqtisadi səviyyələrinin müəyyən edilməsi bu gün həmişəkindən daha vacibdir. Erməni işğalı, xaricdən olan siyasi təsirlər, milli zəmində ziddiyyətlərin süni surətdə kəskinləşdirilməsi, onun milli-

etnik məhəllələrlə bölünməsinə edilən cəhdlər və s. Azərbaycan Respublikasının öz həmvətənləri tərəfindən dəstək alması zərurətini yaratmışdır. Ona görə də diaspora probleminin tədqiqi günün təxirə salınmaz məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu mövzuda iri həcmli, fundamental əsərlərin yazılıb ortaya qoyulması mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu bir zərurətdir və onun zəruriliyi Azərbaycan diasporunun son illərdə həyata keçirdiyi bir sıra yüksək səviyyəli tədbirlərində də qeyd olunmuşdur. Son illərdə yazılmış bir sıra kitablarda böyük zəhmət bahasına olsa da xaricdəki mövcud diasporun coğrafiyasını müəyyən etməyə, onun real xəritəsini çəkməyə səy göstərilmişdir. Onu da deyək ki, bir çox alimlər bu sahədə uzun illərdir ki, məqsədəuyğun fəaliyyət göstərir, özlərinin elmi- praktik fəaliyyəti ilə həmişə bu problemin üzərinə işıq salmağa çalışırlar. Onların bu istiqamətdəki real fəaliyyətləri son illərdə bu sahədə xeyli nəzəri və əməli işlərin görülməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan diasporu və lobbisi məsələsindən danışarkən onlar arasındakı sərhədlərin politoloji cəhətdən müəyyən edilməsi üzərində dayanmaq lazımdır. Diaspora yaradılmaz, amma onun içərisində iş aparmaq lazımdır, onu "təşkil etmək", yəni onun üzvləri arasında milli şüuru gücləndirmək tələb olunur. Onların içərisindən seçilmiş və onun maraqlarının müdafiəçisinə çevrilmiş lobbisi isə əslində təzyiq qrupu olub mövcud ölkənin hakimiyyət orqanlarına müəyyən məqsədəuyğun təsirlər göstərmək yolu ilə diasporun mənafeələrini müdafiə edir.

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların hamısına diaspor kimi baxmaq düzgün deyildir. Məsələn, İranda, Dağıstanda, Gürcüstanda kompakt şəkildə yaşayan azərbaycanlılarla Rusiyada, Amerikada, Avropada, Avstraliyada və b. ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıları eyni bir diaspor qrupunda birləşdirmək olmaz. Çünki öz ənənəvi torpaqlarında yaşayan xalqa heç də diaspor kimi baxılmır. Müxtəlif tarixi, siyasi, sosio-kultural amillərin təsiri altında millətimizin üzvlərinin çox böyük bir hissəsi müxtəlif ölkələrdə yaşamaq zərurəti qarşısında qalmışlar. Bu əslində Böyük Azərbaycanın parçalanıb müxtəlif ölkələrə bölünməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Onların özünəməxsus dövlətləri olmasa da onlar öz dədə-baba torpaqlarında yaşayırlar. Milli birlik bayrağı altında birləşmək onlar üçün hava və su kimi lazımdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması xaricdə yaşayan həmvətənlərimizə hər cür maddi və mənəvi yardım göstərməyə imkan yaratmışdır. Habelə, xaricdə yaşayan imkanlı adamların qarşısında da respublikaya öz köməkliklərini göstərmək üçün geniş üfüqlər açılmışdır. Söz yoxdur ki, diasporun təşkilində də müəyyən qüsurlar və çatışmamazlıqlar mövcuddur. Bu ondan irəli gəlir ki, bizim diaspora içərisində iş təcrübəmiz hələ zəifdir, yaxud biz onu hələ yaxşı təşkil edə bilməmişik. Bu sahədə yəhudilərin, ermənilərin, yunanların, pribaltların iş təcrübəsini əxz etməli, onlardan öyrənməliyik. Bugünkü diaspora içərisindəki başlıca siyasətimizdən məqsəd onların ideya birliyinə nail olmaqdır. Əgər biz buna nail ola bilsək, Azərbaycan ideyasını şüurlara yeridə bilsək, ondan biz xaricdə

formalaşmalı olacaq lobbimiz üçün strateji plan vermiş olacağıq.

Beləliklə, “azərbaycançılıq” ideologiyası ölkədə vahid cəmiyyət vahid xalq formalaşdırdı. “Azərbaycançılıq” ideologiyasının Azərbaycanda kütləvi şüurun transformasiyası prosesi çərçivəsində növbəti təsir faktoru vahid xalq kütləvi siyasi şüurunun formalaşması ilə bağlı oldu. Məhz, insanların siyasi strukturlarla münasibətlərini müəyyənləşdirən hissi və nəzəri təsəvvürlər bütövlükdə siyasi şüurda öz əksini tapdı.

Vahid siyasi subyekt kimi, dövlətin gələcək inkişaf sektorları ilə bağlı ictimai-siyasi proseslərdə aktiv iştirak edən cəmiyyətimiz ümumi mövqedən çıxış edərək milli maraqların müdafiəçisi rolunda çıxış etməklə, “Azərbaycançılığın” siyasi şüura təsir gücünü nümayiş etdirdi. O, eyni zamanda, Azərbaycan cəmiyyətində siyasi davranışın da xüsusiyyətlərinin dəyişməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadı. Məhz, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında aktiv olan kütləvi şüurun transformasiyasında əhəmiyyətli rol oynayan, siyasi sistemin struktur elementlərindən olan, ideologiyanın və siyasi mədəniyyətin təsiri altında müxtəlif formalarda təzahür edən, eyni zamanda, siyasi mədəniyyətin daxili komponenti kimi siyasi şüur və siyasi mentalitetlə bağlı olan siyasi davranışın da rolu vurğulanmalıdır.

Göründüyü kimi, nəzəri biliklərlə “Azərbaycançılıq” ideologiyasının təcrübi təsirlərinin üst-üstə düşməsi cəmiyyətin siyasi şüurunun, siyasi davranışının, siyasi mədəniyyətinin və siyasi mentalitetinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Artıq əminliklə demək olar ki, “Azərbaycançılıq” ideolo-

giyası ölkəmizdə kütləvi şüurun transformasiyasında əhəmiyyətli rol oynadı və firavan gələcək naminə politnik coğrafiyanı vahid sosial-siyasi məkana çevirdi. “Azərbaycançılıq” ideologiyası cəmiyyətdə perspektiv inkişaf vektorları haqqında düşünmək və ümumi mənafe naminə birgə hərəkət etmə vərdişləri yaratdı. Beləliklə də, aydın olur ki, “Azərbaycançılıq” ideologiyası xalqımızın kütləvi siyasi şüur, kütləvi siyasi mədəniyyət və kütləvi siyasi davranış kimi sosial- tarixi və siyasi faktorlara sahib olmasını şərtləndirdi, həmçinin, uğurlu transformasiya prosesinə təkan verdi.

Azərbaycan müstəqil, demokratik siyasət yeridən, sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanan dünyəvi ölkələr cərgəsində addımlamaqdadır. Öz istiqlaliyyətini qazamış respublikamız Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi və tövsiyələri ilə sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişafda sivilizasiyalı mütərəqqi istiqamət götürmüş, iqtisadi və dövlət quruculuğunda demokratik prinsiplərə bəşəri təcrübə və nailiyyətlərə, milli ənənələrə istinad edir, mədəni-mənəvi tərəqqidə isə humanizm, bəşərlik və milliliyin vəhdəti, vidad azadlığı və müasirlik kimi prinsiplərə əsaslanır.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, bəzi tədqiqatçılar islam dinini bəyan edən qutsal kitabındakı Allahın peyğəmbərə, peyğəmbərin ümmətinə olan xitabları, müdrik kəlamları milliliklə məhdudlaşdırmaq əzmi ilə çıxış edirlər. Bu cür çıxışların kökünü kəsmək məqsədilə Azərbaycan mütəfəkkirləri M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Y.V.Çəmənzəminli və başqalarının islam və müsəlmanlıqla milliliyin eyniləşdirilməsi ideyasının əleyhinə olan sitatlarından nümunə göstərmək kifayətdir. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə 1917-

ci il mayın 1-də Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayındakı çıxışında demişdir: “Mən əminəm ki, millətin ən vacib cizgiləri dil və tarixi əlaqələrdən, adət və ənənələr birliyindən ibarətdir. Hərdən eşitmək olur ki, islam millətin təzahürüdür. Lakin, bu səhv nöqteyi-nəzərdir. Xristian milliyyəti olmadığı kimi müsəlman milliyyəti də mövcud deyil”. [74, s.388, 391]

Milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpasında dinin, xüsusilə İslam dininin müsbət-mənəvi saflaşdırıcı rolu vardır. Bunu inkar etmək ədalətsizlik olardı. Həm də İslama, dini ənənələrə qayıdış müsbət bir hal olsa da, bunu birdən-birə böyük kampaniya ilə qeyd etmək 70 ildən artıq bir dövrdə ateizm tərbiyəsi sahəsində təbliğatlardan əldə edilmiş nailiyyətlərin indi də dini tərbiyə sahəsindəki təbliğatlardan əldə edilməsi ilə əvəzlənməsi bir qədər təhlükə yarada bilər.

Dünyəvi respublika quran, vicdan azadlığı ideyasına sığınan bir ölkə üçün konstitusiyaya qanunları ilə müəyyənləşdirilən amillər gözlənilməlidir. 1995-ci ilin noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası mühüm rol oynamış, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu Konstitusiyada vicdan azadlığı haqqında xüsusi maddələrin olması ilə yanaşı, onun bütün məzmunu dünyəvi dövlət qurmaq prinsiplərinə əməl edilməsinə və vicdan azadlığının həyata keçirilməsinə tam təminat verir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərində Azərbaycanda etiqad azadlığının təmin edilməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi barədə tövsiyələr, xülasələr çoxdur. Ardıcıl olaraq onun çıxış və nitqlərini sistemə saldıqda inanırıq ki,

o, hər bir insanın sərbəst olaraq özünə əqidə seçməsinə, öz adət-ənənələrinə azad əməl edə bilməsinə şərait yaradılmasının zəruriliyini qeyd edir. Heydər Əliyevin 5 sentyabr 1993, 21 avqust 1994-cü illərdə peyğəmbərimizin mövlud günü münasibətilə Təzəpir məscidində çıxışları, 1997-ci ilin dekabrın 10-da Tehranda İran İslam Respublikasının Ali Dini rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xamnei ilə görüşündəki söhbətləri, 1998-ci ilin 13 mayında Prezident sarayında ölkənin din xadimləri ilə görüşündə etdiyi çıxışlarını ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İslam dini milli ideologiyamızın tarixi keçmişi, millətimizin adət-ənənələri, xüsusiyyətləri ilə xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı doğma dinimizdir. Heydər Əliyev demişdir: “Biz artıq öz müstəqil ölkəmiz, müstəqil dövlətimizə malik olmaqla taleyimizin sahibinə çevrilmiş, dini, mənəvi, milli adət-ənənələrimizi bərpa etmiş və daha geniş təbliğ edirik. Ölkədə demokratik dünyəvi cəmiyyət yadırdır. Biz İslam dininə mənsubuq. Amma dinin ölkəmizdə hakim olmasına yol verə bilmərik. Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hürryyət imkanları verilir. Ona görə də bizim Qurani-Kərim bunu göstərir və biz bu yolla gedirik. İslam dini başqa dinlərə həmişə hüsn-rəğbətlə yanaşmış, heç vaxt başqa dinlərin ehkamlarına qarşı olmayıb və başqa dinlərə mənsub adamlarla dostluq və qardaşlıq əlaqələri yaratmağa çalışmışdır”. [73, s.66-72]

Azərbaycan dövlətinin siyasətində məhz təhsil dünyəvi xarakter daşıyır. Bu məsələ Konstitusiyanın 18-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Dini təhsil, dini məktəblərin fəaliyyəti dövlətdən ayrılır. Bu o deməkdir ki, dövlət, dini təhsil üçün şərait yaratsa, daha doğrusu binalar və təhsil üçün tədris ləvazimatlarına maddi köməkliklər göstərsə də, dini təhsilə qarışmır. Amma dünyəvi- dövlət təhsili məktəblərində din tədris olunmur, dini təhsil ancaq xüsusi dini tədris müəssisələrində həyata keçirildiyindən bunlara din-darların, bəzi din nümayəndələrinin səbatsız münasibətləri yol verilməzdir. Əgər Konstitusiyamıza, onun qanunlarına hörmətlə yanaşırsaq, onda bir çox valideynlərin əbəssiz təkidlərinin qarşısı asanlıqla alınə bilər. Bu təkidlərin bir qismi bilavasitə dünyəvi təhsil müəssisələrimizdə çarşab örtüyü tələbi ilə radikal çıxışlara meyilli olanlara xasdır. 70 illik sovet təhsil sistemində dünyəvilik ənənəsinə sadıq qalan xalqımızın istəyinə, arzusuna əngəllik yaratmaq olmaz. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin konstitusiyaya ilə dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı bir dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir etiqad etməmək hüququ vardır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında iki başlıca kommunalist (əmək və mülk ümumiliyi əsasında birlikdə çalışma) ideya: dünyəvi milli-azərbaycançılıq və dini islamçılıq ideyası üstünlük təşkil edir. Bu ideyalardan hər biri getdikcə öz sosial bazasını gücləndirir. Liberal müasirlik ideyası kommunalist ideya deyildir. Artıq müstəqilliyimizin 20 ili arxada qalmışdır. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-siyasi həyatında canlanma müşahidə olunur. Milli ideyaların

dirçəlməsi və inkişafında təbəddülatlar günbəgün artır. Milli birlik, dünyəvilik, müasirlik, avropalaşma və tərəqqi ideyalarını rəhbər tutan milli dövlətçilik ideologiyası siyasi nəzəriyyə və siyasət kimi hegemonudur.

Bu günün reallığından danışırıqsa, onu bilmək vacibdir ki, islamda dövlət və din qovuşursa, ənənəvi, dünyəvi dövlət şəraitində, o cümlədən Azərbaycanda bunun qovuşması mümkünsüzdür. Dinlə mənəviyyat sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi dünyəvi inkişaf üçün hər cür siyasi sistemli dövləti qane edir.

Heydər Əliyev çıxışlarında belə bir fikri dəfələrlə vurğulayaraq demişdir ki, "İslam əsrlər boyu Azərbaycan xalqının mənəviyyatının əsasını təşkil etmişdir və bu gün də Quranın hökm və göstərişləri, əmr və qadağanları Azərbaycan müsəlmanlarının Allahın müəyyən etdiyi yol ilə getmələri üçün məşəldir, dövlət müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan bu yolla gedir və gedəcəkdir". [67, s.63]

Heç təsadüfi deyil ki, 2012-ci ilin oktyabrın 1 və 2-də Oğuz şəhərində Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi (DQİDK), İslam Konfransı Gənclər Forumu (İKGF), Avrasiya Regional Mərkəzi ilə birgə respublikanın Şimal-qərb bölgəsində fəaliyyət göstərən dini icma sədriləri, imam və axundlar, eləcə də fəal dindar və ilahiyyatçılar üçün "Dövlət-din münasibətləri və maarifləndirmə iş" mövzusunda seminar-treninq keçirmişdir. Tədbirdə DQİDK-nin sədri Elşad İskəndərov, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, akademik Vəsim Məmmədəliyev Oğuz rayon icra hakimiyyətinin başçısı və digər şəxslər Azərbaycanda din sahəsinin sürətli inkişafında Ümummilli

lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərini qeyd etmişlər. Dövlətimizin mənəvi inkişafında dini dəyərlərlə bağlı maarifləndirmə işi əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilərək bildirilmişdir ki, “Mənəvi inkişaf olmadıqda nə iqtisadiyyatda, nə texnologiyada, nə də təhsildə inkişafdan söhbət gedə bilməz. Bu prinsip Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Məhz onun Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə bu məsələlər öz həllini tapmış və bu gün isə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında inkişaf etdirilməkdədir”. [75, s.2] Azərbaycanda dünyəvi dövlət quruculuğunun hazırda daha da inkişaf etdirilməsində dünyəvi təhsilli rəhbərlərin sayının arzuədiən səviyyədə olması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Aparılan səmərəli tədbirlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizin tərəqqisindən, dini radikalizmə qarşı fəal mübarizə yolundan, dini icmaların cəmiyyətdə yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi və islamda orta yolun seçilməsindən söhbət açmaq, islam mədəniyyəti dəyərlərində aliliyə, saflığa ehtiram hissindən bəhs etmək Ulu Öndər Heydər Əliyevin unitar, dünyəvi dövlət qurmaq siyasətinin leytmotivini təşkil edir.

Azərbaycan öz müsfəqliliyini bərpa etdikdən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq-konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə dövlət-din münasibətlərinin, millətlərarası və dinlərarası dialoqun genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradılmış, bu sahədə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanunvericilik bazası bərqərar olmuşdur. Bu sahədə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış müdrik siyasi-mənəvi xətt Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab

İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilir və zənginləşdirilir.

Ulu öndər hələ 1994-cü ildə Təzəpir məscidində din-darlar qarşısında çıxış edərkən ölkəmizin müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra milli, dini ənənələrimizin möhkəmləndirilməsindən bəhs edərək demişdir: “Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına, müstəqilliyinə nail olmuşdur. Bu milli, mədəni, dini ənənələrimizin bərpasına şərait yaradılmışdır. Biz bu şəraitin möhkəmlənməsi üçün bundan sonra da çalışacağıq və əmin ola bilərsiniz ki, prezident kimi mən bu yolda əlimdən gələni əsirgəməyəcəm”. (79)

Dövlət-din münasibətlərinin düzgün tənzimləndiyi Azərbaycanın bu sahədə digər ölkələrə nümunə ola biləcəyini irəli sürən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsindəki rolundan bəhs edərək demişdir: “Heydər Əliyev həzrətlərinin əsasını qoyduğu dövlət-din münasibətləri özünəməxsus bir örnək kimi təkcə bizim ölkə üçün deyil, bütün dünya üçün nümunə ola bilər. Bizim bu gün bir araya gəlməkdə əsas məqsədimiz Azərbaycan gerçəkliklərini öyrənmək və yaymaqdır. İnşallah, bu ali məqsədə birlikdə nail olacağıq. (24, s.210)

Məlumdur ki, Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlətdir və bu baxımdan din dövlətdən və dövlət dindən ayrılır. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilmişdir; “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır”.

(58, s.5) Konstitusiyanın 18-ci maddəsi isə din və dövlət münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Burada göstərilmişdir:

I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır.

III. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır". (58, s.8)

Buradan göründüyü kimi, dinin dövlətdən ayrı olması, eyni zamanda, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər olması, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması Konstitusiyada təsbit olunmuşdur.

Ulu öndər dövlət ilə dini qurumlar arasındakı münasibətlərin hüquqi əsaslarını aşağıdakı kimi şərh etmişdir: "Azərbaycan öz Konstitusiyasına görə, həm də dünyəvi bir dövlətdir. Dövlət ilə dini qurumlar arasında münasibətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddələri ilə, "Dini etiqad azadlığı haqqında" qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mentalitetimizin bir fenomeni və ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirik". (59)

Dövlətin din siyasətinə aid olan məsələlərdə dinlə bağlı qanunvericilik aktlarında dini icmaların və dini təşkilatların dövlət siyasətinə müdaxilə etməsinə hüquqi cəhətdən imkan verilmir. Bu vəziyyət bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən din dövlətdən, dövlət dindən ayrılır və bu siyasətin formalaşması ulu öndər H.Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsidir.

H.Əliyevin din siyasətinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən fəlsəfə elmləri doktoru, professor R.Əliyev yazmışdır: "Milli liderimiz H.Əliyev göstərirdi ki, din xüsusi, incə sahədir və buna görə dövlətin bu sahədə siyasətini çox ehtiyatla, incə, diplomatik şəkildə, bütün tərəflərin maraqlarını gözləməklə, öz qanunlarımızı və qoşulduğumuz konvensiyaları pozmamaqla həyata keçirmək lazımdır. Ulu öndər qeyd edirdi ki, dünyəvi ateist dövlət demək deyildir. Bu o deməkdir ki, dövlət öz fəaliyyətində şəriəti, yaxud digər dini qanunları deyil, demokratiya qanunlarını rəhbər tutur". [25, s.46]

H.Əliyev dövlət-din münasibətlərini dindarların maraqlarını gözləməklə, ölkəmizdə qüvvədə olan qanunlar və Azərbaycanın qoşulduğu konvensiyalar əsasında qurulmasını tövsiyə etmişdir.

Ulu öndər H.Əliyevin dövlətçilik prinsiplərinə sadıq qalan prezident İlham Əliyev bu gün sabitliyə və tolerantlığa əsaslanan dövlət-din münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi üçün əlindən gələni edir.

Azadlıq və məsuliyyət məfhumlarının arasındakı dərin əlaqəni başa düşmək o qədər də asan iş deyildir. Azadlıq hüquqi anlayış kimi mövcud olduğundan onsuz xoşbəxtlik ola bilməz. Məsuliyyətə gəldikdə isə onu o qədər də asan olmayan, heç də həmişə xoşa gəlməyən bir vəzifə kimi qəbul edirlər. Azad yaşayan, azad dolanan insanda məsuliyyət olmayanda onun yaşadığı cəmiyyət fəsadlara məruz qalır, belə ki, yüksək sürətli avtomobilin iti hərəkətindən həzz olan ağılsız gənclərin ağırmayan başları bəlalər çəkir, üzməyi bilməyən bir uşağı dəryada nəzarətsiz qoyan

valideynin əzabları, təlaş səngimir, sement və suyu normasından aşağı olan bir məhlulla hörülən daş binaların müəyyən zaman kəsiyində çat verib dağılmasından narahat olan kəslərin əzablarının sonu görünür və s. və i.a. Son nəticələr həyəcan doğuran hadisələrə laqeydliyi, etinasızlığı, özbaşınalığı kəskin tənqid etmək əzmi oyadır ki, bu da etik normalar çərçivəsində həll oluna bilər.

Səbat, mətanət, möhkəmlik, davamlılıq, dözümlülük, dayanıqlıq, sarsılmazlıq, yenilməzlik, təmkinliliyi özündə ehtiva edən dəyanət məfhumu ən çox ulu öndərimiz Heydər Əliyevə xasdır. Keçmişin bir çox mütəfəkkiri “insan öz hərəkətlərində azaddır, yoxsa xarici obyektiv zərurətə tabedir?” məsələsini həll etməyə çalışmışdır. XVIII əsrin fransız mütəfəkkirləri Holbax, Helveti, Didro və başqaları bu məsələni zərurətin xeyrinə həll etmiş və bildirmişlər ki, böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir hadisə məhz o vaxt və o formada baş verir ki, zərurətin obyektiv qanunauyğunluğuna görə beləcə də baş verməli idi. Pol Holbax özünün məşhur tezisini qısaca olaraq belə ifadə etmişdir: “günahkar adamlar yoxdur, ancaq günahkar vəziyyət vardır”. Heydər Əliyev də məhz “günahkar vəziyyət” anlayışına biganəliyi sevmirdi. Onun bir siyasi lider kimi başlıca keyfiyyətləri ağıl, enerji, zəngin xarakter, möhkəm iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətini özündə daşımasıdır. İstər sovetlər, istərsə də müstəqillik dövrü olsun, Heydər Əliyevi daim düşündürən milli mədəni dəyərlərə bağlılığı nümayiş etdirmək, həm də əməldə göstərmək olmuşdur. O, bunun üçün keçilməz maneələrin olduğunu bilə-bilə heç bir çətinlikdən, təhlükədən çəkinmədən mübarizə

aparırdı. Heydər Əliyevi mənim yaddaşında məhəbbət və dəyanət rəmzinə çevirən bir anı - onun liderlik fenomenini insanın fitri qabiliyyətlərinə istinadən izah etməyə, habelə fərdin liderlik mövqeyinə yüksəlməsinə səbəb olan keyfiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışan bir tədqiqatçı olaraq təqdim etməyimə görə, qürur duyuram. Vətənimiz - Azərbaycanımızın bütün sərhəd bölgələrinə gediş-gəlişi maneəyə çevirən köhnə stereotiplər - sərhəd nəzarət buraxılış məntəqələri 1993-cü ilin sonuna kimi mövcud idi. Əbülfəz Elçibəyin prezident olduğu qısa bir zaman ərzində bu postlarda əsgəri borcunu yerinə yetirmək əvəzinə avtobusları dayandıraraq sərnişinlərin zənbillərini eşələməklə onların çoxçeşidli ərzaq məhsullarına qondarma vergi təyin etdiklərinə havadarlıq edənlər görəsən kim idi? Saatlarla Səlyanın “Qırmızı kənd”, Lənkəranın Liman, Astaranın Pensər və digər rayon bölgələrindəki nəzarət buraxılış məntəqələrində vətənin sərhəd ərazilərini vətəndaşlara yasaq edən qüvvələrin niyyətləri artıq hamıya bəlli idi. Heydər Əliyev fenomeni öz dəyanəti ilə bu məkrli postların inadını qırdı. Artıq 22 ildir ki, xalqımız azad vətənimizin - Azərbaycanımızın bütün sərhəd bölgələrinə maneəsiz gedə bilər və bunun üçün ulu öndərə rəhmət diləyir, qurduğu sarsılmaz demokratik dövlət üçün minnətdarlıq hissi ilə yaşayırlar. Bəzən elə hallar olur ki, adamlar baş vermiş hadisədə təqsirkar olduqlarını etiraf etmir, hər şeyi “çıxılmaz” şəraitlə bağlayırlar. Söz yoxdur ki, şəraitin insanın həyatına və onun hərəkətlərinə təsiri çox böyük ola bilər. Şəraitin sərtliyi üzündən həyatları faciəli olmuş çoxlu qəhrəmanın adı adamların yadında qalmaqdadır. Qədim bir məsələdə deyilir:

Zəif adam hər şey üçün başqalarını təqsirləndirir, güclü adam uğursuzluğun səbəbini özündə axtarır və taleyə qalib gəlir. Heydər Əliyev məhz belələrindən idi. O adamların çox vaxt düşükləri sərt şəraitlə mübarizədə çox şeyin onların nə kimi müqavimət və mübarizə gücünə qadir olmasından, öz üzərinə nə kimi vəzifələr götürə biləcəyindən və bunlar üçün necə məsuliyyət daşıyacağından asılı olduğunu gözəl bilirdi. Belə olmasaydı akademik Ziya Bünyadovun dediyi kimi, Azərbaycanı yaranmış xaosdan qurtara bilən Heydər Əliyev adlı bir fenomen yaranmayacaqdı. Qorbaçovun yenidən-qurma ideyasının xülyası ilə yaşayanların bir qrupu zəngin təbiəti ilə seçilən Lənkəran, Astara sitrusunun və çay plantasiyasının qədir-qiyətini anlamadılar. Çünki demokratik şəraitin bəşəri dəyərləri düzgün qiymətləndirilməlidir. Siyasi, əxlaqi, mənəvi dəyər kimi səciyyələndirilən demokratiyanın insanlara xidmət edilməsinin özünü təsdiqinə zəmin yaradanlar çox gec peyda olduqlarına görə çoxlu çay plantasiyaları məhv edilərək örüşə, şəxsi torpaq sahələrinə çevrildi. Heydər Əliyevin mənəvi qayğısı sayəsində fermer kimi özünü təqdim edən yerli insanlar keçmişin briqadirlik missiyasını əvəz etdilər və nəhayət başa düşməyə başlayıblar ki, çayçılığın yenidən bərpa edilib inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dirçəlişi üçün başlıca meyar ola bilər.

“Qoy ədalət zəfər çaisın” rubrikası ilə hələ sovetlər dövründə rəhbər vəzifədə ikən çıxışlar etmiş Heydər Əliyev əmin idi ki, yalnız mübarizə yolu ilə rüşvət və rüşvət-xorluğu, əliyərililiyi aradan qaldırmaq mümkündür. Bu tək bir nəfərin yox, hamının ümumi işi olmalıdır.

Heydər Əliyev xalqa müraciətlərində, nitq və çıxışında sözün əsl mənasında bir orator olaraq bəlağətli ifadələrlə natiqlik qabiliyyətini sezdirən böyük rəhbərdir.

Professor Mübariz Yusifov ədəbi dilimizi zənginləşdirən neologizmlərdən danışarkən bunu ən çox Heydər Əliyevin nitqində işlədilən nümunələr əsasında qiymətləndirir. Belə nümunələrdən “iclas, yığıncaq” mənasını verən “toplantı” “özəlləşdirmə”, “göstəricilər”, “soydaş”, “soydaşlarımız”, “kənarlaşdırmaq”, “atəşkəs”, “qarşıdurma”, “tərəfdaş”, “yatırım” (investisiya, kapital, sərmayə mənasında), “aralayıcı”, “cəbhələşmə”, “təcridxana”, “canqoruyucu”, “cangüdən”, “həmsədrlik”, “türkköklü” və s. və i.a. göstərmək olar. [68, s. 13] O neologizmlərdən məharətlə istifadə edərək inandırma metodu ilə millətin müstəqillik yolundan dönməyəcəyini faktlarla əsaslandırırdı.

Bir əlində xəritə, o biri əlində karandaş Azərbaycanın tarixi sərhədlərini bütün dünya ictimaiyyətinə göstərməkdən çəkinməyən ulu öndər cəmiyyətdə yaşayıb onun xidmətlərindən istifadə etmək, insanlar qarşısında öz məsuliyyətini müəyyənləşdirmək əzmindən zövq alırdı. Xalq əbəz yerə ona arxayın olmamışdı. Bu zərurətdən, istəkdən doğmuşdu. 90-cı illərin əvvəllərində müstəqillik qazanmış Azərbaycana təşrif gətirən bir qrup İran vətəndaşları “burada əmniyyət yoxdur, özbaşınalıq hökm sürür” deməklə bütün İrana car çəkirdilərsə, 90-cı illərin sonunda artıq əmniyyət görərək onlar bu kimi fikirlərdən vaz keçməli oldular. Sağlam və düzgün siyasətin nəticəsi olaraq xalqı Heydərə, Heydəri xalqa bağlayan qırılmaz tellər möhkəm istehkama çevrilmişdir.

Cəmiyyətin hər cür neqativ hadisələrinə, xalqa yabançı hallara qarşı mübarizədə Heydər Əliyev bir fərd kimi deyil, bütöv bir xalq timsalında çıxış edir, fəaliyyət göstərir. Bu böyük şəxsiyyətin başlıca yetgin göstəriciləri biliklə, vərdislərlə, bacarıqla və təcrübə ilə müəyyən edilmiş, onun mənəvi şüurunun müxtəlif səviyyədə inkişaf etməsi ilə izah olunur. Böyük Hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin görüşlərində bu səciyyəvi xüsusiyyət Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətlərin əbədiyyət dünyasına işıq salır:

*Qoca yetkinliyi göstər gənclikdə,
Şöhrəti, hünəri sevir gənclik də.
Səni haqlayanda, bir gün qocalıq
Müdrək qocalar tək qazan ucalıq.* [69, s.176]

Azərbaycanın xaosa düşdüyü dövrü - 1990-93-cü illəri xatırlamamaq mümkün deyil. Bu illərdə vaxtilə futbolla, musiqi ilə, dram, komediya səhnələrinin zövqü, səfası ilə ruhunu qidalandıran insanlar sarsıntı ilə üzləşirdilər, siyasət burulğanında batmaqda olan təcrübəsiz siyasi liderlərin fəaliyyətindəki səbətsizliklərdən narahatlıq keçirirdilər. Heydər Əliyev fenomeni bu səbətsiz siyasi oyunlara son qoydu. Xalqının, millətinin nicat yolunu milli müstəqilliyin, milli mənəvi dəyərlərimizin inkişafında, təşəkkülündə gördü. İnsan azadlığını məhdudlaşdıran maneələri, sədləri yıxıb keçən Heydər Əliyev bənzərsiz bir şəxsiyyət, hər cür problemə sinə gərən sağlığında ucalıq qazanan müdriklərimizdəndir.

Təkrarən bunu qeyd etməyi vacib sayıram ki, "bir əlində xəritə, o biri əlində karandaş "Azərbaycanın tarixi sərhədlərini bütün dünya ictimaiyyətinə göstərməkdən çəkinməyən ulu öndər Heydər Əliyevin böyük tarixi şəxsiyyət olmasını özünün böyük məsuliyyəti, dövlətçiliyi, vicdanı, dəyanəti, həmçinin futuroloq alim kimi zamanı qabaqlamaq, gələcəyi görə bilmək bacarığı, ölkədə yaşayan bütün milli azlıqların və etnik qrupların vahid vətəncilik ideyasında çoxluq təşkil edən azəri türk qardaşları ilə birləşib azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında fədakarlıq, dönməzlik nümayiş etdirməsi müasir cəmiyyətin sosial həyatında prioritet səviyyəni ötüb keçən zəngin mədəni-mənəvi sərvət və əxlaqi-etik dəyərdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan milli ideologiyasının tərkib hissəsi olan azərbaycançılıq ideyası özünün tədrici təkamülü inkişafı prosesində ideologiyaya çevrilərək xalqımızın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müstəqillik qazanan Azərbaycanın demokratik inkişafı yoluna tədricən keçməsi ilə ölkədə baş verən ictimai-siyasi şəraitdə geosiyasi, geoiqtisadi məsələlərin kəskin xarakter alması müstəqil dövlətimizdə aparıcı etnos sayılan Azərbaycan türkünün özünün siyasi vətəndaşlıq mənsubiyyətinin ətrafında düşünməyi vacib sayır. Digər milli azlıqlarla milli mənsubiyyət, dini və ərazi mənsubiyyətlərinə görə daha da yaxın münasibətlər qurub müasirləşmə, türkləşmə və islamlaşmanı özündə ehtiva edən azərbaycançılıq ideyası ilə sıx vəhdətdə olmağın, bir azərbaycanlı kimi fəaliyyət göstərməyin nəzəri-konseptual aspektləri araşdırılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən elmi tədqiqata cəlb edilmiş “Azərbaycan” sözü ətrafında gedən polemikalar bugünkü çağımıza qədər davam edib püxtələşmiş və “Azərbaycançılıq” ideyası şəklində inkişaf edərək ideologiyaya çevrilməkdədir.

Dünya azərbaycanlıları və bu gün ölkəmizdə yaşayan əhalinin azərbaycanlı olaraq milliliyini, milli mənsubiyyətini tapması mühüm tarixi bir hadisə kimi qeyd edilmişdir. Bu baxımdan ulu öndərin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı istiqamətləri ilə bağlı xidmətləri əvəzsizdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Heydər Əliyev özünün bütün həyat və fəaliyyətini Azərbaycan xalqının və

respublikamızın hərtərəfli inkişafına, azərbaycançılıq ideyasının milli şüurda qərarlaşmasına və bunun müqabilində dövlət quruculuğunun, müstəqil dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə və yüksəlməsinə həsr etmişdir. Heydər Əliyevin özünün çoxillik siyasi dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycanda digər məsələlərlə yanaşı, azərbaycançılığın tərəqqisi, təbliği və tanınması yolunda böyük və misli görünməmiş tarixi xidmətlər göstərməsi qeyd olunmuşdur.

Xalqımızın zəngin və unikal mədəniyyətə malik olduğu bir diyarın - Azərbaycanın minilliklər ərzində yaratdığı çoxlu mədəniyyət və incəsənət nümunələri nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüş və dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bir çox tarixi şəxsiyyətlərin milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında böyük xidmətləri olsa da, Heydər Əliyevin bu sahədəki xidmətləri ölçüyəgəlməz dərəcədədir.

Araşdırmalar göstərir ki, ümummilli liderin həm bir dövlət başçısı, həm də bir vətənpərvər insan kimi milli irsimizə göstərdiyi hörmət, verdiyi dəyər onun bütün çıxışları, fəaliyyəti, nitqləri və məruzələrində özünü birüzə vermişdir. Əbəs yerə deyil ki, çıxışlarının birində o: “dünyada yaşayan azərbaycanlılar öz ana dilini, milli ənənələrini heç zaman unutmamalıdır. Hər bir azərbaycanlı fəxr etməlidir ki, onun böyük tarixə, qədim, zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan kimi vətəni vardır.- deyərək çox şeyləri vurğulamışdır. Bu mənada Heydər Əliyevin azərbaycançılığın inkişafı ilə yanaşı, mədəniyyət və incəsənətimizin inkişafı, təbliği, yüksəlişi sağlam ənənələr üzərində bunların yenilənməsi və müasirləşməsi, ənənəvi mədəniyyət sərvətlərimizin qorunması və yaşadılması, xalqlarla və ölkələrlə

mədəni əməkdaşlığın genişlənməsi, musiqinin müxtəlif sahələri üzrə peşəkar kadrların yetişdirilməsi, gənclərin mədəni-estetik tərbiyəsinin fəal və düzgün şəkildə qurulması və təşkili ilə əlaqədar aktuallıq kəsb edən siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti artıq Azərbaycanda yeni "Heydərşünaslıq era"sının yaranmasına səbəb olmuş və bu həyatda bir reallıq olaraq öz təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini; dini tolerantlığı və adət-ənənələrini yaşatmaqla Heydər Əliyevin azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi dəyərləndirməsi onun mədəniyyətimizi, maddi-mənəvi dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi qəbul etməsi istiqamətində mənsub olduğu xalqın — azərbaycanlıların tarixi keçmişinə, mədəni irsinə və mənəvi dəyərlər sisteminə sonsuz məhəbbət duyğuları ilə adaptasiyasının əyani sübutudur. Hazırki monoqrafiyada aparılan müvafiq araşdırmalardan aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

1. Azərbaycanda ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik siyasəti təməlinə meydana gəlmiş multikulturalizm ideyaları onun layiqli davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilməsi barədə aparılmış araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, məhz müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində toplanmış təcrübə, əxlaq normaları və dəyərləri güclü siyasi qeyri-sabitlik və iqtisadi böhran proseslərinə, hərc-mərcliyə, sərt inqilabi dönüşlərə, xaosa baxmayaraq, salamat qalmaqda, mənəviyyatımızı, milli mənliliyimizi qorumaqda bizə kömək etməyə qadir olan çox güclü vasitədir. Dünyada çoxsaylı xalq, etnik qrupların

olması ilə çoxsaylı mədəniyyətlərin nümunələrinin mövcudluğu, dünyada bütün insanları birləşdirən ən ümumi prinsiplər-təminatla yaşamaq, çətin məqamda bir-birinə əl tutmaq, bir-birinə qarşı zorakılıq etməmək, tanrının nemətlərindən ədalətlə faydalanmaq kimi həyati məsələlərin zəruriliyini ortaya qoyur. Məhz bütün bunlara əsasən dünya proseslərinin hansı istiqamətə getdiyini çox yaxşı bilən Heydər Əliyevin müstəqillik qazandıqdan sonra öz ölkəsində sivilizasiyaların birgə fəaliyyət modelini yaratması dünya miqyasında onun regional tətbiqi məsələləri üzərində uğurla iş aparması millətlərin, xalqların yaratdıqları mədəniyyətlər və dinlərin hamısına hörmətlə yanaşmağın, qarşılıqlı dözümlülüyün nümayiş etdirilməsinin bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir.

2. Azərbaycan milli ideologiyasının tərkib hissəsi olan azərbaycançılıq ideyasının ensiklopedik təfəkkürlü, dərin erudisiyalı, müdrik şəxsiyyət Heydər Əliyev tərəfindən yenidən araşdırılıb inkişaf etdirilməsi barədə aparılan tədqiqat işi müasir dövrümüzün ən mühüm, həlli ən vacib problemi olaraq dəyərləndirilmiş, onun geniş şəkildə tədqiqi-təbliği və yayılmasının təminində bütün ölkə vətəndaşlarının, ziyalıların və alimlərimizin xüsusi xidmətlərindən faydalanmaq vacibdir.

3. Tədqiqat işində həmçinin ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin keşikcisi kimi hər bir azərbaycanlıya olan çoxsaylı tövsiyyələrində Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, dini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmaqla azərbaycançılığı milli ideologiya səviyyəsinə qaldırması bəyan

edilmiş və müdrik bir şəxsiyyət kimi xalqın irəliyə doğru inkişafının yolgöstərənini və bələdçisi olması qeyd edilmişdir. Həmçinin Heydər Əliyevin belə bir fikri əsaslandırılır ki, “yalnız milli kimliyi bəlli olan və özünü bir millət-azərbaycanlı kimi dərk edən xalqın bitkin inkişaf konsepsiyası ola bilər” və ulu öndərin bu konsepsiyayı yaratması, həm də çox böyük ustalıqla və təmkinlə onu həyata keçirməsi açıqlanır.

4.Azərbaycançılığın sinonimi kimi vətənçiliyin ümum-milli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində əsas ideyaların biri kimi Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün azərbaycanlıların: böyük etnos sayılan azəri türkünün ləzginin, talışın, kürdün, dağ yəhudilərinin, avarın, tatın, udinin, kumıqın və digər milli azlıqların bütünlükdə azərbaycanlılar kimi vahid milliyyət, milli mənsubiyyət müəyyənliyi ilə birləşdirilməsi konstitusiyaya ilə qanuna uyğun hesab edilmişdir və bu azərbaycançılıqla bağlı məzmunlu söhbətlərin təşkilinə, məktəblilərin zehninə bu ideya ilə zənginləşdirilməsinə köməklik göstərən vasitələrin tətbiqinə hamılıqla səy göstərmək vacib hesab edilmişdir.

5.Azərbaycançılığın ideyadan ideologiyaya doğru sürətli inkişafının təmin olunmasında diaspor təşkilatlarından, xüsusən Azərbaycan diasporu üçün cəlbedici olan konseptual bütövlük, milli özünüdərk tamlıq və müəyyənlik meyarından istifadə etməklə uzun müddət tarixi coğrafi vətəninə ayrılmış fərqli etnik-mədəni mühitlərə adaptasiya olunmuş soydaşlarımızla Azərbaycan amalı uğrunda birləşmək zəminində təşkilatlanmaq hazırkı, dövrümüzün ən aktual problemi kimi dəyərləndirilmişdir.

6.Ulu öndər Heydər Əliyevin və layiqli davamçısı prezident İlham Əliyevin çıxış və nitqlərində Azərbaycanda etiqad azadlığının təmin edilməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi barədə faydalı məsləhətlər, tövsiyələr və xülasələr azərbaycançılıq ideyasının daha da zənginləşməsinin rəhni kimi qiymətləndirilir və əsas məqsəd bundan ibarətdir ki, hər bir insanın sərbəst olaraq özünə əqidə seçməsinə, öz adət ənənələrinə azad əməl edə bilməsinə təminatının gerçəkləşdirilməsi ulu öndər H.Əliyevin siyasi fəaliyyətinin nəticəsi kimi qeyd olunmalıdır.

Dövlət din münasibətlərinin tənzimlənməsində, o cümlədən onun dövlət din münasibətlərinin sivil prinsiplərə uyğunlaşdırılmasında, dini etiqad və vicdan azadlığının maneəsiz təminatında dini-mənəvi, əxlaqi-etik dəyərlərin cəmiyyətin prioritet yaşayış normalarına çevrilməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş ulu öndər Heydər Əliyevin konsepsiyası onun layiqli davamçısı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dəyərləndirilərək bu sahə üzrə görülən hazırkı bütün işlər nəhəng tarixi şəxsiyyətin siyasi irsindən və dövlətçilik təcrübəsindən irəli gələn böyük nailiyyətlər kimi əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və mənəvi dəyərlər. (Bakı "Səda" 2003)
2. Heydər Əliyev mənəvi irsimizin keşiyində I, II kitabı Bakı, 2001
3. Yeni Azərbaycan-yeni lider. Bakı "Oskar" 2003
4. Ramiz Mehdiyev Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı 2000
5. Ramiz Mehdiyev. Yeni siyasət: inkişafa doğru. Bakı: 2006, ("Azərbaycan" qəzetinin "Azərbaycan özü qədər əbədi" silsiləsindən nəşr etdirdiyi IV kitab)
6. S.Xəlilov. Lider Dövlət Cəmiyyət. Bakı 2000
7. Budaq Budaqov. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı "İsmayıl" Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi 2002.144s.
8. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyanın formalaşması məsələləri. Konfrans materialları, Bakı "Elm və təhsil"- 2010
9. Ə.M.Tağıyev, M.A.Şükürov. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda "Adiloğlu" – nəşriyyat Bakı-2004
10. Müasir global siyasi proseslər və milli dövlət ideyası. "Səda" nəşriyyatı; Bakı-2006- Azərbaycan idealı yaranışı və təkamülü (N.İsayev. Ə.İbrahimov).
11. Həcər Abdallı (Qasımov). Azərbaycan: müstəqilimizin sosial-siyasi problemləri "ADPU" Bakı – 2005.
12. Həbil Həmidov. Azərbaycanda təhsil siyasəti mərhələli inkişaf və konseptual aspektlər "Bakı" Təknur 2010
13. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NRE, 2007

14. İlham Məmmədzadə. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. "Təknur" - Bakı-2009.
15. İlham Məmmədzadə. Bir daha fəlsəfə haqqında (Müasir yanaşmalar, təmayüllər, perspektivlər) "Təknur" 2012, 216 səhifə.
16. Politologiya: ensiklopedik lüğət "Günəş" nəşriyyatı 2008. 832səh.
17. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Çağımızın siyavuşu. Yenidən çap edənı Yadigar Turkel, Bakı, Təknur 2014.
18. Əlikram Tağıyev. Milli kimlik fəlsəfəsi. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2003, 64 səh.
19. Kommunist əxlaqının əsasları. Gənclik, Bakı, 1974, 335 səh.
20. Heydər Əliyev – 90. "Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının ideya-fəlsəfi əsası kimi" mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı- 7 may 2013 354 səh.
21. Sosial-siyasi problemlər. Elmi məqalələr toplusu, VIII buraxılış, Qismət, Bakı- 2003
22. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr edilmiş ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları . Bakı, 10 may 2008.
23. Vəliyeva Sona. Azərbaycançılıq milli ideologiya ədəbi-estetik təlim kimi. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı.2002.140 səh.
24. Heydər Əliyev – 90 "Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları" Bakı -2013

25. Sakit Hüseynov. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: Tarix və müasirlik. Bakı- "Təknur" 2012, 174 səh.
26. "Ekologiya Fəlsəfə Mədəniyyət elmi məqalələr məcmuəsi" 24-cü buraxılış Bakı- "Elm" 2000, s.20-30. Azərbaycan haqqında düşüncələr
27. Əlikram Tağıyev. Milli ideya və milli ideologiya. Bakı, Təbib, 2000
28. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild, Bakı, Azər nəşr, 1997, 703 səh.
29. Nizaməddin Səmsisadə. Azərbaycancılıq. Bakı, 2006
30. Лала Мовсумова. Женское начало в истории человечества. Баку -2011. "ЕЛМ" - 2012.
31. Əlikram Tağıyev. Milli kimlik fəlsəfəsi. Bakı, 2013 "Zərdabi" YTD 64 səh.
32. Əlikram Tağıyev. Qloballaşma və millilik fəlsəfi siyasi reallıqlar kontekstində, Təknur, 146 səh. Bakı -2010.
33. Əli İbrahimov. Yusif Vəzir Cəmənzəmənlili və milli məsələ. Bakı – Qartal -2002-146 səh.
34. Ziba Ağayeva. Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gərəklilik. "Elm" nəşriyyatı, 2014, 184 səh.
35. Məmmədəğa Sərdərov. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri "Adiloğlu" nəşriyyatı 154 səh. Bakı – 2004
36. M.Ə.Rəsulzadə Milli birlik Tərtibçi Yadigar Türkel "Çıraq" nəş-tı 2009.
37. Yadigar Türkel. Demokratik cəmiyyətin milli-mənəvi problemləri. Bakı, «Nurlan», 2002, 227 səh.
38. Cavad Heyət. Dilimiz Ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda məqalələr toplusu. "Elm və təhsil" Bakı- 2003.
39. İbrahim Ağayev. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. Bakı "MBL"2006 180səh.

40. Yusif Vəzir Cəmənzəmənlili. Əsərləri üçüncü cild. "Elm" nəşriyyatı Bakı-1977.
41. Afaq Rüstəmov. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesi. "Qartal" nəşriyyatı, 2001, 91 s.
42. Bəhram Zahidov. Heydər Əliyevin hüquq siyasətinin bəzi məqamları haqqında «Ümummillili lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyamızın formalaşması məsələləri. 2010-cu il mayın 5-də keçirilmiş ümumrespublika elmi-nəzəri konfransın materialları. «Elm və təhsil». Bakı, 2010, səh. 88-100.
43. Mirkazım Seyidov, M. Rzayev Zamanı qabaqlayan dahi. Bakı 2008.
44. Respublika qəzeti, 30 dekabr 2000.
45. "Əkinçi" №12 yanvar 1876.
46. Rəna Mirzəzadə. Multikulturalizm siyasəti və Şərq-Qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mənəviyyət. Bakı – "Təknur" 2013, 160 səh.
47. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfə əsərləri. Bakı Yazıçı 1987
48. Səlahəddin Xəlilov. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkürəsi. Bakı Azər-n Universiteti nəşriyyatı, 2002, 232 səh.
49. "Ulduz" jurnalı, 5-ci nömrə Y.V.Çəmənzəmənlili: Biz kimik və istədiyiniz nədir? Bakı, Universitet nəşriyyatı 1993.
50. Y.V.Çəmənzəmənlili. Müstəqilliyimizi istəyiriksə ...Bakı Gənclik 1994.
51. Azərbaycan tarixi; Bakı, Azər nəşr, 1994.
52. Y.V.Çəmənzəmənlili. Tarixi, Coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, Bakı Universitet nəşriyyatı, 1993.

53. Vilayət Quliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti; B, "Nurlan" 2003.
54. Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi və Politologiyanın aktual problemləri. Bakı, ADPU nəşriyyatı 2012, 284 səh.
55. Azərbaycan qəzeti, 24 noyabr 1998-ci il.
56. Ramiz Mehdiyev. Milli məfkurə. Dövlətçilik yolu ilə iyun 1971- İyun 2001. I cild Bakı. YNE, 2006
57. Azərbaycan qəzeti, 10 noyabr 2001.
58. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı 1996 səh 5-8.
59. Xalq qəzeti, 11 oktyabr 2002 ci il
60. Məmmədşad İlah. Ümummilli liderin vətənpərvərlik fenomeni. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyasının formalaşması məsələləri. Ümumrespublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Elm və təhsil, Bakı, 2010.
61. Hidayət Orucov: Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət Bakı: Şərq Qərb, 2003.
62. Axundov Adil. Milli mənəvi dəyərlər; Elmi əsərlər AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. Elm nəşriyyatı və ictimai siyasi jurnal. Bakı 2005 №1-1.
63. Məmməd Rzayev. Heydər Əliyev və milli həmrəylik fəlsəfəsi. Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları 10 may 2008 səh 109-116.
64. Ramiz Mehdiyev. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, XXI əsr YNE, 2003, 248 səh.
65. Arzumanlı Vaqif. Azərbaycan diasporu: reallıqlar, qayğılar, problemlər. Bakı: Qartal, 2001 800 səh.

66. Cəfərov N.Q. Azərbaycançılığa giriş Bakı: BNK, 2001, 119 səh.
67. H.Orucov. Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu. Dövlət müdriklik məktəbi; Bakı 2000
68. Mübariz Yusifov. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi; Bakı 1997, 193 səh.
69. İpə, sapa düzülməmiş incilər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1981.
70. Zaur Əliyev. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası milli həmrəyliyin təməl prinsipi kimi Heydər Əliyev-90 beynəlxalq elmi - praktik konfransın materialları Bakı 2013.
71. Azərbaycançılıq milli ideologiyasının kamil nümunəsi. "Azərbaycan"qəzeti 09.11.2007
72. R.Mehdiyev. Azərbaycan qlobalaşma dövrünün tələbləri: Bakı XXI- yeni nəşrlər Evi 2005, 464 səh.
73. Rafiq Əliyev. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı 1998. "İrsad" İslam araşdırmaları mərkəzi.
74. M.Ə.Rəsulzadə. əsərləri 1-ci cild ,1903-1909. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı 1992.
75. "Cəmiyyət və din qəzeti" 4-10 oktyabr 2012-ci il "Maarifləndirmə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biri olaraq" seminar trening.
76. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, Zərdabi LTD 2011.
77. Sənan Həsənov. Əliyevşünaslıq irsi: siyasi reallıqdan elmi əsaslara doğru. Azərbaycan qəz.13 dekabr, 2014-cü il.
78. A.Bestuyev-Marlinski. Molla Nur, povest, Bakı, Yazıçı, 1988, 168 səh.

79. "Azərbaycan" qəzeti, 27 avqust, 1994-cü il.
80. M.Ə.Sabir. "Əsərləri" III cildə, II cild, Azərb.SSRİ EA nəşriyyatı, Bakı-1962.
81. Hüseynbala Mirələmov. "Heydər Əliyev" yazılır, "Azərbaycan" oxunur. Azərbaycan qəzeti, 8 may 2015-ci il. səh.6
82. Hikmət Babaoğlu. Heydər Əliyev siyasi irsinin politoloji aspektləri. "MSA" Bakı-2013 Dərslik 454 səhifə.
83. III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi. "Vətəndaş cəmiyyəti" jurnalı 5, 2015.
84. Müasir Azərbaycanda politologiyanın aktual problemləri. VI buraxılış, Bakı "Təknur" - 2014, 223 səhifə.
85. Səməd Vurğun. Əsərləri. Üçüncü cild. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı-1961, 578 səhifə.
86. Dilqəm İsmayılov. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm liberalizm sosial-demokratiya "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı-2005, 344 s.
87. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti. Bakı – "Qartal". nəşriyyatı, Bakı, 1998, 200 s.
88. R.Ə.Mehdiyev. Müasir Azərbaycan milli ideyanın təəcəssümü kimi. Elmi əsərlər, 2011, № 1(16). s. 17-34.
89. Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar (məqalələr toplusu), "Elm" nəşriyyatı, 2012, s. 182-193; səh. 435-450.
90. Əbülhəsən Abbasov. Milli maraqlar və milli ideologiya. Təknur, 2013.
91. Əlikram Tağıyev. Azərbaycanın fəlsəfi və sosial-siyasi fikir tarixi öçerkləri. Bakı, 2015, 105 səh.

92. Yaşar Qarayev. XXI əsr, qlobal sivilizasiya və Şərq dəyərləri; Dirçəliş №6, 1998
93. R.Əzimova. İnsanşünaslıq – XXI əsrin elmidir (sintezin mənə təşkil edən konstantlarının (sabitlik) axtarışında). Bakı, «Təknur», 2012
94. Eynulla Mədətli. Cümhuriyyət tarixinə dair sənədlər akademik Ramiz Mehdiyevin təhlilində.Xalq qəzeti. 1 fevral 2018-ci il.
95. Eynulla Mədətli.Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri) Bakı, Turxan NPB, 2017. 288 səh.

РЕЗЮМЕ

Монографии А.И. Ибрагимова на тему “Концептуальные аспекты идеи азербайджанизма”

В представленной монографии в концептуальном аспекте изложены идеи азербайджанизма, исследованы пути формирования единства всех проживающих на территории Азербайджана народов и наций, этносов и этнических групп в духе патриотизма и любви к Отчизне на попроще укрепления национальной государственности.

Монография состоит из предисловия, введения, двух глав, заключения и списка литературы.

Первая глава посвящена исследованию эволюции азербайджанизма, его становления.

В работе также комментируется политическая и социальная сущность самой идеи азербайджанизма в контексте патриотизма, получившей широкое освещение в теоретическом наследии великого вождя Гейдара Алиева.

В главе автор обосновывает возможность применения национальных ценностей в сфере формирования общества в новом направлении, при этом раскрывается роль азербайджанской идеологии и разъясняется история народа и пути его самопознания.

Вторая глава посвящается заслугам Гейдара Алиева, направленным на формирование концепции азербайджанизма в наследии Гейдара Алиева. Особо отмечается роль общенационального лидера Азербайджана по отношению к национально-духовным ценностям народа.

В монографии также показывается, что на территории Азербайджана вместе с азербайджанскими тюрками проживают лезгины, горские евреи, талыши, таты, русские, кюрды, аварцы, ингилои, лахиджы, гызы, будугцы и другие этнические группы, которые различаются своими культур-

ными и этнографическими разновидностями. Все это малочисленные народы, считая Азербайджан своей исконной родиной и себя азербайджанцами, сохраняют также элементы своих различных культур.

Обосновывается мечта вождя азербайджанского народа Гейдара Алиева с детства, направленная на формирование и сохранение любви и уважения к национальным и духовным ценностям народа, имеющим важное значение при формировании личности в целом.

SUMMARY

The summary for the monograph of Ali İmangulu İbrahimov on the theme of "Conceptual aspects of the idea of azerbaijanizm"

In the present monograph dedicated to the conceptual aspect of the idea of azerbaijanizm have studied the way of formation of the unity of all living peoples and nations on the territory of Azerbaijan, the nationalities and ethnic groups in the spirit of patriotism and love for the Motherland in the field of strengthening of nationhood.

The monograph consists of preface, an introduction, two chapters, conclusion and literary.

In the first chapter on the base of Azerbaijan ideology has investigated the explanation of azerbaijanizm's formalization, its creation, the political and social maintenance of azerbaijanizm ideology in the theoretical heritage of National Leader and has based the ideology of Azerbaijan and azerbaijanizm services to the explanation of peoples' history. Also the same chapter has devoted to the study of its formation in the new aspects of sociality of national values that gives opportunities to the consciousness and the ways of its self-knowledge.

The second chapter is devoted to the merits of Heydar Aliyev in the formalization of azerbaijanizm conception. Here also has investigated the place and role of Heydar Aliyev and his recommendations to the national ideology and to the spiritual and material values of our peoples connected with the azerbaijanizm ideology.

At the monograph the author has, wrote and should the different nationalities, etnik groups, which they have lived in Azerbaijan district. Such as: Azerbaijan Turks, Lazgis, Jews, Tats, Talishs, Russians, Avars, budgs, ingilois, ets. These etnik

groups loves the ancient and native Azerbaijan country and try to keep its cultures and traditions.

Also from all these carried out investigations in this aspect we can come to this conclusion that the National Leader intended to formalize our nation as a unit, propagate and preserve the spiritual values that left us from our ancestors to our children since their early years.

KİTABA VERİLƏN RƏYLƏR**MİLLİ İDEAL MONİFESTİNİN TƏNTƏNƏSİ**
(Bax.: Əli İbrahimov. Azərbaycançılıq ideyasının
konseptual aspektləri)

Müasir dünyamızda baş verən sarsıdıcı siyasi kataklizmlərin, dramatik, hətta tragik hadisələrin bolluğu bizi tez-tez hədələyən kosmik qorxuların fonunda «Mənim bu dünyada varlığımın mənası nədir? Mən hansı ideala qulluq edirəm? Mən kiməm?», «Mən hansı xalqın övladıyam? Mən hansı torpağın, yurdun vətəndaşıyam? Bir ictimai fərd kimi Vətən qarşısında mənim borcum nədir?» sualları mistik Sfinksin sualından da çətin və mürəkkəbdir. Bu suallara cavab vermək üçün bizim hər birimizdə birinci növbədə və şüurlu surətdə özünüdərk instinkti olmalıdır. Hər bir millət ümumbəşər ailəsində bir ictimai, təkrarsız fərd olduğu kimi, hər bir vətəndaş da bir doğma millət ailəsinin içərisində bir şüurlu fərd kimi «Mən kiməm?» sualı qarşısında dərinlən düşünməyi bacarmalıdır. Dünya xalqlarının hər biri özünün spesifik düşüncə, həyat tərz, təfəkkür və milli psixologiyası ilə fərqlənir və ümumbəşər tarixi, bütün bu xalqların ancaq özünə məxsus ictimai təbiətini əks etdirir. Azərbaycan xalqı isə bəşəriyyətin bir çox ümumi təbii, insani əlamətlərinə ortaqlar olsa da, Vətənə, torpağa münasibətdə bütün millətlərdən fərqlənir. Vətən bu xalq üçün fenomen kulturdur və torpağa məhəbbət, mənim fikrimcə, altıncı hiss olan torpaq qısqançlığıdır. Bu, xalqın ən qədim, tarixi fəaliyyəti, dəyişməz milli atributudur.

Rəsmi-inzibati mənada yox, mənəvi borc kontekstində vətəndaşlıq statusu yalnız hüquqi mənada yox, ta-

rixi prosesdə formalaşan və Vətənə, torpağa bağlılıq baxımından qiymətləndirilən vətəndaş anlayışı hətta rəsmi qanunların təsbit olunmasından, bu qanunların global şəkildə yayılmasından (resepsiyasından) çox-çox qabaq yaranmışdır. Vətəndaşlıq fitri, bəşəri kodeksdir, insanın doğulduğu gündən məzara qədər onu müşayiət edən təbii duyğudur. Bu mənada bizim ən böyük məqsəd və idealımız Azərbaycançılıq kultudur. Mənəvi anlayışı ona görə «problem» adlandırırıq ki, bu söz demək olar ki, elmi-fəlsəfi kateqoriya səviyyəsinə qalxmış və bu kateqoriya «Azərbaycançılıq» anlayışı qədər çətindir. Yəni bu kateqoriya geniş mənada vətəndaş mövqeyinin bütün parametrlərini əhatə edir. Bu termin subyekt qədər lokal hissiyat anlayışından xeyli kənara çıxır. Azərbaycançılıq öz doğma vətəninə, torpağına, adət-ənənələrinə, öz xalqından qazandığı nailiyyətlərə, vətən uğrunda qurban gedən qəhrəmanların yolunu unutmamaq kimi hiss və duyğuları ümumiləşdirən və konkret problemləri olan elm sahəsidir.

Gənclərimizin ata-baba adətlərinə, ənənələrinə soyuq, -indiferent münasibət, bəşərlik maskası arxasında gizlənən kosmopolitizm, milli özünüdərk ilə dini özünüdərk anlayışlarını qarışdıran insanların artdığı bir zamanda «Azərbaycançılıq» ideologiyasından vacib bir milli ideologiya absurddur. Amma məsələ bundadır ki, bu ideologiya şüar şəklində sadəcə poza xarakteri daşımamalı və bu məsələ mahiyyətə dərinlən tədqiq edilməlidir.

Bu mənada fəlsəfə doktoru Əli İbrahimovun bu problemə həsr etdiyi «Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri» kitabı sözün həqiqi mənasında çox təqdirəlayiqdir. Müəllif bu problemə bir çox aspektlərdən

yanaşır və əsasən doğru nəticələrə gəlib çıxır. O, faktik müddəalarla sübut etməyə çalışır ki, bu anlayış mərhum Heydər Əliyevin müxtəlif çıxışlarında, tövsiyyələrində açıq və cəsarətlə təzahür edən vətəndaş mövqeyinin parlaq proyeksiyasıdır. Çünki bu məsələ əvvəllər ya tədqiqat probleminə çevrilməmiş, ya başqa formal düsturlarla pərdələnmiş, ya da ümumiyyətlə unudulmuşdur. Ona görə də, necə deyirlər, irəlini yaxşı görmək üçün bir qədər arxaya baxmaq lazımdır.

Azərbaycançılıq ideologiyası geniş elmi təfəkkür diapazonunda dərk edilmiş, həm milli və həm də dolayısı yolla anlaşılan bir kateqoriyadır, o, məhdud, lokal mənada təkrarlananda öz mahiyyətini itirir, sözcülüyə çevrilir. Əlbəttə, bu ideologiya təhdid, eqoist, başqasını inkar etmək, nihilizm mənasında yox, daha geniş şəkildə başa düşülməlidir. Bunu milli qısqançılıq, tolerantlıqdan uzaq, öz qınına çəkilmək mənasında düşünməyin özü məhdudluqdur. Qatı millətçilik milli eqoizmin apogey nöqtəsi, obrazlı desək obıvatellik, Donkixotçuluk meylidir, çox zərərli ambisiyadır. Böyük Azərbaycan oğlu filosofu Zərdüştün «Seçmə şəxsiyyət» ideali heç də Fridrix Nitschenin təbliğ etdiyi milli eqoizm mənasında deyil. Zərdüşt heç də elit, aristokrat təbəqəni yox, xalqın yetirdiyi yüksək elitar, rəşadətli şəkildə seçilən adamları nəzərdə tuturdu.

Nitschenin fəlsəfəsi millətə məhəbbət anlayışından daha çox şovinizm, milli müstəsnaıq, fərdiyyətçilik fəlsəfəsidir, cinqoizmdir. Azərbaycançılıq ideyası həm də populist, lovğa, özündənrazılıq iddiası deyil.

Millətçilik – nasionalizm xalq təsəvvüründən ayrılmış vətəndaşlıq ruhundan distillə edilmiş fərdiyyətçi sofistikadır, metafizik ehkamdır. Bu sağlam mübahisə

predmetindən qaçmaq, bir-birinə zidd anlayışdan zorla sintez edib **minotavr** obrazı yaratmaqdır (insan bədənli, öküz başlı əcaib monstr). Azərbaycançılıq ideologiyası M.Ə.Rəsulzadənin milli konsepsiyasında xüsusi yer tuturdu. O, Əlabbas **Müznibin** redaktorluğu altında nəşr olunan «Dirilik» jurnalının 1-ci (birinci) nömrəsində çap etdirdiyi «Dirilik nədir?» adlı məqaləsində Azərbaycançılıq qayəsini yayırdı. O, həmin jurnalın səhifələrində bu ideologiyanın mahiyyətini obyektiv şəkildə açıb aydınlaşdırırdı. O, öz yazılarında «müsəlman, türk, tatar» kimi müxtəlif ifadələr altında tanıtdırılan xalqımızı «Azərbaycanlı kimi» qeyd edir. Halbuki bunu 1935-ci ildən tarixi ədəbiyyatda İ.V.Stalinin adına çıxırlar. (Bax: Məmməd Əmin Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu» Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş –Azərbaycan tarixi. (Gənclik. Bakı. 1991. səh.8).

Azərbaycançılıq ideyasını dərin vətəndaşlıq ehtirası ilə təbliğ edən mərhum Heydər Əliyev çox aydın, çevik, son dərəcə praktik şəkildə, təkzibedilməz məntiqi dəlillərlə ömrünün sonuna qədər bu sağlam mövqedə dayandı.

Dövlət dilimizin rəsmi adı nə olmalıdır? –məsələsi ilə bağlı müşavirədə o, bir çox diletanlara sübut etdi ki, onlar hələ milli dil anlayışından çox uzaqdırlar. O, dilimizi türk dili adlandıranlara o qədər sadə və tutarlı cavab verdi ki, bu cavab əslində ciddi elmi sübut idi. Onlara bu çıxışı ilə dilimizə kontrabanda yolu ilə yeridilən əcaib-qəraib sözlərin lüzumsuzluğunu sübut elədi. Doğrudan da, bir çox mənbələr türk adının bütün qövmlərə aid edilmədiyini açıq şəkildə bildiyi halda, Lev Qumilyovun, Faruq Sümərin, Rəşidəddinin, Fərhad

Zeynalovun təsdiq etdiyi bir həqiqəti anlamaq istəməmək ancaq savadsızlıq əlamətidir. Doğrudan da, əgər «Dədə Qorqud» dastanları bizimdirsə və bizim adımız türkdürsə, onda niyə bu dastanda türk sözü yoxdur, yalnız ərazi mənasında «Türküstan» sözü vardır? Əgər biz türküxsə, onda nə üçün dekabrın 31-ni Dünya türklərinin həmrəylik günü kimi qeyd etmirik? Azərbaycan türkcəsi, «Türkiyə türkcəsi» deyilən tautologiya nəyə gərəkdir? Onda gərək biz rus slavyancası, fransız, ispan dillərindən danışarkən fransız, ispan romancası ifadələrini işlədək. Axı dilin adı bir sözlə ifadə olunmalıdır. Bax öz xalqının dilinin adını gizlədən bir üzdən iraq ziyalı «Azərbaycançılıq» ideologiyasını necə müdafiə edə bilər. Axı bu ideologiyanın daşıyıcıları azərbaycanlılardır. Axı Orxon-Yenisey abidələrində «**az budun, türk budun**» ifadələri fərqləndirilir. Axı bir çox qədim mənbələrdə təsdiq edilir ki, «az tayfaları» anlayışı real faktdır. İstedadlı dilçimiz Firudun Cəlilov tutarlı sübutlara, mənbələrə əsaslanıb yazır: «Beləliklə, bu gün hələlik əlimizdə olan tarixi sənədlər Azərbaycanın 3 minillik yaşından xəbər verir. Min illərin sınağından çıxmış Azər etnonimi bu gün 40 milyon insanın milli özünüdərk vasitəsidir». (Bax: Firidun Ağasıoğlu. Azər xalqı. «Ağrıdağ» nəşriyyatı, 2000. Səh.23). Sonra bu vətəndaş dilçimiz yazır: ...Öz ulu babalarının izini Qobustan qayalarında axtaran məşhur Norveç alimi Tur Heyerdala baxanda, azəri xalqının kökünü Monqolustan çöllərində axtaran tarixçilərimizi və türkoloqlarımızı anlamaq olmur. (Yenə yuxarıdakı mənbədə. səh.17).

Azərbaycançılıq ideyasını poetik şəkildə, böyük vətəndaş qeyrəti ilə göylərə yüksəldən böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin bu mənada misilsiz xidmətlərini

unutmaq olmaz. O, Azərbaycançılıq ideyalarını iliyimizə –sümüyümüzə qədər hopduran təkrarolunmaz şəxsiyyətdir.

Çox qəribədir ki, Mahmud Qaşqarının oğuz boyları, Rəsidəddinin oğuz boylarının adlarını göstərən cədvəllərində, yazıçıoğlunun oğuz boyları siyahısının heç birində türk sözü yoxdur. (Bax: Faruq Sümər Oğuzlar. B. Yazıçısı. 1992.səh.216-218).

Faruq Sümər həmin əsərinin 9-cu səhifəsində görün nə yazır: «Türkcə danışan kütlənin qədimlərdən bəri bir-birindən siyasi səciyyələri, dilləri və ya ləhcələri, ictimai səviyyələri, sifət və bədən quruluşları ilə ayrılan müxtəlif qövmlər kimi, bu qollarda **budun**, yəni qövm adlanır. Ancaq bu qolların ortaq bir ada sahib olduqları barədə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur». Bu faktı L.Qumilyov da, Fərhad Zeynalov da təsdiqləyirlər.

Faruq Sümər onu da qeyd edir ki, türklərə bu adı müsəlman Şərq qonşuları veriblər. «Türk» sözü qüvvət, güc mənasında göy türklərdən çox-çox sonra, X-XIII əsrlərə aiddir. Bu hal sözün qüvvət, güc mənasında olmasına şübhə yaradır. Türk filosofu Mükərrəm Xəlilbəy «Anadollular» adlı məktəb yaradır (millətçilik məktəbi də deyilir). Vahid türk milləti yoxdur, ayrı-ayrı türk millətləri vardır. Hətta o, belə qərara gəlmişdi ki, Türkiyənin adını dəyişib «Anadolu» qoysunlar. Onların fikrincə, «Anadolu» sözü türklərin milli mahiyyətinə daha çox uyğundur, nəinki türk sözü (Bu məlumat 1990-cı ildə İnömrəli «Xəzər» jurnalından alınıb. Bax. M.A.Расулзаде О пантуранизме, Оксфорд. Англия. 1985. səh.81).

Əli İbrahimov böyük səbr və əsl alim səriştəsi ilə indi konkret olaraq, azərbaycançılıq adlandırdığımız bu

terminin tarixinə nəzər salır və bu ideologiyanın formalaşmasının tarixi və müasirlik aspektlərini, zəngin faktlar əsasında ümumiləşdirir. Mən yenə təkrar edirəm ki, bu ideologiyanın zəif inkişafına səbəblər elə Sabir demişkən öz qövümümüzün başına əngəl-kələf olan tarixi şəxsiyyətlərimiz olub. Ölkənin, konkret xalqın adı qala-qala tariximiz ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin şəxsi mülkiyyətinə çevriləblər: Şəddadilər, rəvvadilər, atabəylər, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, səfəvilər, əfşarlar, Qacarlar və sair adlar vətənimizin, xalqımızın az qala adını unudub, dövlətin adını öz nəsilələrinin adına xüsusişdirmişlər. Bu barədə Həsən Həsənov bir məqaləsində çox maraqlı və obyektiv fikir irəli sürür. Həsən Həsənov yazır: «İslama qədərki dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaranmış bütün dövlətlər öz tarixi adları ilə verilirdi. İslamdan sonrakı dövrdə isə ərazimizdə yaranan dövlətlərin adları bilavasitə sülalələrin adları ilə verilib. Belə çıxır ki, İslamdan sonra Azərbaycanda heç dövlət olmayıb. Sacilər, salarilər, şəddadilər, Hülakulər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Şirvanşahlar, Abbasilər, Səfəvilər və s. sadəcə olaraq xalqın adını unudaraq onların yaşadıkları məkanı öz şəxsi mülkiyyətinə çevirmişlər».

Rusiya tarixində cəmi iki sülalə olub: Ryuriklər və Romanovlar, **Gürcüstanda əsasən baqrationlar hakimiyyətdə olub.** Azərbaycanda isə 20-yə qədər sülalə dövlətə başçılıq edib.

Həsən Həsənovun bu dedikləri əslində «Azərbaycançılıq» ideologiyasının inkişafına, rəvnəqlənməsinə mane olan tipik faktlardır. Əgər burada «Vətən» anlayışı, ölkənin adı itib-batırsa, onda hansı Azərbaycançılıqdan danışmaq olar. Yuxarıda adları çəkilən bütün sülalələr

dövləti dədə malı kimi özəlləşdirəblərsə, onda Azərbaycançılıq, vətəndaşlıq ideologiyası hardan yarana bilərdi?!

Əli İbrahimov bu problemin tarixinə getdikcə məhz bu faktların fəvqündə dayanır və haqqında bəhs etdiyi idealın klassiklərindən M.Şaxtaxtinski, Y.V.Çəmənzəminlini, M.Ə.Rəsulzadəni, H.Əliyevi bizim böyük vətəndaş şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin böyük xidmətlərini təkrar-təkrar xatırladıdır. Əli İbrahimovun tədqiqatının ən yaxşı cəhəti ondan ibarətdir ki, o, mövzunu dərinlən öyrənmiş, mövzuya hakim olmuş, Azərbaycançılıq idealına aparan yolların, şəraitin bütün pillələrini, prosesin dialektikasını dərinlən qavramış, faktları konkret konsepsiya işığıyla öyrənməyə cəhd etmişdir. Mövzunun, problemin öyrənilməsində vərəsəliyi, inkişaf pillələrini, prosesdəki kontrast və konfliktləri, drammatizmi, hətta müəyyən nöqtələrdə tragik momentləri də unutmamışdır. Onun tədqiqat metodu dialektik metoddur və kitabındakı analiz sübut edir ki, bu metoddan gözəl metod yoxdur. Əli İbrahimov xam şəkildə aldığı, öyrəndiyi faktları süzgəcdən, analizdən keçirir, onları yalnız fakt və poza xatirinə götürmür. Tədqiqatçının əsərindəki ikinci müsbət cəhət odur ki, onun kitabında fakt bolluğu, quru təsviri üstələyir, problemdən kənara çıxmır və əgər hərdən haşiyədən çıxırsa, bu da əsas konsepsiyaya tabe etdirilir. Təsədüfi deyil ki, onun əsərinin adında da konseptual sözü tədqiqatın elmiliyini, ciddiliyini, aktuallığını və vacibliyini daha qabarıq göstərir.

Əli İbrahimovun tədqiq edilən problemə bağlı fəaliyyətinin fenomenal nəticələrini real sübutlar, faktlarla göstərməyi bir də ona görə vacibdir ki, hamımızın şahid olduğumuz dramatik, xaotik və hətta faciəli hadi-

sələr burulğanında həqiqətən H.Əliyev çətin, mürəkkəb **Qordi*** düynlərini cəsarətlə açdı və sübut etdi ki, bax belə düynü belə də açarlar! Əli İbrahimov dil məsələsində, konkret olaraq dövlət dilinin adı, statusu haqqında müşavirədə Heydər Əliyevin dilimizi əcnəbi müdaxilələrdən qoruduğunu xüsusi və fəxarətlə təkrar edir. İndi bu sözlər bəzilərinə qərribə, bəlkə qeyri-səmimi görünsə də, bu uzaqgörənliyi gələcək nəsillər çox yüksək qiymətləndirəcəklər. Dil məsələsində həvəskar, səthi məlumdu səbəb olan diletantlığa, ədəbazlığa yol vermək xalqın özünü təhqir etməkdir. İndinin özündə də dilimizin başına oyun açılır. Tər-təmiz, özgələrə möhtac olmayan dilimizə əcaib-qəraib sözlər qatışdırılır; dilimizin leksikasını eybəcərləşdirir və onun zəngin leksikasını, yaxşı eşidilən şərtləri akustik gözəlliklərini gözdən salmağa çalışırlar. Televiziya kanallarının demək olar ki, hamısı dilimizi yaman kökə salırlar, ədəbazlıq edirlər, hətta özlərini «qonaqlara» bənzətmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar.

Əli İbrahimov bu barədə yazır: «Azərbaycanın nicatı üçün hakimiyyətə ikinci dəfə gəlməklə Ulu öndər Heydər Əliyev özünün pragmatik fəaliyyət mexanizmi ilə işə başladı. Ölkənin fundamental vəzifələrini ehtiva edən dövlət əhəmiyyətli strateji proqram hazırladı».

Mənə elə gəlir ki, nə qədər paradoksal görünsə də, dövlət üçün edilən böyük strategiya formalarından biridir. Çünki dil elə siyasi ideologiyanın aparıcı komponentlərindən hesab olunur. Böyük şairimiz Bəxtiyar

Vahabzadə dilimiz haqqında yazdığı şeirlərlə bu dövlət strategiyasına diqqət verdi, dilimizə məhəbbəti gücləndirən klassik poetik ənənələri daha da qabarıqlaşdırdı. Beləliklə, insan ideali bir daha diqqət mərkəzinə çəkildi və bu mənada da klassik ənənə varissiz qalmadı. Hələ Avropada humanizm bərqərar olmamış dahi şairlərimizdən Nizami Gəncəvi insan aqlının təntənəsini zamanın fəvqünə qaldırdı, Nəsimi insan gözəlliyini, insan idrakını ilahi girvəyə qaldırdı, Füzuli insan gözəlliyini bütələşdirdi, Sabir isə gözəlliyə doğru uzanan qaratikanları satiranın kəskin qılıncı ilə doğramaq məqsədini qarşıya qoydu. «Azərbaycançılıq» ideologiyasının bir çox vacib komponentləri var: Vətənə, torpağa, xalqa, millətə vətən torpaqlarına, gözəlliklərə, dilimizin zənginliyinə və ifadə qüdrətinə məhəbbət.

Əli İbrahimov bütün kitab boyu bu komponentlərin aktual aspektlərini nəzərə çatdırır. Amma mən çox arzu edərdim ki, bu aspektlər klassik şeirlərimizdən gətirilən poetik nümunələrlə müşayiət olunsun. Çünki buna tədqiqatçının imkanı qalsın. Dil bir millətin mövcudluğu, diriliyi, onun milli statusu, pasportudur və milləti ümumbəşər ailəsində fərqləndirən ən vacib faktorlarından biridir. Heydər Əliyev bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Çünki o, çox gözəl bilirdi ki, vədəndaş anlayışı mücərrəd anlayış deyil, konkret səciyyə xüsusiyyətləri ilə ehtiva olunur. Ziyalılarla görüşdə H.Əliyev məsələni sərt şəkildə qoydu: «türk sözünü zorla dilimizə qarışdırmayın. Biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqların dilinə mənsub olan dilimiz var». Çox qərribədir. Türklərin özü bizə, azəri qardaşlarımız deyir. Bizim savadsızlarımız isə buna qəzəblənir. Başqaları bizim dilimizin zənginliyinə, melodikliyinə, omonim, sinonim bolluğuna qibtə etdiyi

* Eramızdan əvvəl Kiçik Asiyada balaca şəhər. Şəhərin hökmdarı bir arabanın banında yüzlərlə düyn vurub bir müdrik adam axtarırdı ki, bu düynləri açsın. Makedoniyalı İsgəndər qılıncla kəsib düynləri açmışdır.

halda, bizim savadsızlarımız bu zəngin dili hibridləşdirməyə can atır, bizim gözəl dilimizə əcaib naxışlar gətirirlər. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, birçə sözlə bütöv, bitgin bir cümləni ifadə eləyə bilsin. Məsələn: «yazdırdım, küsdürdüm, sevdirdim» və s. Məşhur türk şairi Fazil Qısakürək müasir türk dili haqqında deyir: «Nisbətləri pozulu yeddi səs, yeddi zəngin Mart kədisinin dili bizimkindən çox zəngin». Gədi pişik – Mart pişiyi, Novruz pişiyi deməkdir. Novruzda pişiklərin dili daha çəvik olur, onlar daha çox miyoldaşırlar və qəliz səslər çıxarırlar.

Fazil Qısakürək demək istəyir ki, novruz pişiklərinin dili bizim türk dilindən anlaşıqlıdır. (Bax: Məmməd Aslan. Ərzurumun Gədiyinə varanda. Işıq nəşriyyatı. Bakı. 1985. səh.160).

Mən Heydər Əliyevin doğma dilimizə böyük qayğısını, onun Dövlət quruculuğundakı siyasətinin ən vacib komponentlərindən sayıram. Axı bütün siyasətin təzahürü, ifadə, təsbit olunması dillə bağlıdır. Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeirindən bir bəndi deyərkən onun kövrəlib ağlaması dilimizə olan dərin məhəbbətin çox sadə, təbii ifadəsidir. Bu yerdə mən Atatürklə bağlı bir faktı da misal gətirmək istəyirəm! Atatürk dillə bağlı reformasiya siyasəti keçirəndə bu işə başçılıq etməyi, erməni türkoloqu Akop Dilaçara tapşırırmışdı. O da, Yunis Əmrənin, Qaracaoğlanın, Aşıq Veysəlin dilini yaman günə qoydu, türk dilinin leksikasına əcaib-qəraib sözlər gətirdi. 1935-ci ildən Vyanadan doktor H.T.Kverqic Kamal Atatürkə kiçik bir kitabça göndərir və o, həmin kitabçada «Günəş-dil nəzəriyyəsi»ni əsaslandırır. Bu nəzəriyyəyə görə guya türk dili hələ daş dövründən mədəniyyət terminlərini köç vasitəsilə başqa

dillərə yayan qədim və böyük bir mədəni dildir. Bu alimin fikrincə, istənilən bir əcnəbi dildən türk dilinə söz qatılır və bu söz təbii hesab edilməlidir. Lakin bu nəzəriyyə türk dilinə heç nə qazandırmadı. (Bax: «Türk filologiyası məsələləri» Bakı. «Elm» nəşriyyatı. 1971. səh.171.)

Bax, indi də bizim dilimizi bu cür vəziyyətə salmaq istəyənlər bundan ibrət almalıdırlar. Zahirən adi görünən bu faktın arxasında dil üçün qorxulu məqamlara yol verməmək üçün Heydər Əliyevin bu misilsiz dil siyasətini unutmamalıyıq.

Əli İbrahimov «Azərbaycançılıq» konsepsiyasının bir çox komponentini, detallarını, problemlərini, şərtlərini konkret misallarla, xüsusi ardıcılıqla, aydın şəkildə ifadə etməklə bu anlayış komponentlərinin konkret, əyani xüsusiyyətlərini də H.Əliyevin fəaliyyətindən alınmış real nümunələrlə öz fikirlərini möhkəmləndirir. Tədqiqatçıların ən yaxşı məziyyətlərindən biri də budur ki, o, çox zəngin mənbədən istifadə etməklə əsas konsepsiyanın istiqamətini dəyişmir, çaşqınlığa exlektizmə yol vermir.

Monoqrafiyada gənclərimizin vətəndaşlığı, vətənpərvərlik tərbiyyəsinə xüsusi diqqət yetirən H.Əliyevin müxtəlif çıxışlarından, söhbətlərindən misal gətirərək, müəllif sözünə qüvvət verir. Fərdi televiziya ekranlarında baş alıb gedən şouları, iyrənc əyləncələri, abır-həyadan uzaq naturalist, çılpaq səhnələri, ata-babalarımızın təmiz adət-ənənələrinə hörmətsizliyi, verilişlərin məzmunca yoxsulluğunu, mənasızlığını, şitliyini konveyerlə səhnəyə gətirilən müğənni bolluğunu, özbaşınalığı, xaosu, ədəbiyyata son dərəcə soyuq münasibəti görən bir tarixi paraleli xatırlatmaq istəyirəm.

E.ə. 546-cı ildə Pars hökmdarı Kir (Kuruş) Lidiya çarı Krezlə müharibə edir. Lidiya çarı məğlub olur. Kir əvvəlcə onu öldürmək istəyir, lakin sonra bağışlayır və Krezi özünə məsləhətçi götürür. Krez əsir düşəndən sonra lidiyalılar yenidən Kirə qarşı üsyan qaldırırlar. Kir qəzəblənir və Krezə deyir ki, Lidiyanın paytaxtı Sard şəhərini dağıdacağam, viranə qoyacağam. Krez deyir ki, hər şeydən ötrü qəzəblənib, qədim bir şəhəri dağıtmaq olmaz. Keçmiş əhvalatlara görə cavabdeh mənəm. Lidiyalıların bir daha üsyan etməməsini istəyirsənsə sən belə elə: «Carçıları çağırıb, onlara tapşır ki, Lidiya camaatına yaraq-ysaq gəzdirməyi qadağan elə, sonra da əmin et ki, qoy kişilər plaşlarının altından xiton (tuman) geysinlər, ayaqlarına da hündürdaban qadın ayaqqabıları geydirdinlər. Sonra da tapsa ki uşaqlarına gitara və lira çalmağı öyrətsinlər, gecə-gündüz çalıb oynasınlar. Böyükər də ancaq alverlə məşğul olsunlar. Əgər belə olsa hökmdar, onda çox çəkməz ki, Lidiyanın cavanları və kişiləri dönüb necə arvad olacaqlar və sən də bir daha üsyan təhlükəsindən qorxmıyacaqsan. Kişiləri arvada döndərən bu məsləhətin nəticəsi bu oldu ki, çox keçməmiş Lidiya xalqı bir tarixi fərd kimi tamam əriyib yer üzündən silindi. Məsləhətin başqa nəticəsi də bu oldu ki, o vaxtdan keçən 2500 il ərzində hər hansı bir xalqı mənən köləyə döndərmək istəyəndə ona kütləvi surətdə **müsuqiçi** olub, alverlə məşğul olmağı həvalə edirlər. Eynilə bu günkü Osmanlı və Azərbaycan türkləri kimi!» (Bax: «Turan jurnalı». №4 Bakı, 1993. Səh.126).

Necə deyirlər: Allah bizi belə fəlakətdən qorusun: Mərhum liderimiz Heydər Əliyev bizi belə bəlalardan, mənəvi patologiyadan xilas etmək istəyirdi. Əli İbrahimovun interpretasiyasında elmi cəhətdən çox gözəl

təhlil edilmiş Azərbaycançılıq konsepsiyalarının bütün detalları, komponentləri H.Əliyevin fəaliyyətində ensinlopedik şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Heydər Əliyev xalqımızın istedadına çox inanırdı. O, bilirdi ki, xalqın içərisində hansı potensial yaradıcı qüvvə, qəhrəmanlıq ənənələri vardır. Buna görə də o, xalqın bu qiymətli genlərinin itməməsi üçün özünəməxsus çevik, əhatəli konsepsiya yaratmışdı. Bu mənada yenə də bir tarixi reminisensiyanı xatırlatmaq istəyirəm.

Hələ 1936-cı ildə Almaniyadan Bakıya tədqiqat qrupu gəlir. Məqsəd bu xalqın folklorunu öyrənmək idi. Axır bu xalqın folklor qəhrəmanlarının qeyri-adi gücünü, cəsarətini, vətənə bağlılığını öyrənən alman alimləri belə qərara gəlir ki, Azərbaycan xalqının genlərini öyrənmək lazımdır. Bu elə bir vaxt idi ki, Alman ordusunun döyüş vəziyyəti çox aşağı idi. Hitler əmr etmişdi ki, immunitet yarada biləcək vaksinlər, preparatlar tapmaq lazımdır. Bu vaksinlər Azərbaycan xalqının qanından – general Mehmandarovların, Şıxlinski nəsilələrinin qanından hazırlanmalı idi. 1940-cı ildə Saksoniyada fəaliyyətə başlayan, Qafqaz xalqlarının genlərini öyrənən Bakı hərbi elmi-tədqiqat laboratoriyasının geniş arayışında göstərilir ki, Qafqazda ən döyüşkən millət, fikrimizcə Azərbaycan xalqıdır. Bu genləri gəzdirən millət birdir, yanı məhv eləyə bilər. Bu genləri gəzdirən adamların boyu, dözümlü qabiliyyəti, vətən və millət sevgisi, torpağa bağlılığı, başqa Qafqaz xalqlarından fərqlənir. Bu tədqiqat qrupuna başçılıq edən Fransua Melli yazırdı: «Möcüzəli bir millətdir. Bu millətin genində mərdlik, əyilməzlik adlı bir immunitet qolu vardır və onların qanlarını hər cür mürdərçilikdən qorumağı bacarır. Bu torpağın neftini zəbt etmək asandır, əvvəlcə gərək onun

genlərini zəbt etmək lazımdır. Bunu etdikdən sonra, hər şeyə sahib olmaq mümkündür. Əgər bir millətin genləri ölərsə, onda Qafqazda gələcəkdə Azərbaycan millətinin bir etnik qrup kimi məhv olması labüddür. Onların yaddaşlarından keçmiş silmək asan olmazdı».

Vaxt gələcək ki, burada bütün sindromlar qarışacaq. (Bu barədə bax: Azərbaycan xalqının genlərini **oğurlayrlar. Hünər** «Hərbi vətənpərvərlik» qəzeti. №4.20. 27. 04, 2007).

Mən bu faktı oxuyanda gözlərim qarşısında elə namərd, nankor adamlar görünür ki, onlar dillərində yalançı millətçilik, öz şəxsi ambisiyalarına görə, müstəqillik, millət sevgisinə görə yox, əllərindən hansı imkanları çıxdığına görə, Sovet İmperiyasını lənətləyib, alman faşizmi kimi bu taun bəlasını məhv edən Stalinin qarasında danışandır: «Əgər almanlar qalib gələydi biz xoşbəxt yaşayardıq» deyən «ziyarılara» patoloji bir nifrət bəsləyirəm! Bax, allah eləməmiş, almanlar qalib çıxsaydı, bizi yuxarıda göstərdiyim fəlakət gözləyirdi. Bax, mərhum Heydər Əliyev bizi belə bir fəlakətdən qorumaq istəyirdi. Biz də, özümüzün keçmişimizə, klassik ata-baba mədəniyyətimizə, şərəfli tariximizə dəhşətli bir soyuq-qanlıq hakim olubdur: özümüzdə yaxşı nə varsa, onu gözədən salaq, özgədə nə varsa, ona pərəstiş edən: kitaba, tarixə, keçmişimizə biganəlik sindromu adamda iftixar hissi yaradır. Dünyada ilk dəfə təkaləhlığı təsdiq edən Zərdüşti tanınırıqlar, ərəb işğalına görünməmiş müqavimət göstərən və özümüzünkülər tərəfindən satılan Babəki tanımayanlar var. Din pərdəsi altında yaxşı nəyimiz varsa, onu inkar edirlər. **680-ci** ildə İmam Hüseyn qətlə yetirildi, elə həmin ildə də xalqımızın igid

oğlu Cavanşir yenə də özümüzünkülər tərəfindən məhv edildi. Amma biz Cavanşiri bir şəhid kimi yada salırıqmı?

Bax, böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev bu soyuqqanlılığa qarşı mübarizə aparırdı. Bu mənada bizim tarixçilərimizin də günahı vardır. Əli İbrahimovun qabarıq şəkildə tapıb ümumiləşdirdiyi «Azərbaycançılıq» fenomeninin komponentlərini, fəlsəfəsini təhlil edən monumental tarixi əsərimiz varmı? Ata-babalarımızın vətən sevgisini, torpaq eşqini geniş tarixi aspektdə göstərən tarixi əsərlərimiz çoxdumu? Ziya Bünyadov kimi obyektiv tarixçimiz çoxdurmu? Çox tarixçilərimiz asan bir yol tapmışlar. Elə mövzular götürürlər ki, onun vasitəsilə sovet dövrünü çoxlu söyə bilsinlər, bütün günahlarımızı o dövrün üstünə atsınlar, bu – sovetdən qalma qüsurlardır – desinlər, təki keçmiş tariximizin dərinliyinə getməsinlər, nəyisə acıba-ağartmasınlar. Amma az da olsa, belə tarixçilərimiz var. Onu da deyim ki, bu mənada filoloq alimlərimiz tarixçilərdən daha fəaldırlar. Mən şəxsən Əziz Ələkbərlinin yazılarını daha qiymətli hesab edirəm.

Görkəmli – istedadlı folklorçu alimimiz Hüseyn İsmayılovun «Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri» adlı kitabında müəllif hamımıza ibrətamiz bir tarixi fakt gətirir: Şah İsmayılın hökmranlıq dövründə Çuxur-Səd bəylərbəyi Rəvan xan şahə məktub yazıb böyük həyəcan və narahatlıqla məlumat verir ki, «beş-beş, on-on bizim torpaqlara gələn ermənilər kəsəbkarlıqla, xırda ticarətlə, bənnə və dülgərliklə güzəran qurub oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerdəyişmə vurnuxmalarına bağlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Ağkilsə (Üç kilsə) kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas

olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoyub». Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturmaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir. Onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudiyyəti təsəvvürü yaradır ki, bunlar istiqbalda (gələcəkdə) nəsilərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər.

Rəvan xan yenə yazır: «Sənli zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orada üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qızgəlinləri türk dəliqanlı cavanlarına sırımğağa can atır, mülkümüzə, malımıza şəriq çıxmağa çalışır. Qarışıq nigahların vüsəti məni qorxudur. Şahım, mənə səlahiyyət ver, cəmi on beş min gəlməni mövsümi işçilər kimi qisim-qisim qaytarım Vətənin dışarına. Sənin qulun Rəvan xan». (Bax: «Xalq qəzeti, 24 dekabr, 1997. Mən bu mənbəyi H.İsmayılovun adını çəkdiyim kitabından götürmüşəm. Səda nəşriyyatı. 2006. Səh. 129»).

Bu da fakt. 29 may 1918-ci ildə Tiflis şəhərində Müsəlman Milli Şurasının iclası keçirildi. Bu iclasda Xan-Xoyskinin çıxışından bir parça: «Dlya obrazovaniya Armyanskoy Federatsii im nujen političeskiy tsentr, a takovim posle otxoda Aleksandropolya k Turtsii, mojet bit tolko Erivan, a potomu ustupka armyanam yavlyayet-sya neizbejnım. (Bax: Mahir Qabiloğlu «Sandıq» çapın nəşriyyatı, Bakı, 2015, səh.179)

Şah Rəvan xanın məktubuna heç bir cavab verməmişdir. Çünki Şah İsmayıl ermənləri özü himayə edirdi. Bu barədə M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» əsərində bir işarə var. (Mollabaşının çıxışında).

Mən bununla onu demək istəyirəm ki, biz öz nöqsanlarımızı gizlədib, günahlarımızı yalnız başqasının üstünə atmaq istəyirik. Əlbəttə, başqasının da günahı ola bilər. Amma biz öz eyiblərimizi gizlətmək üçün «Günah keçisi» axtarıq: Qədim yəhudilərin dinində belə bir adət varmış: onlar hər təzə ilin 10-cu günündə öz günahlarını yumalı idilər. Bunun üçün kahin iki keçi kətirtirdir: bunların biri yeqova allahına qurban kəsilməli, o biri isə şər ruh hesab edilən əzazilə çatmalı idi. Əzazilə Kahin çatacaq keçinin başına iki əlini qoyub, dua edir ki, bütün İsrail övladlarının günahlarını bu keçinin üstünə yıxıram. Sonra bu keçini səhrəyə buraxırdılar ki, üstünə yığılmış özgə günahlarını çöllərə səpələsin. Bu adətlə bağlı məsələnin məgzi belədir: «Öz günahlarını günahsızların üstünə atmaq».

Əli İbrahimovun monoqrafiyası, təkrar edirəm ki, son dərəcə aktual, gərəkli, vacib və həmişə gözlədiyimiz bir mövzuya həsr edilmişdir. Bu monoqrafiyada elm üçün çox vacib olan sistemlilik vardır: yəni bütün xırda komponentlər bütövün dərkinə xidmət edir. Monoqrafiyanın əsas leytmotivi elə Heydər Əliyevin özünün müəyyənləşdirdiyi ideyadır. O, belə deyir: «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq».

Göründüyü kimi mərhum liderimiz, böyük siysətçimiz, hamımızın qarşısında müqəddəs vəzifələr qoyur. Onu da qeyd edirəm ki, azərbaycançılıq ideyası təbii fitri vətəndaş duyğusudur. Vətən məhəbbətidir. Bu ideologiyada millətçilik yoxdur.

Əli İbrahimov bu böyük ideal konsepsiyasının təhlilini iki fəslə bölür və məqsəd də müəllifin özünün dediyi kimi azərbaycançılıq ideologiyasının təkamül və inkişafındakı köklü məqamlar konkret faktlarla işıqlandırılısın. Bu məqamların hamısı isə əsas ideaların reallaşmasına xidmət edir.

Əli İbrahimov bu idealın tarixi kateqoriya olmasını keçmişlə, tarixi faktlarla – məişətimiz, dilimiz, adət-ənənələrimiz, musiqimiz, nəğmələrimiz, poeziyamız və xalq yaradıcılığımızın gözəl nümunələri ilə bağlaya bilir.

Bu idealın ilk mənbələri yalnız siyasətlə bağlı deyil, bizim zəngin mifologiyamız, atalar sözlərimiz, bayatılarımız, dastanlarımız, tariximiz, sevgimiz, düşməne nifrətimiz, azadlıq eşqimiz, elmimiz və s. bu kimi nailiyyətlərimizlə bağlıdır. Bu adət-ənənələrimizin təhrif olunması, unudulması faktlarını bəzən belə izah edirlər ki, guya bütün bunlar tarixi kateqoriyadır, bunlar dəyişə bilər. Amma belə deyildir. Aşırıq Tufarqanlı Abbasın «Bəyənəm» rədifli qoşmasından zahirən belə nəticə çıxarmaq olar. Amma bu da var ki, «qızların anaları, gəlinlərin qaynanaları; oğulların ataları» bəyən-məsində bir hikmət də var idi. Onlar kökdən göyərər, bu kökdən daha yuxarı qalxmaq və özləri də yeni kök atmaq istəyirdilər: necə ki, budaqlar kökdən boylanır, onlar köksüz yaşaya bilməzlər. Bu mövzu qədim Misir mifologiyasında da Hafiz Şirazinin bəzi şeirlərində var: Bu – sadə dialektikadır. Bu, təbiətin özündən gələn naturfəlsəfə və ata-babalarımız bu sadə fəlsəfəni təbiətin bütövlüyündən alırdı: Milli şüur, milli vətəndaşlıq qururu, məğrurluq, mənlilik hissi, torpaq qısqançlığı, milli iftixar hissi laboratoriyalarda yaranmır, insanın öz ruhunda yaşayır, buna görə də bu ruhu yad təmayüllərdən,

akulturalizmdən qorumaq üçün həmin Vətən iddealını məktəb səviyyəsinə yüksəltməliyik.

Bizim xalqın ruhunda, əzəli təbiətində bu potensial vardır. Bizdə Mübariz İbrahimovlar potensialı vardır. Əlbəttə biz xalqın, millətin əsas köklü hissəsini nəzərdə tuturuq. **İ.Kant bu mənada belə deyirdi: «Dövlətin bütün təbələri xalq adlanır, lakin bu xalq iki hissəyə bölünür. Xalqın o hissəsi millət adlanır ki, onun Vətəndaşlıq bütövlüyü, mədəniyyəti və ənənə birliyi, mənşə birliyi olsun, qalanların hamısı cahil camaat tör-töküntüdür».** (Bax И.Кант: Тракаты и письма. Изд-во. Наука. Москва. 1980. səh.27-28). Mən lap çoxdan qəzetlərin birində belə bir maraqlı məlumat oxumuşdum. Gərək ki, Şərq ölkələrinin birində bir dilənçi qalın divar dibində əyləşib, dilənirmiş. Və bir an görür ki, ölkənin prezidenti ilə yad bir ölkənin başçısı buradan keçir. Qonaq prezident dilənçi qadını görür, cibindən pul çıxarıb, qadının dəsmalı üzərinə atır: qadın həmin pulu götürüb, yad prezidentin üzərinə atır və belə deyir: «Mən ancaq öz vətəndaşlarımdan dilənirəm! Şəxsən mən bu hadisənin reallığına inanıram. Və bu təbii vətəndaş məğrurluğudur. Yaponlarda **qeyşa** adlanan gözəl qızlar, qadınlar var. Onları zahirən yüngül qadınlar adlandırmaq olar. Amma bu qadınlarda vətəndaşlıq iftixarı, milli mənlilik hissi, Vətən məhəbbət duyğusu çox güclüdür. Onlar əyləncə salonlarında əyləşir, əllərində yaponiyanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, sinto və Buddizmlə bağlı yazılı kağız olur. Hansı cavan oğlansa onunla rəqs eləmək istəsə, bu qızlar onlara vətənlərlə bağlı beş-on sual verir. Bu suallara cavab verməyən oğlanların təklifini onlar rədd edirlər. Mirzə Kazım bəy Peterburq Univeritetində dərs dediyi dövrdə, bir gün böyük bir salonda gənc

imperatorla görüş keçirilir, rəqs, musiqi şənliyi olur. Mirzə Kazım bəy də öz cavan, gözəl qızı ilə bu salonda imiş. Birdən İmperator onun qızına yanaşır və onunla rəqs eləməsi üçün professordan icazə istəyir. Mirzə Kazımbəy bir anlıq çaşıb qalır və sonra imperatora belə deyir: «Mənim qızım vərəm xəstəliyinə tutulub, istəmirəm ki, onun xəstəliyi sizə keçsin». İmperator buna inanır, uzaqlaşır və Mirzə Kazımbəy dərhal salondan çölə çıxır qardaşına teleqramm vurur ki, qızımı gəl Dərbəndə apar! Bax, təbii mənlilik hissi, milli qışqançılıq buna deyərlər!

İndiki zamanda əxlaqi deformasiyaların, obskurantizmin, yəni elmə, maarifə ifrat düşmənçilik olduğu bir vəziyyətdə Azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği son dərəcə vacibdir. VII-VIII əsrlərdə Mədinə şəhərində Azərbaycani təxəllüsü ilə şeir yazan məvəi şairlərimiz (ərəb tayfalarının himayəsində olan qeyri-ərəblər) axıra qədər öz azərbaycançılıq ləyaqətini unutmamışlar. Amerikada (Çikaqoda) «Tribun» qəzetinin redaktoru Don Maksuel çox sərrast deyir: «Nə zaman ki, millət özünə inamını itirir və böyük bir sinizmlə (həyasızlıq) öz təsisatlarına soyuq münasibət bəsləyir və ağılsızlıqla öz ənənələrinə biganə olur, o zaman böyük millət olmadan qalır.

Mən bu fikirlə tam şərikəm və ona görə də tədqiqatçımız Əli İbrahimovun monoqrafiyasını bir daha milli intibahımız üçün, Heydər Əliyevin böyük idealının – Azərbaycançılıq ideologiyasının dərin məzmununu öyrənmək üçün qiymətli mənbə hesab edirəm və bu ideala inamımı aşağıdakı şeir parçası ilə ifadə etmək istəyirəm.

Yüz il el-obamda tək yaşasam da,
Dağa-daşa baxıb mən darıxmaram.
Torpağın cazibə qüvvəsi vardır
Vətən çevrəsindən kənar çıxmaram.

Yad yolda büdrəyib, yıxılar insan,
Torpaq sevgisinin gücünə bir bax!
O torpaq üsdə ki, sən sıxılırsan,
Demək, ya sən yadsan, ya da o torpaq.

Ağasən Bədəlzadə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

"Kredo" Müstəqil ictimai siyasi,

publisist qəzeti №18

(879) 22 aprel 2018-ci il.

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru İbrahimov Əli İmanqulu oğlunun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda kitabına

R Ə Y

Azərbaycanlıların milli ideyası onun milli idealının tərcümanı olmuşdur. Bizim milli idealımız isə müstəqil, vahid, bütöv, azad və suveren Azərbaycandır. Milli ideya və milli ideologiya problemləri Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında ümummilli lider H.Əliyevin rolu Azərbaycan alimləri tərəfindən hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Onların əsərlərində qeyd olunur ki, milli ideyanın milli ideologiyaya çevrilməsi momenti vardır. Milli ideyalar əvvəlcə etnik ideya kimi yaranıb püxtələşir və sonradan artıq siyasi xarakter kəsb edərək milli ideologiyaya çevrilir. Azərbaycançılıq bizim milli amalımız və ideologiyamızdır. O artıq milli-etnik ideyadan milli dövlət ideologiyasına çevrilmişdir. Ulu öndər H.Əliyevin yorulmaz fəaliyyətinin və məqsədyönlü işlərinin azərbaycançılıq ideyasına həsr olunmasını müəyyən sistem daxilində, monoqrafiya şəklində işləyib ortaya çıxaran tədqiqatçı-alim Əli İmanqulu oğlu İbrahimovun bu sahədəki araşdırmaları çox yerinə düşür və o böyük tarixi şəxsiyyətin ideya irsinin sosial-siyasi tədqiqi sahəsinə bunlar dəyərli bir töhfədir. Monoqrafiyada ulu öndərlə bağlı çox zəngin elmi informasiya verilmiş, onun məzmunlu çıxışlarından, əsərlərindən iqtibaslar gətirilmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiya çox maraqla oxunur. Mövcud tələblərə uyğun olaraq tədqiqatın aktuallığı, tədqiqat qarşısında duran başlıca vəzifələr lazımı səviyyədə, aydın şəkildə əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiyanın strukturu, fəsil və paraqrafların qoyulduğu ciddi etiraz doğurmur, yəni bütövlükdə qənaətləndiricidir. Kitab haqqında ön söz, giriş hissəsi mövcud tələblərə cavab verir. Müəllifin "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" əsərinin yazılma səbəbləri haqqında düşüncələri, ulu öndərin yüksək məsuliyyət və mənəvi hisslərinin ideala doğru yönəlməsində vicdanının, daxili saflığının hədsiz rolu maraqlandırır.

Monoqrafiyanın "Azərbaycan ideyasının təkamülü" adlanan 1-ci fəsil iki paraqraftan ibarətdir. "Azərbaycan ideali; yaranışı və təkamülü" və "Milli ideologiyada azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu" paraqraflarında Azərbaycan sözünün mənşəyi və bu sözün müqabilində yaranmış Azərbaycan dilinin İran və Zaqafqaziyada yayılma arealı, bu dilin həyatda özünü təsdiq etməsi, coğrafi varlıqdan siyasi-ideoloji bir varlığa çevrilməsi barədə tədqiqata cəlb olunmuş materiallar yetərinədir. Müəllif Azərbaycan millətinin bütün soy köklərinin integrativ bir zəmində birləşdirmək istiqamətində tarixi reallığa uyğun şəkildə hərəkət etməklə, dövrün və zamanın nəbzini tutmaq bacarığı ilə Azərbaycan millətinin formalaşmasında mövcud ideyaların, eləcə də islamçılıq ideyalarının müstəsna rolu ilə əlaqədar fikirləri və azərbaycançılıq ideyalarının inkişaf etdirilməsi, şüurlara yeridilməsi vasitələrinə nail olmağın mümkünlüyü barədə bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən ümummilli lider Heydər Əliyevin müddəalarını sistemli, ardıcıl olaraq əsaslandırılmış və Azərbaycan idealinin bu gün azərbaycançılıq ideyası ilə formalaşan milli ideologiyasının başlıca rəhni və zəngin mənəvi mənbəyi olmasına yönəli baxışları ulu öndərin mütərəqqi görüşlərinə sintez edərək ümumiləşdirmişdir.

Monoqrafiyanın II fəslə "Azərbaycançılıq ideyasının ideologiyaya çevrilməsində Heydər Əliyev fenomeni" nə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı bu fəslin paraqraflarında düzgün olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanda gedən özünüdərk etmə prosesində mənəvi-mədəni varislik qanunu ilə paralel olaraq tarixi yaddaş

müəyyən rol oynayaraq xalqın ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda sosial təcrübə, sosial-mədəni ənənələri özündə ehtiva edərək unut-qanlıqın aradan qaldırılmasında mühüm amilə çevrilmişdir. Bu baxımdan milli varlığımızın təhlükəsizliyinin təminində nicat yolunu Heydər Əliyevdə görən qədərbilən xalqın istəyinə və əminliyinə adekvat olaraq tədqiqatçının milli-mənəvi dəyərlərin, həmçinin azərbaycançılıq ideyasının təşəkkülü və formalaşmasında Heydər Əliyev amilinə üstünlük verməsi təbii qanunauyğun bir proses kimi dəyərləndirilir.

Monoqrafiyanın II fəslinin son 3-cü paragrafında Heydər Əliyevin xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri ilə adekvat azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında xidmətlərindən bəhs edərək müəllif çoxlu sayda iqtibaslarla onun mütərəqqi fikirləri üzərində dayanır və onların vətəncilik ideyası ilə əlaqələndirilməsinin nəzəri aspektlərini düzgün olaraq şərh edir. Bu məsələ isə bağlı ayrı-ayrı tədqiqatçıların spesifik fikirlərinin təqdimatında ulu öndərin azərbaycançılıq ideyasının daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində aparılan təhlillər qənaətbəxşdir və bu sahədə xeyli nəzəri və əməli işlərin sistemə salıb əsaslandırılması qanəddicidir. Monoqrafiyada eyni zamanda "azərbaycançılıq" ideologiyasının ölkədə vahid cəmiyyət, vahid xalqın formalaşmasında, kütləvi şüurun transformasiyası prosesi çərçivəsində növbəti təsir faktorunun vahid xalqın kütləvi siyasi şüurunun formalaşmasına yönəldiyi açıqlanır. Əli İbrahimovun həmçinin azərbaycançılıq konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə dövlət-din münasibətlərinin, millətlərarası və dinlərarası dialoqun genişlənməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması sahəsində ulu öndərin yaratdığı siyasi-mənəvi xəttin Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilib möhkəmləndirilməsi barədə sanballı dəlillərə siyasi yanaşmaları bütövlükdə bizi qane edir. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə almaqla deyə bilərik ki, Əli İbrahimovun təqdim etdiyi "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda monoqrafiya bəzi mexaniki səhflər istisna edilməklə yaxşı

təəssürat doğurur, məntiqi ardıcılıq prinsiplərinə cavab verir və onun çap olunmasını məsləhət bilərəm.

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,

ZİBA AĞAYEVA

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru İbrahimov Əli İmanqulu oğlunun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda kitabına

R Ə Y

Milli ideologiya konsepsiyası ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi gündən hazırladığı və getdikcə təkmilləşdirdiyi ən güclü müxalifət partiyası kimi meydana çıxan və sonradan bütün Azərbaycan xalqının mənəfeyini ifadə edən iqtidar partiyası kimi formalaşan Yeni Azərbaycan Partiyasının Nizamnaməsində öz əksini tapdı. Ümummilli lider, H.Əliyevin qənaəti ilə Azərbaycanın xarici, daxili siyasəti, onun ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi mənəvi sahələri milli ideologiyanın - azərbaycançılıq ideologiyasının üzərində qurulmuş və bu ideologiya dövlətçilik ideologiyası kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Bu baxımdan İbrahimov Əli İmanqulu oğlunun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda ərsə gətirdiyi monoqrafiya ulu öndərin Azərbaycan və onunla bağlı bütün milli məfkurələri, milli mənəvi dəyərləri, bütün dövlətçilik ənənələri özündə ehtiva edən ideya irsinin bir çox məqamlarını araşdırıb oxuculara təqdim etməkdə maraqlı əsərlərdəndir.

Monoqrafiya ön söz, giriş, 2 fəsil, 5 paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Müəllif girişdə oxucuların istifadəsinə təqdim etdiyi bu monoqrafiya ilə azərbaycançılıq ideyası və onun ideologiyaya doğru inkişafının özəlliklərini açmaq və şərh etmək məqsədini

mövzunun əsas leytmotivi ilə bağlı əsaslandırmağı nəzərdə tutmuş və iki fəsildə qoyduğu məsələlərin nəzəri aspektlərini işıqlandırmışdır

Müəllif əsas diqqəti Azərbaycan ideali, yaranışı və təkamülünə, Heydər Əliyevin nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyasına, azərbaycançılıq konsepsiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin xidmətləri istiqamətində onun milli ideologiyamıza töhfələrinə, ümummilli liderin xalqımızın milli mənəvi dəyərləri ilə bağlı görüşlərinin azərbaycançılıq ideyasında yeri və roluna yönəlmiş, bunun əhəmiyyətini ilkin mənbələr və bu məsələyə dair yazılmış elmi əsərlərə istinad etməklə tədqiq etmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan xalqının ulu öndərin zəngin ideya irsinə arxalanaraq onun sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi sahələrdə, beynəlxalq aləmdə böyük uğurları, bu irsin strateji proqram əsasında görülməli işlərə rəhbərlik missiyasının etibarlı əllərdə olmasından bəhs edilir və əsas ideya istiqaməti kimi azərbaycançılığın mahiyyəti, onun tədrici təkamülü yolla ideologiyaya çevirməsinin siyasi sosial-fəlsəfi aspektləri şərh edilir.

Müəllif dünya azərbaycanlıların birləşməsində Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərin daha intensiv şəkildə həyata keçirilməsində Azərbaycan diasporunun formalaşdırılaraq azərbaycanlıların Ana vətən ətrafında həmrəylik nümayiş etdirmək üçün əsas götürülən azərbaycançılıq ideyası və onun yaradıcılarından ən birincisi hesab edilən mərhum prezident Heydər Əliyevi dəstəkləmələri bu mütərəqqi yola layiqli bir töhfə kimi qiymətləndirir və əsaslandırır ki, azərbaycançılıq ulu öndərin düşüncəsində öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərləri sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnməklə hər bir insanın inkişaf etməsi deməkdir. Müəllif həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor üçün cəlbədiciliyi olan digər xüsusiyyətini onun daxili rəngarəngliyi ilə bərabər, konseptual bütövlüyünü milli özünüdərkli ehtiva edən tamlığını, milli müəyyənliyini qabartmaqla böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin konseptual

ideyasının ölkəmiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu məntiqi dəlillərlə yekunlaşdırır. Monoqrafiya ümumilikdə yüksək nəzəri səviyyədə, həm də elmi dildə yazıldığından çap olunmasını məsləhət bilirəm.

fəlsəfə doktoru:

H.A.Həmidov

ƏLAVƏ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

«HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİ VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ
FƏLSƏFƏSİ» ŞÖBƏSİ

**İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI ÖLKƏLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ BEYNƏLXALQ SÜLHÜN, ƏMİN-
AMANLIĞIN QORUNMASI VƏ BU SAHƏDƏ
HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASƏTİ**

MÜNDƏRİCAT

1. Bəşər sivilizasiyasının taleyində sülh və əmin- amanlığın rolu.
 2. İslam əməkdaşlığında sülhün və əmin-amanlığın qorunması problemi və Heydər Əliyev siyasəti
- Nəticə

1. Bəşər sivilizasiyasının taleyində sülh və əmin-amanlığın rolu

İnsan doğulduğu gündən ilk-yaranışından ta bu günə kimi heç də arzu olunan xoş, asudə günlərə birdən-birə hazır şəkildə qovuşa bilməmiş, Qurani-Kərimdə yazıldığı kimi «məşəqqət»lə ömür sürmüşdür. Lakin insan nə qədər bəlalarla, xoşagəlməz hadisələrlə üzləşsə də daim sülh və əmin-amanlıq arzusu ilə yaşamış, bundan ötrü mübarizəsini bir an olsun belə dayandırmamışdır.

İslam dinimizdə «insan insanın qardaşı, yaxud bacısıdır» şüarı «Qurani-Kərimin bütün surələrinin ümumiləşdirilmiş müddəalarının fəlsəfəsində öz dəyərinin sanbalı ilə necə də diqqəti cəlb edir. Humanizm əxlaq prinsipimizin əsas müddəalarını özündə ehtiva edərək «insan insana dost, yoldaş və qardaşdır» şüarı ilə hələ sovet əxlaq kodeksində özünə yer almışdır.

Alman mütəfəkkiri Qete insanpərvərlik haqqında yazırdı: «İnsanpərvərlik o deməkdir ki, zövq alarkən bütün varlığımla alasan, tələbatını ödəyərkən bütün ruhunla ödəyəsən, qüvvəyə əl atanda ona gözəllik, böyüklük göstərəndə ona səmimiyyət əlavə edəsən» (8.s.153). Burada zəhmətkeş insana diqqətli və qayğıkeş münasibət tələbi, bəşəriyyətin mənafeləri ilə səsleşən motivlər öz təcəssümü ilə cəmiyyətdə formalaşan insanların həyatında mühüm rol oynayır. İnsanpərvərlik hisslərinin daşıyıcıları vicdanları qarşısında həmişə hesabat verirlər. Vicdanlı insan yer üzündəki bütün insanları da özü kimi bilir, onların sağlam olmasını arzulayır, kənardan gələn üzdənirəq qüvvələrin qurbanına çevrilməsinə qarşı olurlar. Qədim zamanlarda, orta əsrlərdə hələ insanların xoş dövran sürmək, yaxşı yaşamaq uğrunda utopik xəyalları olmuşdur. Bu utopik xəyalları qələmə alan şair və mütəfəkkirlərin zəngin irsi ilə tanışlıq da bunu sübut edir. Düzgün sosial idealın təcəssümü olan

cəmiyyət əməli olaraq öz idealını həyata keçirə bilmədiyindən utopiya anlayışı məcazi xarakter almış və elmi cəhətdən əsaslandırılmış hər hansı bir sosial layihənin sinoniminə çevrilmişdir. Utopizm cəhətlərini Platonun «Dövlət», Avqustinin «Allah şəhəri haqqında» 12-ci əsr italyan mütəfəkkiri İoaxem Florlunun «Apokalipsisin şərh» əsərlərində aşkara çıxarmaq olar. Utopik sosial ideallar həmçinin qədim və orta əsrlərdə Çində və Orta Şərqdə Fərabinin, İbn Bəcca, İbn Rüşd, Nizami və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Utopiya anlayışını elmə gətirən İngiltərə alimi Mor Tomas (1478-1535) «Ən yaxşı dövlət quruluşu haqqında və yeni Utopiya adası haqqında əyləncəli olduğu qədər faydalı qızıl kitab» əsərində məlum olmayan Utopiya ölkəsinə səyahətdən bəhs edir. Mor ilk dəfə ardıcılıqla istehsalın ictimailəşdirilməsi ideyasını şərh etmiş, ideal, azad utopiya dövlətinin əsas təsərrüfat özəyinin ailə təşkil etdiyinə tərəfdarı olmuşdur. O, həmçinin demokratik idarəçilik, əməkdə bərabərçilik şəraitində utopiyaçıların yaşadığını təsvir edir, insanların gündə 6 saat işləyib yerdə qalan vaxtlarının isə elmlərə və incəsənətə həsr etdirdiklərindən xəbər verir. Bütün bu baxışlar Morun tərbiyə sahəsindəki baxışlarının sosializm quruluşu üçün bir rüşeym təsiri bağışlayırdı. Mor Tomasın yolunu ardıcıl şəkildə XIX əsr utopik sosialistləri davam etdirsələr də bu baxışlar uzun əsrlər boyu özünə qarşı zidd gedən baxışlardan da yan keçə bilməmişdir. Utopiyaya baxışlar dəyişmiş, daha dəqiq desək C.Oruellein «1984 il» və O.Hakslinin «Bu gözəl yeni dünya», satirik hekayələr, elmi fantastika şəklində A.Əzimovun, R.Bredberinin və başqalarının romanlarında Antiutopiyalar meydana gəlmiş, bir qayda olaraq burada tarixi ümidin böhranı ifadə olunmuş inqilabi mübarizənin mənasız bir şey olması, sosial bəlanın aradan qaldırılmasının mümkünüzlüyü göstərilir (9. s.431).

Həmişə olduğu kimi, yenə də insanların asudə həyat, xoş günlər keçirmək arzuları tükənməmiş, dövlətin ictimai

formasiyanın hansısı olursa olsun burada yaşayan xalqların sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq arzuları, müharibəni, terrorçülüğü lənətləməkdən irəli gələn baxışları susmaq bilməmişdir.

Artıq insanların sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq arzuları, yazıb-yaratmaq istəkləri utopiya deyil, ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunan maddələrdə həllini tapmış və reallıq olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi» adlı 26-27-ci maddələrində göstərilmişdir:

1. Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır.

2. Dünya hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Yaşamaq hüququ barədə 27-ci maddənin bəndlərində deyilir:

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.

2. Dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır. (1. səh11)

Göründüyü kimi, sadalanan bu maddələrin mahiyyətindəki humanistlik, insan şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramın gözlənilməsinə diqqət dövlətin ali hüquqi normalara olan münasibətinin səciyyəvi xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Bunlar ölkənin daxili siyasət problemləri ilə əlaqəli olsalar da xarici siyasət sahəsində başqa ölkələr olduğu kimi Azərbaycan da öz münasib siyasəti ilə öz əhalisinin, öz xalqının dinc yaşayışının təmini üçün əlindən gələni əsirgəmir. Hazırda dünya narahatlıq və gərginlik içərisindədir.

İndiki şəraitdə xarici siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri tərksilah və gərginliyin zəiflədilməsinə nail olmaqdan

ibarətdir. «Tərksilah və gərginliyin zəiflədilməsi» anlayışları məzmunca yaxın, əlaqəli olsalar da bir-birindən fərqlənir. Əvvəlcə tərksilahdan başlamaq lazımdır ki, gərginliyin zəiflədilməsində aparılan əzmkarlıq öz bəhrəsini verə bilsin. Tərksilahın mahiyyəti kütləvi qırğın silahının bütün növlərinin: nüvə, kimyəvi, bioloji, ekoloji və digər silahların texnologiyasının işlənməsinin və istehsalının qarşısını almaqdan ibarətdir. Nüvə silahının sınaqdan keçirilməsini dayandırmaq, kosmosdan hərbi məqsədlərlə istifadə olunmasına yol verməmək, hərbi xərclərin azaldılması, silah alverinin qadağan edilməsi və s. tərksilaha aid olan çox vacib məsələlər dünyanın sülhsevər, əmin-amanlığa cəhd edən qüvvələri daim düşündürür. Tədqiqatçı alim M.Əfəndiyev yazır: «Tərksilah problemi ikinci dünya müharibəsindən sonra nüvə silahının yaradılması ilə bağlı xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Tərksilah məsələsi müasir beynəlxalq hüququn prinsipi kimi BMT-nin nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Tərksilahla bağlı 60-70-ci illərdə bir sıra mühüm müqavilələr imzalanmışdır. (SSRİ və ABŞ arasında). 1968-ci ildə bağlanan və 1970-ci ildə qüvvəyə minən nüvə silahını yaymamaq haqqında müqavilələr tərksilah istiqamətində atılan ciddi addımlardır». (5. S.554-575). Buradan aydın olur ki, dünya ölkələrinin təhlükəsizliyini qorumaq, beynəlxalq təhdidlərin aradan qaldırılması üçün böyük dövlətlərin təəhhüdləri heç də səmərəsiz ötüşməmişdir. İlk baxışda xarici siyasət sahəsində həm keçmiş SSRİ, həm də ABŞ-ın ardıcıl siyasəti müəyyən mənada balanslaşdırılmış siyasətin aparılmasının nəticəsi olmuş və bəzi hallarda ölkələr arasında mülayimləşmə, isti münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Tərksilah öz konkret ifadəsini 1971-ci ildə SSRİ ilə Fransa arasında əməkdaşlıq prinsipləri haqqında imzalanan müqavilədə – beynəlxalq hüquqi sənəddə tapdı. Avropada yeni siyasi iqlimin yaradılmasında 1971-ci ildə ABŞ, SSRİ, Böyük Britaniya və Fransa arasında başlanan dördtərəfli müqavilə mühüm rol oynadı. (5. s.556).

SSRİ-nin dağılması ilə beynəlxalq münasibətlərdə və xarici siyasət fəaliyyətində yeni səhifə açılır. SSRİ-ni təşkil edən keçmiş, müttəfiq respublikalar artıq müstəqil dövlətlərə çevrilmişdir. Bu dövlətlər, eləcə də Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti olmaqla müstəqil xarici siyasət xətti həyata keçirir. 1992-ci ilin martında Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tam hüquqlu üzvü oldu. Həmin ildə Azərbaycan Respublikası Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə, İslam Konfransı Təşkilatına, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankına, İslam İnkişaf Birliyinə və bir sıra beynəlxalq təşkilatlara qəbul olundu.

Dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan xalqların xislətində elə ümumi şeylər var ki, onları bir hədəfə doğru səfərbər edir, insanı duyğularının baş qaldırmasına imkan yaradır. İnsani agahlıq deyilən bir ifadə tərzə var ki, bu insanın ətraf aləmdən öz şüuru ilə xəbərdar olması deməkdir. Agahlıq fəlsəfəsinə əsasən, bütün insanlar vahid həqiqətdən ibarətdir və onlar hamılıqla «müştərək vicdandan» bəhrənlirlər. Belə ki, insansevərlik və ali dəyərlərə olan təmayül bütün insanlara xas olan təmayül bütün insanlara xas olan xüsusiyyətlərdir. Bir çox qərb alimləri «insaniyyət (bəşəriyyət)» dininə nail olmağa çalışmış və daim belə bir təfəkkür tərcinə əsaslanmışlar. (4. s.1-4).

Bu iqtibasdan aydındır ki, insan daim axtarışlarını ən yaxşı və yaxşı şeylərin bərqərar olması xəyalı ilə yaşamış və yaşamaqda davam edir. Birinci növbədə insana rahat yaşayış üçün sülh və əmin-amanlığın təmini lazımdır. Bu günlərdə daha çox yayılmış və ziyalıların haqqında düşündükləri və bəhs etdikləri «humanizm məktəbi» də elə bir məntiqə əsaslanır ki, burada humanizm insanlar arasında təbəqə, milliyyət, mədəniyyət, din, məzhəb, rəng və bu kimi fərqləri qətiyyətlə rədd edir və insani agahlığın təbliğatçısı funksiyasını daşıyır. Üzdənirəq rahatlığı özlərinə daimi səadət hesab edən bir qrup, xudbin ürəkli, yalnız öz mənafeləri üçün

yaşayan adamlar humanist insan kütləsini daim qamçılamağa, ələ salmağa, girişdikləri və təkəbbürləri ilə həddi aşdıqlarına görə onlar insanlıqdan kənardır. Necə ki, M.Ə.Sabir onlar haqqında yazırdı: «Mən salim olum cümlə-cahan batsa da batsən. Millət necə tarac olur olsun nə işim var, Düşmənlərə möhtac olur-olsun nə i şim var!» Əgər insanlıq naminə agahlığa nail ola bilirsən, başqalarının sevinci, arzusu, dərdd-qəmi, təmayülü ilə həmrəy olmuş oluruq. Deməli, gəldiyimiz qənaət budur ki, başqalarının sevdiklərini, yəni elmi, mədəniyyəti, rifahı, azadlığı, ədaləti, məhəbbəti sevir, cəhalət, fəqirlik, zülm, xəstəlik, ayrı-seçkilik kimi mənfur ünsürlərlə isə düşmənçilik edirik.

«Humanizm» ifadəsində «insan» məfhumu, düşüncəsi ehtiva olunur. Belə bir insani düşüncəsi ilə yaşayan bir fərd, geniş mənada bütün dünya, bütün bəşər fərdinin insani düşüncəsi ilə eyni xüsusiyyətlə, eyni mahiyyətlə səsləşdiyi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu pillədə insanın insanlıq dərəcəsi o qədər yüksək olur ki, o adam məfhumundan çəkisinə görə fərqlənir. Çünki insandan «insan şəxsiyyəti» yarandığı halda adamdan «adam şəxsiyyəti» yarandığını demək gülünc olardı. (Ə.İ.İ.)

Məşhur ingilis filosofu və riyaziyyatçısı Bertrant Rassel və fransız ekzistensialist filosofu Jan Pal Sarter insani məslək cərəyanının tanınmış nümayəndələrindəndir. Rassilin irəli sürdüyü **əxlaq nəzəriyyəsi insani məslək cərəyanı** ilə iki cəhətdən tamamilə ziddiyyət təşkil edir. O, adətən şəxsi mənafeə uzaqqörənliyə diqqət yetirir. Rassel əxlaq normalarının əsasını, əxlaqi üsul prinsiplərinin təmin olması üçün mühüm amil hesab edir. Başqa sözlə Rassel əxlaq normalarına heç bir əhəmiyyət vermək istəməmişdir. Demək Rassilin nəzərdə tutduğu məsləkli insan yalnız şəxsi mənafeəyə diqqət yetirir. Yan Pal Sarterin nəzərdə tutduğu «insaniyyətə təmayül isə, müasir yazıçılardan birinin dediyi kimi, qərb dünyası ayaqlar altında məhvə doğru yönələn iztirab təzahürüdür. O, qərbin bu günkü nihilizm dünyası haqda

yazır: «Bastini fəth edən və nasionalizm bayrağını ucaldan burjuziya artıq bu gün bir şey haqqında düşünməyə belə qadir deyildir! Avropanın gənc nəsli hədəfsizlik (məqsədsizlik) və puçluqla qarşılaşmışdır. Qərb dünyası bir zamanlar ayrı ölkələrdə yaydığı öz təfəkkür tərzinə düşər olmuşdur. İctimai qalmaqlar və pozğuntuları, ümitsizlik, tüfeyli həyat tərz, təhqir olunma və sair bütün bunlar nihilizmin verdiyi nəticələrdir. Nihilistlər belə fikirləşir ki, əgər mənim deyilsə, qoy başqasının da olmasın». (4. s. 71). Amma Sarter özünün arifanə və azadlıq şüurları ilə günah hissi keçirməklə buraxılan səhvləri aradan qaldırmaq istəyir. **Rəvvaqilər** kimi onun da bərabərliyə, qardaşlığa, azadlığa, dünyəvi hakimiyyətə, ixtiyar və zahidliyə etiqadı vardır. Sarter qərb dünyasının ziyalı kimi özünü «ümumbəşəri» cərəyanına təslim etməklə, bu iztirablardan yaxa qurtarmaq istəyir. O, humanizmi dinlə dəyişmək və bununla da dünyanın qədim Allahından özünün və başqalarının bağışlanmasını istəyir.

Sarterin humanizm fəlsəfəsinin bariz nümunəsini biz (qəsbikar) İsrail dövləti üçün axıtdığı göz yaşlarında və ərəbləri zülmkarlıqda, xüsusilə Fələstin qaçqınlarını ittiham etməkdə görə bilərik. (4. səh.72).

Deməli, humanizm məktəbinin insan hüquqlarına dəstək verən qüvvələri ilə yanaşı, bu qüvvələrə qarşı duran təzadlı əks qüvvələr də olmuş və olmaqdadır. Böyük qüdrətlər və demokratiya, insan hüquqları, vicdan azadlığı, ədalət şüarı ilə bağırən qərb dünyası torpaqları işğal olunmuş məzlum xalqlara, o cümlədən erməni qəsbikarları tərəfindən 20% torpağı işğal olunmuş Azərbaycan xalqına qarşı soyuq münasibət nümayiş etdirmişdir. İctimaiyyətə artıq bu dünyada baş verən hadisələrdən agah olmaq sirr deyil. Əsl ziyalı da ona deyirlər ki, ictimai əsarətdən yaxa qurtarmaq üçün lazımi fəaliyyətlər göstərmiş olsun.

SSRİ dağıldandan sonra ona bənzər Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradıldı. Keçmiş sovet respublikalarının təmsil olunduğu bu birliyə sonralar Azərbaycan da qoşuldu.

Sovet İttifaqının dağılması Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrin keçmiş iqtisadi və digər əlaqələrinin qırılmasına gətirib çıxardı və onların istehsalının ümumi tənəzzülünə səbəb oldu. Pozulmuş integrasiyanı bərpa etmək MDB-yə daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatının dirçəldilməsində və inkişafında, onlar arasında inam və dostluğun möhkəmlənməsində müəyyən rol oynayırdı.

Azərbaycanın MDB ölkələri ilə münasibətləri qaydaya salınmasının əhəmiyyətindən danışarkən respublikamız üçün həll olunmuş problemləri, ilk növbədə isə ərazi məsələsini unutmamaq olmazdı. SSRİ-nin dağılmasından, bəzi müstəqil ölkələr arasında ərazi problemi ilə bağlı ziddiyyətlər və münasibətlər baş verdi. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistan Azərbaycana qarşı əsas olmadan ərazi iddiaları ilə çıxış etdi. Hələ SSRİ dövründə Ermənistan SSRİ Ali Soveti Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə birləşdirilməsi barədə bədnam qərar qəbul etmişdi. Ermənistanın millətçi dairələri və silahlı qüvvələri həmin bədnam qərarı həyata keçirmək üçün çirkin əməllərə əl atdılar. MDB-yə daxil olan Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün MDB dövlətlərindən qanuni hüquqlarının müdafiə olunmasını tələb etmiş və yenə də tələb etməkdədir. Ermənistanı dəstəkləyən və ona havadar çıxan bəzi dövlətlərin Azərbaycana münasibətdə qeyri-obyektin mövqeyi respublikamızın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasına əngəl törədən amillərdən ən başlıcası olmuşdur. Belə olan yerdə Azərbaycan üçün beynəlxalq münasibətlərin strukturunda beynəlxalq əməkdaşlıq axtarışı xüsusi yer tutmuşdur. Beynəlxalq əməkdaşlıq ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlətlər və hökumətlərlə birlikdə beynəlxalq əməkdaşlığın subyektini, həmçinin ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər, ictimai təşkilatlar, idarələr, müəssisələr, firmalar və s. təşkil edir. Avropada beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi prinsipinin əsasını qoymuş ATƏT ümumavropa əmək dostluğuna yol açmışdır. ATƏT-in

üzvü olan dövlətlərin 1990-cı ildə Parisdə qəbul etdiyi xartiyada (sənədlərdə) ikinci dünya müharibəsindən sonrakı inkişafa yekun vurulmuş, yeni sülh mərhələsinə keçidin başlanğıcı qoyulmuşdur.

Beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında ən böyük beynəlxalq təşkilat olan BMT prinsipal əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun nəzdində olan müxtəlif idarə və təşkilatlar YUNESKO, İESKO və sair beynəlxalq iqtisadi, texniki, mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm təsir göstərirlər. Beynəlxalq əməkdaşlığın strukturu humanitar əməkdaşlıq mühüm və spesifik yer tutur. Humanitar əməkdaşlıq müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində başlıca istiqamətlərdən biri olmaqla, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin saxlanmasına, ləyaqətli insan şəxsiyyətinin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. (5. səh. 560).

Humanitar əməkdaşlıq bütün ölkələrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən insanların qabiliyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Humanitar əməkdaşlıq ana və uşaqların həyatının, sağlamlığının və ləyaqətinin müdafiə olunmasına, xəstəliklərə, aclığa qarşı mübarizədə, savadsızlığın aradan qaldırılmasında və digər bu kimi beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsində əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Beynəlxalq əməkdaşlığın istiqamətlərindən biri kimi humanitar əməkdaşlıq qlobal miqyasda həyata keçirilir. Belə əməkdaşlıq ən çox müharibə, epidemiya, təbii fəlakət zamanı, eləcə də milli və dini zəmində baş verən münaqişələr dövründə və digər hallarda geniş şəkildə alır. Humanitar yardım, bu və ya digər ölkədə çalışan işçilər üçün yaşayış problemi ortaya çıxdıqda, qaçqınlara kömək məqsədilə həyata keçirilir. Beynəlxalq humanizmin prinsiplərindən biri kimi respublikamızın müxtəlif guşələrində məskunlaşan bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqına beynəlxalq humanitar yardımın göstərilməsi artıq hamya məlumdur. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin əməkdaşlıq qaydaları da müəyyənləşdirilmişdir. Bütün insan hüquqlarına və adamlar

arasında sərbəst əlaqələrə dair informasiya mübadiləsi mexanizmi bu məsələləri öyrənmək üçün ikitərəfli görüşlər keçirilməsi, humanitar əməkdaşlıq probleminə dair beynəlxalq forumun (ATƏT xətti ilə) çağırılması, ATƏT-in iştirakçısı olan dövlətlərin tərəfdaşlarına, həmçinin təşkilatların sənədində əks olunmuş müddəaların həyata keçirilməsinə diqqət yetirmək hüququ verilməsi və s. kimi mühüm məsələlər işlənilib hazırlanmışdır. Lakin bu sahədə, yəni insan hüquqlarına və digər humanitar əməkdaşlıq problemlərinə aid ATƏT-in sənədlərində ifadə olunmuş bəzi prinsiplər təssüf ki, müəyyən səbəblər üzündən həyata keçirilmir. Bu səbəblər içərisində sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, dövlətlər arasında qarşıdurma münasibətləri, etnik və milli zəmində düşmənçilik, beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq mexanizmində müəyyən çatışmaqlıqlar nəzərə cəpdir. Beynəlxalq əməkdaşlığın bəşəri əhəmiyyət daşıyan məsələlərin əməli həlli yalnız dünyanın bəzi regionları üçün siyasi-hüquqi ideal olmamalıdır. Əslində bu, dünyanın bütün məkanlarında həyata keçirilməlidir.

Son dövrlərdə dövlətlər arasında mübahisələrin və münaqişələrin həll edilməsində Avropada Sülh və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) rolu artmaqdadır. Şərqi Avropada və keçmiş SSRİ məkanında, o cümlədən Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həlli bu təşkilatın beynəlxalq nüfuzunun göstəricisi ola bilər. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatların qərarlarının münaqişədə iştirak edən tərəflər üçün müstəsna olaraq tövsiyə əhəmiyyəti kəsb etməsi onların mübahisələrinin tezliklə həll edilməsində roluna neqativ təsir göstərir. Münaqişələrin artması, uzunsürən xarakter alması, beynəlxalq sülhə təhlükə yaratması, onları tezliklə aradan qaldırmağa imkan verən təsirli vasitələr sistemi yaratmağı aktual problem kimi qarşıya qoyur. Xocalının sabiq prokuroru A. Atakişiyev «Kredo»nun 8 may 2015-ci il nömrəsində «Cahanda sülh, yurdda sülh, bölgədə sülh» məqaləsində ulu öndər H.Əliyevin Türkiyə

Böyük Millət Məclisindəki nitqindən (06 may 1997-ci il) sitat gətirir. ...Nəhayət mən yenə də Türkiyə-Azərbaycan dostluğu haqqında bir neçə söz demək istəyirəm. Bu dostluq əbədidir, sarsılmazdır. Biz bütün gücümüzlə, varlığımızla bu dostluğu qoruyub möhkəmləndirməliyik, inkişaf etdirməliyik. Çünki Türkiyə də demokratik cümhuriyyətdir, burada demokratik prinsiplər geniş tətbiq olunubdur. Türkiyənin böyük demokratiya təcrübəsi var. Türkiyənin cümhuriyyət, demokratik, dünyəvi dövlət olaraq yaşaması bütün başqa türkdilli dövlətlər üçün nümunədir. Cümhuriyyət tariximizdə keçdiyiniz yol da, dövlət quruluşumuzda, demokratiyamızda, qanun-qaydalarımızda bizim üçün nümunədir. Ona görə də biz Türkiyənin bu yolla getməsinə arzulayırıq». (10. S.1) Ulu öndərin bu kəlamından onun müstəqillik yollarında yenidən addımlamaqda olan Azərbaycanın gələcək taleyi, dünyəvi dövlət kimi inkişaf perspektivinin ilkin istiqamətləri bizə bəlli olur. Ulu öndərin müstəqilliyin bərqərar olması və inkişaf etməsi, üçün birinci növbədə sülhün, əmin-amanlığın, asayişin qorunmasının vacibliyinə hesablanan «cahanda sülh yurdda sülh bölgədə sülh» şüarı Türkiyədə olduğu kimi Azərbaycanda da bütöv xalq üçün, suverenlik yolunda addımlayan dövlət üçün çox böyük önəm daşıyır. Böyük simalar böyük tarixi həqiqətləri heç vaxt unuda bilməzlər. Belə bir sualla qarşılaşırıq. İnsan necə, hansı məqamlarda daha artıq sevinə bilər? İnsan ən çox öz xalqı, vətəni, yurdu haqqında xoş sözlər eşidəndə sevinər. Elə buna görə də bizim üçün Heydər Əliyev inam qutbı olub.

2. İslam əməkdaşlığında sülhün və əmin-amanlığın qorunması problemi və Heydər Əliyev siyasəti.

Böyük Atatürk yol boyu, istiqamət boyu türk xalqlarına yaratdığı dövlətlə istinad qoyub. Və ən başlıcası, dünya xristian aləminin ögeylik-döğməlik müstəvisində türk

xalqlarının dəqiq və aydın yerini göstərmiş. Atatürkün məşhur kəlamı gərək dünya xalqlarının öndərlərinin başçıların, ideoloqlarının qulaqlarında sırğa olsun. Atatürk deyirdi: «Cahanda sülh, yurdda sülh, bölgədə sülh». İnsanlıq üçün dünyanın tarixi, taleyi üçün bundan üstün nə demək olar? Ulu Öndər Heydər Əliyevin gücü, qüdrəti də onda idi ki, o, tarixlə şəxsiyyətin, şəxsiyyətlə cəmiyyətin münasibətini çox normal səviyyədə əlaqələndirə bilirdi: Bundan da bütün xalq bəhrələnirdi.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev elə bir tarixi simadır ki, o, öz xalqının fəaliyyətində heç kimin əvəz edə bilməyəcəyi bir xidmət sahibidir. Onun gücü və qüdrətli ondadır ki, nəyin həqiqət, nəyin doğru olduğunu gözəl bilirdi. Bu məram uğrunda axıracan mübarizə aparırdı. Heydər Əliyev bir məsələyə real düşüncə ilə yanaşanda adi bir adam təsiri bağışlasa da, danışdığı məsələləri həll etdikcə qeyri-adam səviyyəsinə qalxırdı. Ulu Öndər cəmiyyətdə baş verən hadisələrə insanların özünün razılığı, cəmiyyətin harmonik düşüncə müstəvisində, bütövlükdə ümuminin fikri istiqamətində yanaşmağı üstün tuturdu. Onun prezidentlik missiyası sadəcə olaraq nə güc, nə də tərəfdarlıq mahiyyəti ilə tamamlanmırdı. Öndərlik bütövlükdə millətin mənafeyini, gücünü müəyyən və mütləq dərəcədə aydın başa düşülən istiqamətə yönəltməklə, o cümlədən ona inanan insanları bu istiqamətdə öz arxasınca apara bilməklə təsdiqləyir.

Biz Şərqi bir-bir-gəzsək, yəni Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Səudiyyə, Suriya, İraq, Misir, Pakistan, Küveyt və s. ölkələri görsək də o yerdə vətənimizi, torpağımızı, yurdumuzu, bir sözlə dünyaya göz açdığımız obamızı, elimizi görmək hissləri ilə yaşayırıq. Adları çəkdiyim ölkələrdə bir azərbaycanlı gördükdə nə qədər sevinməyimizin həddi-hüdudu olmur. Biz vətən hisslərini Azərbaycan duyğularını gördükcə həm sevinir, həm də qürur hissi keçiririk. Bu məmləkətlərdə azərbaycanlı adlı kimsələrin vətənsəverlik duyğularını hiss edəndə birinci növbədə Azərbaycan xalqını ən keşməkeşli ağır

zamanlardan keçirən ulu öndərə hədsiz məhəbbət, sevgilər yadımıza düşür. İnsanın hansı məqamlarda daha artıq sevinə bilməsi sualına cavab olaraq deyə bilərəm ki, öz xalqı, vətəni, yurdu haqqında xoş sözlər eşidəndə, insanlıq vicdanı qarşısında hər kəsin düzgün hesabatını dinləyəndə sevinirik. Azərbaycanın bütün bölgələrində hətta Türkiyə, İran, Rusiya kimi nəhəng ölkələrdə Heydər Əliyevin adını çəkən kimi müsaiblər, bizimlə tərəfdaşlar həmin andaca Azərbaycanın adını çəkirlər. Ən başlıcası bizim üçün önəmli odur ki, Heydər Əliyevin adını çəkəndə görmüşük ki, ərəb dünyasında, İran dünyasında – bütövlükdə Şərq dünyasında həmin andaca Qarabağ məsələsini yada salırlar. Bu məsələ ilə bağlı Ulu Öndərin necə haqlı və ədalətli mübarizə apardığını söhbətlərimizdə diqqətə çəkmişik.

Heydər Əliyev böyük fenomen zəka sahibi idi, güc, qüdrət sahibi idi. O, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü böyük iradə və inamla qoruyurdu. Ancaq o zamanından əvvəlki səhvlərin nəticəsi olaraq baş verən hadisələrə də son dərəcə prinsipial qiymət verməyi bacarırdı. Onun Türkiyə Böyük Millət Məclisində elədiyi çəxış böyük tarixi hadisə kimi görək zaman-zaman bizim yaddaşımızda yaşasın; «...Baxmayaraq ki, Ermənistanın torpaqlarının çoxu Azərbaycana mənsub olub, amma biz bunu iddia etmirik. Biz 1991-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan dövlət müstəqilliyini alarkən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş sərhədlər daxilində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumağa və təmin etməyə çalışırıq. Biz Ermənistanın torpağına iddia etmirik, ancaq öz torpaqlarımızın bir qarşını, bir metrini də heç kəsə verməyəcəyik. Güman edirəm ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün siz bundan sonra da Türkiyənin bütün imkanlarından istifadə edəcəksiniz və biz birlikdə buna nail olacağıq. Çünki Qafqazda sülh, bölgədə sülh, ümumiyyətlə hamıya lazımdır. Mən bu gün yenə də böyük Mustafa Kamal Atatürkün sözlərini xatırladıram: «Cahanda sülh, yurdda sülh, bölgədə

sülh» (Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki nitqindən. 6 may 1997)». (10. s. 8).

Bu sitatdan aydındır ki, Ulu Öndər Azərbaycanın tarixi taleyini heç də Türkiyənin tarixindən və taleyindən ayırmır, bunlara müstərək talelərdən ibarət bütövlük simvolu kimi baxır – bütövlük fəlsəfəsindən yanaşırdı.

Heydər Əliyevə Tanrı elə bir zəka vermişdir ki, bu sanki Maksim Qorkinin romantik qəhrəmanı Dankonun qaranlıqdan-zülmətdən işığa yol açan möhtəşəm ürəyini xatırladır. Heydər Əliyev işığından təkcə Azərbaycan yox, bütün türksoylu xalqlar faydalana bilərdi. Əslində Heydər Əliyev işığından ancaq türksoylu xalqların faydalanmağı ilə yanaşmalarımızı məhdudlaşdırı bilmərik. Əsl həqiqət odur ki, bütün şərq xalqları bu gün böyük əzab, ölüm, qorxu-qada altında yaşayan, demək olar ki, bütün müsəlman ölkələrinin xalqları birləşib əgər Heydər Əliyev ideyalarına tapınsa və həmin ideyaların tələb etdiyi prinsiplər, qaydalar əsasında özlərinin qorum yolunu seçsələr, bütün qorxu-qadaların hamısından hifz ola bilərlər.

Ulu Öndərin imzasına, adına yazılanlar, Heydər süfrəsindən çörək yeyənlər zaman keçdikcə, kimin Ulu Öndəri həqiqi sevdidiyi, kiminsə bu sevgi donunda ondan bəhrələndiyi, daha çox aşkar olacaq. Ulu Öndərin nitqində təkrarlanan «Cahanda sülh, yurdda sülh, bölgədə sülh» aforizmi zaman keçdikcə, əvvəllər nisbətən şübhə ilə yanaşdığımız məsələlərin həllində çıxış yolunun olması xalqımızda əminlik yaratdı. Xocalı şəhərinin sabiq prokuroru Atakişi Atakişiyevin təfircə desək: «Ulu Öndər necə ki, Atatürkə istinadən cahana, yurda, bölgəyə sülh tələb edirdi, biz də elə həmin yolla getsək, Ulu Öndərin ruhunu şad etmiş olarıq. Qisası, onu – demək istəyəirəm ki, Ulu Öndəri boğazdan yuxarı təriflə yox, əməli işlə, sevgi ilə, Ulu Öndərin ideyalarını həyata həyata keçirməklə, Ulu Öndərin Azərbaycan sevgisini əməlimizlə yaşatmaqla sübut edək». (10. s=8).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 2-ci dəfə hakimiyyətə gəlişi ilə bağlı Azərbaycan müstəqil Respublikasının çoxsaylı problemləri içərisində Qarabağ problemlərinin bütün dünya ictimaiyyətinə, o cümlədən İslam Konfransı Təşkilatına çatdırılması ən mühüm vəzifə kimi qarşıda dururdu. Azərbaycanın müstəqilliyini ilk dəfə olaraq Türkiyə Pakistan İslam Respublikası, ardınca İran İslam Respublikasının və digər müsəlman dövlətlərinin tanıması müstəqilliyə ilk addım atanı gənc bir demokratik dövlət üçün inam qütbü təsiri bağışlayırdı.

Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə Şərqi və Qərbi arasında yerləşir. Şərq və Qərb arasındakı strateji mövqeyimizdən yararlanan respublika rəhbərliyi öz xarici siyasətində Azərbaycanın Şərqlə Qərb arasında siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni və s. sahələrdə körpü rolunu oynamasından maksimum istifadə etməyə çalışırdı. Heydər Əliyevin xarici siyasətində Şərqi münasibətdə, qonşu ölkələrlə, xüsusilə Türkiyə, İran və s. müsəlman ölkələrdə münasibətlərdə dahi uzaqgörənlik, müdriklik və yüksək davranış mədəniyyəti həmişə duyulurdu. Tarixdən yaxşı bilirik ki, Heydər Əliyevin hələ sovetlər dönməsində 1982-1987-ci illərdə Misirə, Pakistana, İordaniyaya, Suriyaya, İraqa, Yəmənə və başqa ölkələrə səfərləri və İslam dünyasının İmam Xomeyni, Kral Hüseyn, Hafiz Əsəd, Yasir Ərəfat və başqa liderləri ilə görüşləri onu dünyada aparıcı siyasətçilərdən biri kimi tanıtdı. O, köhnə əlaqələrini bərpa edərək respublikamızın dünyada öz mövqeyini möhkəmlətməsi üçün yeni münasibətlər yaratdı.

1994-cü il fevral ayının 8-11-də AR Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasına dövlət başçısı kimi ilk dəfə rəsmi səfər etdi. Qəbul olunmuş 16 rəsmi sənədlərin sülhün, əmin-amanlığın qorunması ilə bağlı məsələlərə daha çox önəm verilmiş, burada Azərbaycan Respublikasının məhz bu məsələ ilə bağlı İslam Konfransı Təşkilatının nüfuzlu beynəlxalq təşkilat olduğunu qeyd edərək, buradakı fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas təməl kimi götürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının İslam konfransları Təşkilatında müntəzəm iştirakı və burada mütəmadi çıxışları, nitqəri İKT katibliyinin İslam ölkələri rəhbərlərinin diqqətini cəlb etmişdir.

Heydər Əliyev göstərirdi ki, VII Kasablanka Zirvə toplantısı dünya müsəlmanlarının həmrəyliyi daha da möhkəmlənməsində, İslam dövlətlərinin nüfuz və qüdrətinin artmasında yeni bir mərhələ olacaqdır. İslam aləminin qarşılaşdığı çətinliklərin və problemlərin dünya ictimaiyyəti tərəfindən daha aydın başa düşülməsinə geniş imkanlar yaradacaqdır.

Dövlətimizin başçısı VII Zirvə Toplantısında Asiya qitəsindən olan ölkələrin artan fəallığının onların İslam Konfransı Təşkilatında daha geniş təmsil olunması ilə səciyyələndiyini, İKT sıralarının 45-dən 52-yə çatmasını deyilənlərə əyani sübut olduğunu toplantı iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı.

Harada olursa olsun, hansı beynəlxalq tədbirdə, İKT-nin hansı toplantılarında olursa olsun Ulu Öndərin başlıca amalı, məqsədi sülh, əmin-amanlıq, bir-birinin ərazi bütövlüyünün qorunmasına hörmət, xalqlar arasında dostluq, əməkdaşlıq, mədəniyyət məsələlərinin daha da möhkəmlənməsi və inkişafına dünya dövlətlərinin səyini, xüsusən müsəlman dövlətlərinin birliyi hifz edən əlaqələrin genişliyini müntəzəm olaraq artırmaq, gücləndirmək idi.

1994-cü ildə Kasablanka, Mərakeşdə İKT-nin üzvü olan ölkələrin VII Zirvə görüşündə jurnalistlərə verdiyi müsahibədə Heydər Əliyev demişdir: «Şübhəsizdir ki, hər bir Zirvə Toplantısı böyük əhəmiyyətə malikdir. Əvvəllər ATƏM-nin Budapeşt Zirvə Toplantısının başqa bir istiqaməti, başqa bir məqsədi vardı. Mən oradakı çıxışlarımda da qeyd etdim, sonra müsahibələrimdə də dedim ki, təkə Avropada yox, ümumiyyətlə, bütün dünyada sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi üçün ATƏM böyük bir təşkilatdır.

Ona görə də Budapeşt Zirvə Toplantısının ümumdünya əhəmiyyəti var.

İndi isə Mərakeşdə İslam Konfransı Təşkilatının Zirvə Toplantısı olacaqdır. Bu toplantı da əox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki İslam Konfransı Təşkilatının 25 illiyi qeyd ediləcəkdir...

Mən Mərakeş məliyi ikinci Həsən cənablarının dəvətini çox böyük məmnuniyyət hissi ilə qəbul edərək bu Zirvə toplantısına gedirəm. İslam ölkələri dünyanın böyük bir hissəsini təşkil edibdir. Onların bir milyard nəfərdən artıq əhalisi var. İslam Konfransı Təşkilatı bu ölkələrin ümumi potensialından istifadə edərək həm ümumbəşəri proseslərdə iştirak edir, həm də İslam ölkələrinə məxsus spəfik problemlərin həll olunmasına çalışır. Mən şəxsən hesab edirəm ki, hər bir belə rəasional təşkilat əhəmiyyətlidir və bu kimi təşkilatların hamısı öz səylərini nəhayət birləşdirə bilsələr, dünyada sülh daimi olar, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik təmin edilə bilər. Ona görə də mən bu Zirvə Toplantısına həvəslə gedirəm və şübhəsiz ki, bu toplantıdan çox şey gözləyirəm». (2. s.13-14).

Heydər Əliyev iştirakçıların diqqətinə onu da çatdırdı ki, Asiya regionunun müsəlman dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının fəaliyyətində, habelə Zirvə Toplantısında qəbul edilmiş qərarların ardıcılıqla yerinə yetirilməsində öz səylərini durmadan artıracaq, bu təşkilatın nüfuzunun daha da yüksəlməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyəcəkdir.

Azərbaycan Prezidenti Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatının diqqət və qayğısına böyük ehtiyac duyduğunu söyləmiş, bu İslam Konfransı ölkələrin həm keçmişdən miras qalmış ağır problemlərlə, həm də möhkəmlənməkdə olan müstəqilliklərinin doğurduğu təbii çətinliklərlə üzləşdiklərini; dərinləşməkdə olan iqtisadi böhranların, ictimai-siyasi sistemin dəyişməsi ilə bağlı keçid dövrünün məruz qaldığı

müharibələrin iqtisadi blokada və müxtəlif siyasi təzyiqlərin də vəziyyətə təsir göstərdiyini bəyan etmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Kasablanka Zirvə Toplantısında çıxışında sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı, təcavüzkarlıq, işğalçılıq, ədalətsizlik, qəsbkarlıq, soyğunçuluq kimi məsələləri də gündəmə gətirmiş, bununla da Azərbaycanın daxili problemləri ilə bütün İKT dövlətlərinin əməkdaşlarını xəbərdar etmişdir. Heydər Əliyev demişdir: «Bu gün dünyada mürəkkəb, ziddiyyətli problemlər getməkdədir. Viranəedicilə global müharibənin qarşısının alınması, dünyanın təhlükəsizliyinin yeni təməlinin qoyulması kimi müsbət meyllər, regional münasibətlərin artması ilə yirtıcı millətçiliklə və dövrün başqa bəlaları ilə qarşılaşır. Bizim ölkələrimiz bu proseslərin qaynağındadırlar və biz beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, sülh və tərəqqi qüvvələrinin qələbəsinə layiqli yardım etməliyik, öz səylərimizi göstərməliyik. Bunun nəminə biz müsəlman ölkələrinin inkişafına mane olan əngəlləri aradan qaldırmalı, bir-birimizə yardım əli uzatmalıyıq, parçalanmanın və təklənmənin qarşısını almalıyıq, dara düşmüş qardaşlarımıza birlikdə kömək etməliyik, qanlı müharibələrin və silahlı müharibələrin alovunu söndürməliyik». (2.s.15)

«Münaqişələrin alovunu söndürməliyik» düşüncəsi ilə Heydər Əliyev dünyanın çox ölkələrində çox saylı nitq, çıxışları və müsahibələrində əmin etməyə çalışmış ki, birgə yanaşı yaşamaq bir-birinin mənafeyinə, torpağına hörmətlə yanaşmaq prinsipləri ideal bir məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Dünyanın mütərəqqi insanların səyi və düşüncəsi bu məsələyə yönəldilməlidir. Heydər Əliyev Konfrans iştirakçılarının diqqətini həm də Dağlıq Qarabağ və ətrafında ermənilər tərəfindən işğal olunmuş 7 rayonun məruz qaldığı məhrumiyyətlərə yönəlmiş və ısrarla qeyd etmişdir: «Ermənistan Respublikasının təcavüzünə məruz qalmış, bunun

nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxu işğal edilmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin AR-da işğal etdikləri Dağlıq Qarabağ regionunda və ona bitişik yeddi digər rayonda ən qədim mədəniyyət abidələri, müsəlman məzarları təhqir olunmuş, Qurani Kərimin nüsxələri yandırılmışdır. Ən qədim müsəlman sivilizasiyasının bütün izləri yer üzündən silinmişdir.

Mənim həmvətənlərimin 20 min nəfərindən çoxu öldürülmüş, təqribən 100 min nəfəri yaralanmış və şikəst olmuş, 1 milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma yurdundan qovulmuş, onların evləri viran edilmiş və yandırılmışdır. Bu adamlar, o cümlədən uşaqlar, qadınlar və qocalar erməni təcavüzkarlarının törətdikləri soyqırımının bütün dəhşətlərini görmüş, qohum-əqrabalarını itirmişdir. İndi isə sərt qış şəraitində çadır şəhərciklərində dözülməz vəziyyətdə yaşayırlar, soyuqdan donurlar, yoluxucu xəstəliklərə tutulurlar, ərzaq, dərman, pal-paltar sarıdan korluq çəkirlər...

Hazırda sülhə nail olmaq üçün beynəlxalq səviyyədə təzyiq göstərilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. İslam Konfransı Təşkilatı kimi nüfuzlu təşkilat və onun hər bir üzvü tərəfindən təzyiq göstərilməsi də son dərəcə vacibdir. Ona görə də, hörmətli görüş iştirakçıları, mən sizə üz tutub xahiş edirəm ki, siyasi iradəinizi qətiyyətlə bildirəsiniz və Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyü uğrunda bizim ədalətli mübarizəmizə tərəfdar çıxasınız» [2. s.17].

Heydər Əliyevin Kasablankadakı çıxışından gətirilmiş bu sitatın təhlilində əsas diqqət dövlətin təhlükəsizliyinin təminatında əsas rol oynayan məsələlər yada düşür. ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Q.Kissincer qeyd etmişdir ki, milli təhlükəsizlik siyasəti bütün fəaliyyəti əhatə edir və belə fəaliyyət zəminində bu və ya digər cəmiyyət öz həyat qabiliyyətini təmin etməyə, eləcə də beynəlxalq aləmdə öz vəzifələrini həyat keçirməyə səy göstərir [5.s.567]. Bundan çıxarılan nəticə bir daha Ulu Öndərin düşüncəsində yer alan sülh, əmin-amanlıq şəraitdə yaşamaq prinsipi ilə dövlətlərin xarici siyasət

məsələlərinin üzvi şəkildə bağlılığın bariz nümunəsi səciyyələnilir.

Heydər Əliyevə görə Azərbaycanın təhlükəsizliyi 1-ci növbədə onun öz qonşuları ilə dostluq, sülh şəraitində yaşaması ilə əlaqədardır. Təhlükəsizlik təkcə hərbi qüdrətin üstünlüyü ilə yox, eyni zamanda dövlətin iqtisadi sosial siyasi, əxlaqi, mənəvi və digər sahələrdə əldə olunan böyük nailiyyətlərdən asılıdır. Hər bir ölkənin təhlükəsizliyi əsas etibarilə 4 səviyyədə özünü göstərir:

1. Dövlətin təhlükəsizliyi; 2.cəmiyyətin təhlükəsizliyi; 3.şəxsiyyətin təhlükəsizliyi; 4.siyasi təhlükəsizlik.

Demokratik cəmiyyətdə dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyi məqsəd deyil, məhz şəxsiyyətin azadlığı və təhlükəsizliyini təmin etmək funksiyasıdır. Ulu Öndərin təbircə desək: «Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır».

Dövlətin təhlükəsizliyi –təsirli idarəetmə mexanizminin mövcudluğu sayəsində siyasi qüvvələrlə ictimai qrupların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi vasitəsilə təmin olunur.

Cəmiyyətin təhlükəsizliyi ictimai təsisatların əxlaq normaların, inkişaf etmiş yetkin ictimai şüur formalarının mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi. Sosial əhəmiyyətli qabiliyyətin və tələbatın inkişafına və reallaşmasına zəmin yaradan hüquqi və əxlaqi normalar kompleksinin, ictimai təsisatların və təşkilatların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Milli təhlükəsizliyin strukturunda siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji ünsürlər, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyi və millətin mədəni inkişafı təhlükəsizliyi əhəmiyyətli yer tutur.

Siyasi təhlükəsizlik hər şeydən əvvəl cəmiyyətin daxili sabitliyinə əsaslanır. Başlıca sosial qrupların mənafeyini əks etdirən sabit siyasi sistemin həmin mənafeyi həyata keçirən siyasi rejimin mövcudluğu millətin birliyinə zəmin yaradır.

Milli təhlükəsizliyin ünsürlərindən biri də **iqtisadi təhlükəsizlikdir**. İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti zənnimizcə bu və ya digər ölkənin özünü digər dövlətlərdən iqtisadi cəhətdən təcrid etmək deyil, məhz ölkə daxilində cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün maddi zəmin yaratmaq və bu zəmində dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin müstəqil və bərabər hüquqlu subyekti kimi çıxış etməkdən ibarətdir.

Heydər Əliyevin sülh və əmin-amanlıq siyasəti bilavasitə ölkələrin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsində duran məsələlərlə daha çox bağlıdır. Dövlətimizin başçısı İKT ilə olan əlaqələrimizi daim öz nəzarəti altında saxlamış, onların durmadan iqtisadi inkişafı üçün müvafiq tədbirlər görülməsinə bu sahədə ardıcıl iş aparılmasına xüsusi diqqət verirdi. 1996-cı il sentyabr ayının 21-də Bakıda keçirilən İslam İnkişaf Bankının Beynəlxalq İnvestisiya Konfransı məhz belə tədbirlərdən idi. bu konfransın işində də Azərbaycan Prezidenti şəxsən iştirak etmişdir. Konfransda çıxış edən Azərbaycan Prezidenti bildirmişdir ki, İslam İnkişaf Bankının belə böyük tərkibdə yüksək səviyyədə Azərbaycanda keçirilməsini yüksək qiymətləndirir və bunu Azərbaycan Respublikası ilə İslam ölkələri, İslam Təşkilat Bankı arasında mövcud olan əsas əlaqələrin təzahürü hesab edir. Prezident Heydər Əliyev əmin olduğunu bildirmişdir ki, İslam İnkişaf Bankının Azərbaycanda ilk dəfə keçirildiyi yüksək səviyyəli, geniş tərkibli mötəbər konfrans bundan sonra həm İslam İnkişaf Bankının bütün müsəlman ölkələrindəki fəaliyyətinə təkan verəcək, həm də İslam İnkişaf Bankı və onun ətrafında olan iş adamları ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələri daha da genişləndirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin İKT-nin yeddinci Zirvə görüşündən vətənə qayıdarkən İstanbulun Atatürk hava limanında Türkiyə və Azərbaycan jurnalistlərinə müsahibə vermişdi. Müsahibədə jurnalistin dövlət başçımıza verdiyi sualın mahiyyəti də əsasən sülhün, əmin-amanlığın qorunması ilə bağlıdır. Sualda deyilir: «Ən

qatı opponentləriniz belə sizin şəxsinizdə Azərbaycan Respublikasının qazandığı uğurları etiraf etmək məcburiyyətindədirlər. Belə bir qanunauyğunluq var və bu da əslində BudapeştZirvə toplantısında Azərbaycan Respublikasının uğurları, yəni ATƏM-in sülhəratma qüvvələrinin yaradılması barədə qərar qəbul edilməsi, sonra isə İKT-nin yeddinci Zirvə toplantısında təcavüzkarın tanınması ilə əlaqədardır. Təbii ki, Azərbaycana düşmən qüvvələr bununla bağlı müəyyən fəallıq göstərəcəkdir. Bundan sonra Azərbaycana qarşı təzyiqlər güclənə bilərmə?»

Ulu Öndərin bu suala verdiyi cavabın siyasi, ideoloji baxımdan nə qədər düzgün, dürüst olması onu hərtərəfli başa düşməyə çalışan bütün jurnalistləri, dövlət nümayəndələrini qane edir. Heydər Əliyevin məntiqli casabında böyük məsuliyyət hissinin bariz nümunəsini, müstəqilliyi qorumaq prinsipallığı, Azərbaycanı dünyanın tərəqqipərvər dövlətləri tərəfindən dəstəkləmək səylərini görürük: «Açığını deyim, Azərbaycan elə bir vəziyyətdədir ki, onu hər şey gözləyə bilər. Ancaq müşahidələr bunu yaqın aşkar görürlər ki, mən Azərbaycana başçılıq etdiyim vaxtlardan indiyə qədər Azərbaycanın müstəqilliyini, dövlətçiliyini qorumaq üçün prinsipal siyasət aparmışam və aparıram. Allaha şükürlər olsun ki, indiyə qədər bu siyasət öz müsbət nəticələrini verir və ümidvaram ki, bundan sonra da verəcəkdir. Amma heç kəs güman etməməlidir ki, gələcəkdə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə vəziyyəti asan olacaqdır. Yox, belə deyildir. Ölkəmizin vəziyyəti, Ermənistanla müharibə, dünyanın bir çox dövlətləri tərəfindən Ermənistanın ciddi dəstəklənməsi – bütün bunlar Azərbaycan üçün çox mürəkkəb şərait yaradır. Üstəlik Azərbaycan müstəqillik əldə edən vaxtdan bəri çox itiribdir. Üç ildir Azərbaycan müstəqil yaşayır, əgər bu müddət ərzində intensiv işlər görülsəydi, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə mövqeyi daha möhkəm olardı, .z müstəqil siyasətini yeritmək üçün o, daha böyük imkanlara malik olardı. Bildiyimiz kimi bunların hamısı yalnız son vaxtlarda həyata keçirilir. Amma güman

edirəm ki, biz gələcəkdə də bu istiqamətdə işləyəcək və nə qədər çətinliklər olsa da, onların qarşısını alacağıq.

...Yox, çətinliklər olacaqdır. Ancaq nailiyyət üçün qətiyyət lazımdır. Nailiyyət üçün sərbəst fikir lazımdır. Nailiyyət üçün müstəqillik lazımdır. Müstəqil siyasət lazımdır. Siz də görürsünüz ki, mən müstəqil siyasət aparıram.

Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildən başlayaraq müstəqillik həyatında Heydər Əliyevin xidmətləri bir çox uğurları ilə səciyyələndirilə bilər. Müstəqil bir ölkəni saxlamaq üçün müstəqil siyasət yeritmək işi bir çox problemlərin həlli ilə bağlı olsa da uzaqgörənlik fəlsəfəsi əsasında gələcəyin sosial-siyasi və iqtisadi strategiyalarını müəyyənləşdirmək Ulu Öndərin çoxşaxəli siyasi platformasında həllini gözləyən silsilə məsələlərin toplusunda öz əksini tapmışdır. Unutmamalıyıq ki, hansı məsələ olursa olsun Ulu Öndərin baxış bucağında birinci növbədə dayanan məsələ sülh, əmin-amanlıq, ölkənin təhlükəsizliyinin təmini məsələsi olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, ölkə sülh şəraitində yaşasa müharibələrinin vurduğu zərbləri məhdudlaşdırmaq, aradan qaldırmaq üçün xalqlar, dövlətlərarası dinc yanaşı yaşamaq prinsiplərinə əməl olunarsa, ölkələrin gələcək strateji siyasəti ilə bağlı vəzifələr asanlıqla həyata keçirilə bilər.

Qeyd olunmalıdır ki, Ulu Öndərin gərgin əməyinin nəticəsi kimi Kasablankada «Ermənistan Azərbaycan münasıqəsi haqqında» siyasi qətnamə qəbul edilmiş, həmin ildən etibarən İKT-nin BMT ilə əməkdaşlığı üzrə müzakirə edilən problemlər siyahısına «Ermənistan- Azərbaycan münasıqəsi» mövzusunun mütəmadi salınmasına nail olunmuşdur. Az müddət ərzində Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İKT çərçivəsində daha iki – Azərbaycana iqtisadi yardımın göstərilməsi, həmçinin Azərbaycanın İslam mədəniyyət abidələrinin erməni təcavüzkarları tərəfindən bərpa edilməsi barədə müvafiq qətnamələr İKT gündəliyinə daxil edilərək, növbəti Zirvə görüşlərində bütün üzv dövlətlər tərəfindən yekdilliklə təsdiq edildi.»

«Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü haqqında» başlığı ilə ilk dəfə 1996-cı ilin dekabrında Cakartada keçirilmiş İKT xarici işlər Nazirinin 24-cü Konfransı və 1997-ci ilin dekabrında Tehrandə keçirilmiş İKT dövlət və hökumət başçıların 8-ci Zirvə görüşündə qəbul edilməsi, üzv dövlətlərin bu məsələyə dair birmənalı Azərbaycanın maraqlarına uyğun, mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında önəmli rol oynamışdır.

Siyasi qətnamədə üzv dövlətlərin erməni təcavüzünü qətiyyətlə pisləməsi, işğalçı qüvvələrin, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, şərtsiz çıxarılmasının tələb edilməsi; bu problemə dair Baş katibin ənənəvi illik hesabatları İKT çərçivəsində keçirilən görüşlərdə qəbul edilən yekun bəyanatların müvafiq bəndlərində səsləndirilən müddəalar, habelə qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında keçirilmiş müxtəlif qeyri-qanuni seçkilərin beynəlxalq hüquq normalarına zidd və İKT üzv ölkələri tərəfindən tanınmayan amil kimi qiymətləndirilməsi əks rezenans doğurmuş və Azərbaycana o zaman çox vacib olan geniş humanitar yardım fəaliyyəti həyata keçirilmişdir. (2. s.10)

İKT üzvü olan ölkələrin VIII zirvə görüşü 1997-ci ilin dekabrında İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində öz işinə başlamışdır. Buraya yola düşməzdən əvvəl Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Binə hava limanında jurnalistlərə verdiyi müsahibədə də əsas məqsəd belə açıqlanır: «Səfərin məqsədi aydındır. Çünki Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür və bu təşkilatın zirvə görüşlərində Azərbaycan dövlət başçısının da iştirak etməsi zəruridir. Keçən dəfə, 1994-cü ildə Məakeşdə Kasablankada İslam Konfransı Təşkilatının Zirvə görüşündə bir çox məsələlər müzakirə edilmişdir. İslam Konfransı Təşkilatı Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü daim pisləyir. Bu barədə 1994-cü ildə də qətnamə qəbul edilmişdir. Keçən il Cakartada İslam Konfransı Təşkilatı ölkələri xarici işlər nazirlərinin görüşündə də İssabon Zirvə görüşündə qəbul olunmuş prinsiplər öz əksini

tapmışdır. Təkcə bu deyildir. Biz islam aləminin bir hissəsiyik, ona görə də bu zirvə görüşünün işində iştirak etməliyik və öz fikirlərimizi bildirməli, islam ölkələrinin həmrəyliyi üçün öz səylərimizi qorumalıyıq. Məhz bu məqsəd üçün də mən Tehrana gedirəm» (2. s. 29)

1997-ci ildə Prezident Heydər Əliyev Tehrandakı İKT-nin VIII Zirvə Toplantısında geniş məruzə ilə çıxış edərək çoxsaylı görüşlərin iştirakçısı olmuşdur. Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələrə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşması Azərbaycan problemlərinin irili-xırdalı hamsını burada açıqlayıb İKT-da üzv olan ölkə nümayəndələri qarşısında duran vəzifələrin dərin köklərinə qədər nüfuz etmiş, bir çoxlarını öz çıxışı ilə özünə valeh etmişdir. İKT-nin o zamankı katibi İzzəddin Larakı ilə dövlət başçılarının Tehran Zirvə Konfransı künlərində Azərbaycan Prezidenti ilə keçirdiyi görüşdən sonra jurnalistin sualına verdiyi aşağıdakı cavab fikrimizə əyani sübutdur: «Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevlə görüşdüm, onun fikirlərini dinlədim. Fəxr edirəm ki, o, təşkilatımızın işinə yüksək qiymət verdi. Biz təşkilatımızın Azərbaycanla əlaqələrinin daha da sıxlaşması üçün əlimizdən gələni edəcəyik...Mən cənab Prezidenti əmin etdim ki, İKT həmişə Azərbaycanın tərəfində olmuş və bundan sonra da olacaqdır. Mən cənab Prezidenti həmçinin əmin etdim ki, Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi bizim dəyişməz mövqelərimizdəndir. Mən hesab edirəm ki, Azərbaycanın İKT ilə sıx əməkdaşlıq etməsi Prezident Heydər Əliyevin böyük zəkaya, ağıla malik olduğuna dəlalət edir.» (12. səh.92)

Ulu Öndər zirvə görüşlərində İKT-a üzv olan ölkələrin bu təşkilata olan məsuliyyəti daha da artırmaq təşəbbüsündə olması, islam ölkələri birliyinin möhkəmlənməsi və inkişafında yaranmış bütün əngəlliklərin aradan qaldırılması, xarici qaragurubçuların təbliğatına uymamaq, monolit birliyə üstünlük vermək səylərini durmadan artırmaq çağırışları konfranslardakı nümayəndələri heyran etmişdir. Təşkilatın sabiq baş

katibi İzzəddin Saraki ilə dövlət başçımızın söhbətində bunlar vurğulanır: «İslam Konfransı Təşkilatının fəaliyyətinə verdiyiniz yüksək qiymətə görə Sizə minnətdarlığımı bildirirəm. Cənab Prezident, Azərbaycanın qarşılaşdığı problem həmçinin bizim problemimizdir. Hər şeyə dözmək olar, ancaq torpağın qəsbkarlıqla zəbt edilməsinə dözmək olmaz. Siz əmin olun ki, İslam Konfransı Təşkilatı bütünlüklə sizin tərəfinizdədir. Mən nə etmişəmsə, bu yerinə yetirməli olduğum borcumdur. Əmin ola bilərsiniz ki, İKT-nin VIII zirvə görüşü öz işini məhz bu istiqamətdə aparacaqdır». (2.səh. 52)

Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti Heydər Əliyevin İKT-nin Tehrandakı VIII Zirvə görüşü başa çatdıqdan sonra vətənə yola düşməzdən əvvəl Tehran səfərinin yekunu ilə bağlı bəyanatı olmuşdur. Bəyanatda deyilir: «Mən İslam Konfransı Təşkilatının VIII zirvə görüşünün nəticələrini çox yüksək qiymətləndirirəm. Birincisi, bu zirvə görüşü çox gözəl təşkil olunmuşdur. İkincisi, zirvə görüşünün iştirakçılarının əksəriyyəti öz ölkələrinin ən yüksək təcrübəli şəxsləri tərəfindən təmsil edilmişdir. Bu zirvə görüşü 3 gün müddətində çox işgüzar şəraitdə keçmiş və çox dəyərli qərarlar, qətnamələr qəbul etmişdir...

Mən Azərbaycanın dostu və yaxın qonşusu, qardaşı olan İran İslam Cümhuriyyətində belə bir zirvə görüşünün keçirilməsini İran İslam Cümhuriyyəti üçün böyük bir tarixi hadisə hesab edirəm. Bu zirvə görüşü müvəffəqiyyətlə başa çatdığına görə mən İran İslam Cümhuriyyətini və onun bütün rəhbərlərini ürəkdən təbrik edirəm. Mən İslam Konfransı Təşkilatının üç il ərzində sədri olacağı münasibətilə də İran İslam Cümhuriyyətini təbrik edirəm.

Mən İran Ali Dini Rəhbəri Həzrəti Ayətullah Xamneinin zirvə görüşündə nitqini çox yüksək qiymətləndirirəm. İran İslam Cümhuriyyətinin prezidenti cənab Məhəmməd Xatəminin İslam Konfransı Təşkilatının VIII zirvə görüşünün keçirilməsi üçün qoyduğu səyləri və onun bu zirvə görüşünə çox gözəl sədrlik etməsini də yüksək

qiymətləndirirəm. İslam ölkələrinə daha çox birlik, həmrəylik arzulayıram. Qardaş İran xalqına səadət, xoşbəxtlik və bütün işlərdə uğurlar arzulayıram». (2. səh.41).

Qeyd etmək lazımdır ki, İKT dövlət və hökumət başçıların 1997-ci ildə Tehranda keçirilmiş VIII, 2000-ci ildə Qəterin Doha şəhərində keçirilmiş IX və 2003-cü ildə Malayziyanın Putracaya şəhərindəki X konfransları eyni adlı qətnamə qəbul etmişdir. Əvvəlki qətnamələrdən fərqli olaraq, son qətnamələr xeyli təkmilləşdirilmiş, onlara yeni bəndlər əlavə edilmişdir: «İKT bütün dövlətləri təcavüzkarı, münafiqşəni dərinləşdirməyə təsvir edən və Azərbaycan ərazilərinin işğalını davam etdirməyə imkan yaradan silah və böyük sursatı təchizatından imtina etməyə çağırır; İKT-yə üzv dövlətləri və dünya birliyinin digər ölkələrini Ermənistanın təcavüzünə və Azərbaycan ərazilərinin işğalına son qoyulması üçün təsirli siyasi və iqtisadi vəziyyətlərdən istifadəyə dəvət edir; hesab edirik ki, Azərbaycan ona dəymiş ziyanı görə kompensasiya almaq hüququna malikdir və bu ziyanın tam şəkildə ödənilməsi üçün məsuliyyət Ermənistanın üzərinə düşür; bu məsələ üzrə İKT-yə üzv dövlətlərin mövqeyi barədə ATƏT-in hazırkı sədrinə məlumat verməsini İKT Baş katibindən tələb edir və s.» (12. s. 92)

Dünya dövlətlərinin tərəqqi, inkişaf yollarını izləyən və bunlarda insanların həyatının böyük məqsədlər uğrunda istiqamətləndirilməsində tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyət proqramlarına Ulu Öndər yaxşı bələd idi. Sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayışın təmin olması, həm də dövlətin milli təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlıdır. Böyük məqsədlərə, hədəflərə doğru ürəkli addımların atılması böyük məna kəsb edir və məzmunlu olur. Bu məqsəd həyatı şən, gözəl və ahəngdar edir, onu yüksək məna və yaradıcılıq fərhəi ilə doldurur. Böyük şəxsiyyətin gördüyü işlərdən daha böyük işlərə sinə gərmək Heydər Əliyevə xas idi. O, tükənməz enerji, qəhrəmanlıq, mərdlik, fədakarlıq və əsil nəciblik – bir sözlə, insanda yüksək qiymətləndirdiyimiz bütün gözəl keyfiyyətləri

sosial cəmiyyətdə, insan fəaliyyətlərində formalaşmasının tərəfdarı idi. Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, məqsəd insan üçün nə qədər çox əhəmiyyət kəsb edirsə, iradə qüvvəsini də bir o qədər çox hərəkətə gətirir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev İKT və onun müxtəlif ölkələrdə yerləşən mərkəzləri ilə ölkəmiz arasında əlaqələrin yaradılmasını müəyyən məqsəd və iradə qüvvəsi çərçivəsində həyata keçirir. Ədəbiyyat, mədəniyyət və sənət əsərlərimizin İslam dünyasında da öyrənilməsinə və yayılmasına həmişə mühüm saymış, bunun üçün bütün tədbirlərin görülməsi barədə müvafiq tapşırıqlar vermişdir. 1997-ci il mayın 8-də İstanbulda olarkən Ulu Öndər orada yerləşən İKT tarix və mədəniyyət mərkəzini (İRSİCA) da ziyarət etmişdir. O, öz çıxışlarında qeyd etmişdir ki, islam tarixinə aid Azərbaycanda da böyük araşdırmalar aparılır. Bu araşdırmalar İslam dünyasında geniş təbliğ edilməlidir. İslam Konfransı Təşkilatının İstanbuldakı bu mərkəzi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının, onun Şərqşünaslıq İnstitutunun və respublikamızdakı bir sıra mərkəzlərin əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsi vacibdir. Yaradılacaq belə münasibətlər xalqlarımızın və islam tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilib, daha geniş təbliğ edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Beləliklə, islam aləmi problemlərimizlə yaxından tanışdır və bizi dönmədən dəstəkləyir. Bu, ilk növbədə Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş düzgün xarici siyasətimizin nəticəsidir. Məlumdur ki, xarici siyasət daxili siyasətdən doğur və onun məntiqi nəticəsidir. Prezident Heydər Əliyevin Şərq siyasətini, o cümlədən İKT ilə münasibətdə yeritdiyi siyasəti qısaca da olsa nəzərdən keçirəndə, onun etdiyi səfərləri, reallaşdırdığı görüşləri, verdiyi müsahibələri, bağladığı müqavilələri, müəyyənləşdirdiyi istiqamət və prinsipləri təhlil edəndə bir daha da qənaətə gəlirik ki, böyük öndərimizin apardığı xarici siyasət də daxili siyasət kimi daim bir məramla, bir məqsədlə, bir amala xidmət edib. Bu amal və məqsəd müstəqil Azərbaycanı yaşatmaq, onu

hərtərəfli inkişaf etdirmək, problemlərimizi həll etmək, xalqımızın dünya xalqları birliyində özünəlayiq yer tutmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Ötən illərdə mütləq bir həqiqətin ortaya qoyulması müstəqil Azərbaycan Respublikasının Şərq siyasəti ilə bağlı olub ki, bu da daim yüksələn xətlə inkişaf edərək, ümum-müsəlman mənafeələrinə xidmət edir, xalqımızın haqq səsinin ucaldılmasında və mənafeəsinin qorunmasında daha da böyük rol oynamaqdadır. Bu gün müstəqil Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əksər Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı siyasi, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələrin inamla inkişaf etməsinin geniş vüsət kəsb etməsi qeyd olunur.

İslam aləmi ilə qurulan əlaqələr, hərtərəfli əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin mühüm bir hissəsi kimi daim təkmilləşdirilməkdədir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ulu öndərin uğurlu xarici siyasətində önəmli yer tutan sülh, əmin-amanlıq və dövlətin milli təhlükəsizliyin bütün prinsiplərinə sədaqət və ehtiramla yanaşmaqla İslam ölkələrinin dövlət başçıları ilə görüşlər, bəyənəmələr imzalayır, siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi, hüquqi müqavilələr bağlayır və bunlar forma, məzmun baxımından mükəmməl və geniş vüsət alır. Son iki ildə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev onlarca islam ölkələrinə, o cümlədən Türkiyəyə, Qırğızstana, İrana, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə, Qazaxstana rəsmi və işgüzar səfərlər edib. Artıq Azərbaycanın 38 Asiya və 23 Avropa ölkəsi ilə diplomatik əlaqələri var və onların əksəriyyəti müsəlman ölkələridir.

Azərbaycannın əksər ərəb dövlətləri ilə, məsələn Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Suriya, Qətər, İordaniya və s. gözəl dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri var. Ölkəmizdə bir çox ərəb ölkələrinin səfirlikləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Misir, BƏƏ, Suriya, İordaniya, Livya, Sudan və s. ərəb ölkələrində səfirlikləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan ilə ərəb ölkələri arasında iqtisadiyyat, ticarət,

investisiya, texnika, mədəniyyət, gənclər və idman sahələrində əməkdaşlığa dair sazişlər imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının Məkkədə keçirilmiş ikinci fəvqəladə Zirvə toplantısındakı nitqində deyilir: «İslam Konfransı Təşkilatı dünyada sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olması naminə ardıcıl səylər göstərir. 57 dövləti birləşdirən bu təşkilat dünyanın nüfuzlu təşkilatlarından biri olaraq beynəlxalq münasibətlərdə vacib rol oynayır. Biz İslam Konfransı Təşkilatının beynəlxalq terrorizmə qarşı barışmaz mövqeyini yüksək qiymətləndirir, BMT-nin himayəsi altında terrorizmlə mübarizə üzrə Beynəlxalq Mərkəzin yaradılmasına dair Kral Abdullah ibn Əbdüləzizin təşəbbüsünü dəstəkləyirik. Eyni zamanda biz beynəlxalq terrorizmi İslam dini ilə əlaqələndirənlərə qəti etirazımızı bildiririk. Belə bir tezis tamamilə səhvdir, əsassızdır və qəbul edilməzdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra İslam Konfransı Təşkilatına üzv olmuşdur. Biz Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlığına xüsusi əhəmiyyət veririk. Quruma üzv olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 30-cu və turizm nazirlərinin 5-ci konfransları gələn il ölkəmizdə keçiriləcəkdir...»

Azərbaycanda erməni terrorçularının törətdikləri 30-dan artıq terror aktları nəticəsində 2 mindən çox günahsız Azərbaycan vətəndaşı qətlə yetirilmiş, on minlərlə insan xəsarət almışdır. Terror aktlarında dinlə bağlılıq axtaranlardan fərqli olaraq, biz ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə bu mövqedən yanaşmırıq. Terrorçuluğun dini kökləri yoxdur». (2. s. 44).

Bu gün müsəlman aləmi dünyanın ən gərgin və böhranlı regionlarından birinə çevrilmişdir. Burada mövcud olan zəngin neft ehtiyatları və digər təbii sərvətlər böyük dövlətlərin və beynəlxalq güc mərkəzlərinin diqqətini durmadan bölgəyə cəlb edir.

Dünyanın müharibə ocaqlarında, eləcə də Qarabağ ətrafında gedən ara-sıra toqquşmalardan əzab çəkən cəfakəş xalqın asayışını qorumaq niyyətini; arzuları vurğulayan AR-nın prezidentinin müraciətində İKT üzv dövlətləri üçün çox şeylər işıqlandırıldı.

Hazırda bir çox regionda gərginliyin kəskin artması, hərbi qarşıdurmanın yaranması, davam edən İsrail-Fələstin qarşıdurması, İraq və Suriya ətrafındakı hadisələrə bir sıra ölkənin cəlb edilməsi, müxtəlif etnik münaqişələr, dini fundamentalist cərəyanlar, beynəlxalq terrorizm təhlükəsi, əhalinin müharibə zonalarından kütləvi miqrasiyası və s. problemlər bütün dünyanın nəzər-diqqətini bu regiona yönəldib.

AR-nın Prezidenti İlham Əliyev dünya müharibə ocaqlarında yaranmış problemlərin qismən həlli üçün dövlətlərin öz iqtisadi imkanlarından istifadə olunmasını zəruri hesab etmişdir. «...Biz üzv ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığa öz tövhəmizi vermək istəyirik. Bu gün buna böyük ehtiyac duyulur. Biz qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi vasitəsilə bir-birimizin iqtisadiyyatına yardım etməliyik. Bunun üçün hazırda yaxşı imkanlar mövcuddur.

Təşkilata üzv olan ölkələrdə müasir infrastruktur var. Biz Azərbaycanda qardaş ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığa böyük diqqət yetiririk. Biz bir-birimizin mallarını almalıyıq, dost ölkələrin sərmayələri üçün daha yaxşı mühit yaradılmasında bir-birimizə yardım etməliyik. Beləliklə, biz iqtisadi inkişafımıza töhvə verə biləcəyik. Bu çox vacib məsələlərdir və Azərbaycanda ikitərəfli iqtisadi əlaqələrə təkan vermək məqsədi ilə daha böyük addımları atmağa hazırıq.

Mən İslam həmrəyliyinə, İslam Konfransı Təşkilatı prinsiplərinə və məqsədlərinə sadıq olduğumu bildirirəm, sülh, sabitlik və tərəqqi naminə hamını öz səylərini birləşdirməyə çağırıram. Mən sizin hamınıza və xalqlarınıza xoşbəxtlik və əmin-amanlıq arzulayıram». (2.s. 45

Regionda bir çox ölkələrin maraqlarının toqquşması yaxın gələcəkdə bu regionda əmin-amanlığın hələ bərqərar

olmamasından xəbər verir. Belə şəraitdə müsəlman ölkələrinin birləşməsi, islami dəyər və prinsipləri rəhbər tutaraq həmrəylik nümayiş etməsi, bir-birinə əməkdaşlıq əlini uzatması həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, Azərbaycanda 2017-ci ilin «İslam həmrəyliyi ili» elan edilməsi dünyada və regionda baş verən hadisələrə adekvat və uzaqgörən reaksiyadır.

Prezident İlham Əliyevin İKT üzvü olan ölkələrin Xarici İşlər Naziri Şurasının 2006-cı il Bakıda keçirilmiş 33-cü sessiyasındakı nitqində söylədikləri 2017-ci ilin Azərbaycanda «İslam Həmrəyliyi ili» elan olunması üçün həm də təməl və başlanğıc rolu oynamışdır. Xatırladaq ki, ölkə Prezidentinin 4 iyun 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə IV İslam Həmrəyliyi oyunlarının keçirilməsi üçün Bakı şəhərinin namizədliyinin irəli sürülməsi ilə bağlı Təşkilat Komitəsi yaradılmışdır. 2013-cü ilin iyulun 21-dən 25-dək keçən müddətdə isə Səudiyyə Ərəbstanının Ciddə şəhərində İslam Həmrəyliyi İdman Federasiyasının 8-ci hesabat-seçki Baş Assambleyası keçirilmiş və Assambleyada səsvermə zamanı tam yekdilliklə respublikamızın 2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarına ev sahibliyi etməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Mərasim iştirakçıları Azərbaycanın idman uğurlarını yüksək qiymətləndirmiş və ölkəmizin IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakıda yüksək səviyyədə təşkil ediləcəyinə əminliklərini bildirmişlər.

İslam Konfransı Təşkilatının (İndi İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) hər yerdə öz mövqelərini möhkəmləndirməsi dünyadakı proseslərə təsir imkanlarını artırmış, yer üzündə müsəlman dövlətləri arasındakı qardaşlıq, dostluq əlaqələri, həmrəyliyi gücləndirmişdir.

Siyasi müstəvidə Azərbaycanla müsəlman dövlətləri arasında əlaqələr çox yüksək səviyyədə olmaqla ikitərəfli əlaqələrin çoxtərəfli formatda müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə, müxtəlif regional əməkdaşlıq layihələrində uğurlar öz əksini tapmaqdadır.

AR prezidenti İlham Əliyev İKT təşkilatının üzvü olan ölkələrin Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 33-cü sessiyasında demişdir: «...Dünyada gedən proseslər bəzi hallarda bizi narahat edir. İlk növbədə bəzi ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində və müəyyən siyasi dairələr tərəfindən islami terrorizmlə eyniləşdirmək cəhdləri bizi çox üzür, narahat edir və hiddətləndirir. Biz buna heç cür imkan verə bilmərik. İslamı terrorizmlə eyniləşdirmək olmaz. İslam sülh dinidir, mehribanlıq dinidir, dözümlülük dinidir. Azərbaycan özü terrorun qurbanıdır. Erməni terrorist təşkilatları bizə qarşı 30-dan çox terror aktı törətmişdir. Bu terror aktları nəticəsində 2 mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuşdur. Ancaq bu terrorist təşkilatları hər hansı bir dinə bağlanmışdır. Bu düzgün deyildir. Terrorizmin nə dini var, nə də milliyyəti. Ona görə biz bu məsələlərə öz etirazımızı daha da inamla bildirməliyik, öz sözümüzü deməliyik. Eyni zamanda, gərək bütün təbliğat imkanlarımızdan istifadə edərək, çox böyük narahatlıq doğuran bu mənfi meyhlə münasibətimizi bildirək, öz hərəkətlərimizlə bunun qarşısını alaq». (2. səh.47).

Gətirilən bu iqtibasda Azərbaycan Prezidentinin İslam dininin paklığı, təmizliyi, sülh, əmin-amanlığa, həmrəyliyə çağırış motivləri, bu dinin əvvəlki səmavi dinlərin son nəticəsi, davamı kimi insanların xoşbəxt, rahat yaşaması üçün təminat verən müddəalardan ibarət olmasını dəyərləndirməsi düşüncələrimizin daha geniş aydınlaşmasına, zənginləşməsinə xidmət edir. İlham Əliyev bizi narahat edən digər məsələləri də sadalayır. «...bəzi ölkələrdə islama nifrət meyhləri güclənmişdir. Biz indi sivilizasiyalar arasında dialoqdan çox danışırıq, amma əslində real həyatda bunun əksini görürük. Onu görürük ki, müxtəlif ölkələrdə dini zəmində ayrı-seçkilik halları artır, islam dininə mənsub olan insanlara münasibət bəzi hallarda lazımi səviyyədə deyil və bu dini ayrı-seçkiliyə heç cür yol verə bilmərik. İndi biz qloballaşmadan söhbət açırıq, sivilizasiyalar arasında dialoqdan söhbət açırıq, demokratik dəyərlərə daha da sürətlə yiyələnirik. Belə olan halda,

biz hər hansı bir zəmində – dini, yaxud da ki, milli zəmində ayrı-seçkiliyin olması yaxud da hansısa dinin nümayəndələrinə mənfi münasibət göstərilməsi ilə heç cür barışa bilmirik. Mən əminəm ki, İslam Konfransı Təşkilatı ölkələrinin birgə söyləri nəticəsində biz bütün bu məsələlərə dair öz mövqeyimizi bildirəcək, öz sözümüzü deyəcəyik. Ümid edirəm ki, birgə fəaliyyətimiz, müştərək işimiz bizi narahat edən bütün məsələlərə aydınlıq gətirəcək və onların qarşısı alınacaqdır» [2.s.47].

Bu gün İslam həmrəyliyi zəruri edən amillərdən biri də Qərbdə islamofobiya meyhlərinin getdikcə genişlənməsi, islamın nüfuzuna qərəzli olaraq xələl gətirilməsi cəhdləri ilə şərtlənir. Yuxarıdakı iqtibasda Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin vurğuladığı islamın dəyərlərinə xələl gətirən amillərə, zərərli fikirlərə heç cür dözə bilməyən tərəqqipərvər insanlar bilirlər ki, İslam dini hər cür zorakılığ və cinayətkar əməlləri yolverilməz sayır. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (əvvəllər İKT) və müsəlman dövlətlər terrorizmi bütün ölkələrin maraqlarına toxunan qlobal təhlükə hesab edirlər. Dünya ictimaiyyəti, xüsusilə İslam dünyası bu təhlükədən daha çox əziyyət çəkir, sivilizasiyalararası toqquşmanın təzahürü kimi İslam dininin gerçək mahiyyətinin təhrif olunmasına, onun terrorizmlə əlaqələndirilməsinə uğursuz cəhdlər edilir. Erməni terrorizmi ilə üzlaşmış Azərbaycan bu ümumbəşəri bəla ilə mübarizədə beynəlxalq birliyin söylərini tam müdafiə etməklə siyasi, iqtisadi, dini və digər motivlərindən asılı olmayaraq terrorizmin bütün forma və təzahürlərinə qarşı birmənalı mövqe tutur.

Azərbaycan İKT-nin müxtəlif təşkilatları, xüsusilə də İslam Ölkələri Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (İSESKO) ilə də sıx əməkdaşlıq edir. Bu baxımdan Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, hazırda Azərbaycan Respublikasının 1-ci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti xüsusilə təqdirəlayiqdir. Həmin fəaliyyətin nəticəsi olmuşdur ki, 26 noyabr 2006-cı ildə İSESKO-nun baş direktoru

Əbdüləziz ben Osman əl-Tuveyri sivilizasiyaların yaxınlaşmasındakı fəaliyyətinə görə Mehriban Əliyevaya İSESKO-nun xoşməramlı səfiri adının verilməsi haqqında diplom təqdim etmişdir. Əlamətdar hadisədir ki, 57 islam ölkəsinin daxil olduğu təşkilatın bu yüksək adına layiq görülən ilk qadın Azərbaycanın birinci xanımıdır.

Ulu Öndərin sülh, bərabərlik, əmin-amanlıq və milli təhlükəsizlik siyasətinin sabit qaydada inkişafı və durmadan möhkəmlənməsi naminə ardıcıl fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bir varis kimi bu amallara sədaqət nümayiş etdirməkdədir. 2016-cı ildə dünyanın müxtəlif yerlərində təhlükəli proseslərin müşahidə olunması, Avropada miqrantlar böhranının dərinləşməsi, MDB məkanında gedən proseslərin narahatlıq doğurması, yaşadığımız bölgədə və Yaxın Şərqdə qanlı toqquşmalar, müharibələr, terror aktları sülhə, sabitliyə böyük zərbə vurmuşdur. Bu xüsusda Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin yanvarın 10-da sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasdakı nitqində İlham Əliyev demişdir: «...O ki, qaldı bizim ölkəmizə – Azərbaycan 2016-cı ildə öz inamlı inkişafını davam etdirmişdir, ölkəmizdə təhlükəsizlik tədbirləri təmin edilmişdir. Azərbaycan xalqı sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamışdır və yaşayır. Ölkəmizdə sabitliyin mənbəyi xalqımızın seçimidir. Bu ölkəmiz dünya miqyasında sabitliyi ilə seçilən ölkələrdən biridir... Dünyada və bölgədə gedən təhlükəli proseslərə fikir verərkən bir daha görürük ki, Azərbaycan öz yoluna sadıqdır, müstəqillik, inkişaf yolu ilə gedir və biz çalışmışıq və çalışacağıq bundan sonra da ölkəmizi, xalqımızı mümkün olan risklərdən qoruyaq, öz müstəqil yolumuzu təmin edək. artıq tarix və ətrafda baş verən hadisələr göstərir ki, bizim seçdiyimiz yol yeganə düzgün yoldur» [1.s.1].

Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. O, İslam dininin yayılmasında və eyni zamanda Müsəlman intibahının bərqərar

olmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. 743-cü ildə tikilmiş Şamaxı Cümə məscidi və ölkəmizin muzeylərində saxlanılan qədim əşyalar bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, İSESKO-nun, həmçinin müsəlman ölkələrini birləşdirən digər mötəbər qurumların üzvü seçilərək islam aləmi ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmuş qlobal əhəmiyyətli bir sıra mühüm mədəni forumların təşkilatçısı kimi çıxış etmişdir.

10 yanvar 2017-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə 2017-ci ili Azərbaycan Respublikasında «İslam Həmrəyliyi İli» elan edilməsi İslam həmrəyliyi daha da inkişaf etməsində Azərbaycanın özünəməxsus mövqeyinin möhkəmləndirilməsinin təmin olunmasına bir töhfədir.

2017-ci ilin Azərbaycanda «İslam həmrəyliyi ili» elan olunmasını Azərtaca şərh edən Milli Məclis sədrinin müavini parlamentin insan hüquqları komitəsinin sədri Bahar Muradova Azərbaycan dövlətinin islamın əsl mahiyyəti, məqsədi və imkanlarının dövlət səviyyəsində doğru, düzgün dəyərləndirilməsinə önəm verərək Azərbaycan dövlətinin başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə İslamın əsl mahiyyətini və məqsədini ortaya qoymaqla onu beynəlxalq aləmdə qarşımıza çıxan çağırışları önləmək üçün bir imkan, vasitə, güc kimi görür. Doğrudan da, Dövlət başçısının çıxışındakı «İslam ölkələrinin ən güclü ortaq dəyəri elə islam dininin, İslam mədəniyyətinin özüdür» müddəası müəyyən ölkələrdəki siyasi rejimlərə, siyasi quruluşlara uyğun olaraq təzahür edir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin apardığı düzgün ölçülmüş və tarazlaşdırılmış xarici siyasət xəttinin nəticəsidir ki, ölkəmiz həm İƏT çərçivəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmış, həm də İsrailə sabit və konstruktiv əməkdaşlıq edir. Aydın ki, Müsəlman ölkələrinin əksəriyyəti öz inkişaflarında geri qalırlar, bir sıra problemlərlə üz-üzədirlər.

Bu problemlər yoxsulluq, səfalət, qeyri-stabillik, düzgün olmayan idarəçilik metodları və s. ilə əlaqədardır. Artıq qısa zaman kəsiyində öz sosial-iqtisadi, siyasi-ictimai və mədəni inkişafında böyük nailiyyətlərə imza atmış müstəqil Azərbaycan Respublikası bir çox müsəlman ölkəsinə nümunədir. Hazırda Avropa mədəniyyətinin proqmatik nailiyyətləri Azərbaycan cəmiyyətində başqa müsəlman cəmiyyətlərinə nisbətən qat-qat çoxdur. Bu amillər modernləşmənin tələblərinə cavab verən dəyərlərin və həyat oriyentasiyalarının Azərbaycan cəmiyyətində yayımlanmasına və möhkəmlənməsinə geniş şərait yaradır. Bununla yanaşı, Azərbaycan müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyi və əməkdaşlığı möhkəmlətməyi, sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik şəraitini təmin etməyi, islam mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, ənənələrini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməyi əldə rəhbər tutmuş və tutmaqdadır. Müsəlman aləmində regionun çoxsaylı problemlərini həll etmək istiqamətində Azərbaycan əlindən gələni edir. Bu baxımdan 2017-ci ilin «İslam Həmrəyliyi İli» elan edilməsi İslam dəyərlərin və bütövlükdə müsəlman aləminin böyük liderlərindən biri Prezident İlham Əliyev tərəfindən zamanında verilmiş çox gərəkli, uzaqgörən, ictimai-siyasi qərar kimi qiymətləndirilir.

Artıq 2017-ci ilin may ayının 12-dən 22-dək Bakıda «Həmrəylik bizim gücümüzdür» şüarı altında keçirilmiş IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında 57 ölkədən təqribən 3000-dək idmançının iştirakı bir daha göstərir ki, Azərbaycan mahiyyətcə malik olduğu turizm və idman potensialının, onun siyasi və iqtisadi qüdrətinin zəngin mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə təbliğinə xidmət etməklə yanaşı, ölkəmizin mədəniyyət sahəsindəki mövqeyini mədəni və etnik rəngarəngliyini bütün dünyaya nümayiş etdirməkdədir. Beləliklə, təməli Ulu Öndərlə başlayan İslam Həmrəyliyinə nail olmaq, İslamla həmrəy olmaq bütün dünya dinlərinin, mədəniyyətlərinin sivilizasiyaların bir araya gəlmək, harmoniya şəraitində yaşamaq imkanlarının genişləndirilməsi deməkdir. Bununla

bağlı prezident İlham Əliyevin «İslam Həmrəyliyi İli» ilə bağlı təşəbbüsü təkcə Azərbaycan, İslam ölkələri üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyət üçün çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı. 2005.
2. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. Bakı. 2008.
3. Politologiya: Ensiklopedik lüğəti. Bakı-2007.
4. İslam dünyagörüşü – 4-6 cild. Müəllif: Mürtəza Mütəhhəri. 2000.
5. Məcid Əfəndiyev. Siyasi elmin əsasları. Bakı-Siyasət-2008.
6. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşması. 2010-cu il mayın 5-də keçirilmiş Ümumrespublika elmi-nəzəri konfransının materialları «Elm və Təhsil». Bakı-2010.
7. Əli İbrahimov. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri. Bakı. Avropa nəşri. 2010.
8. Kommunist əxlaqının əsasları. Gənclik. Bakı. 1974.
9. Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi. Bakı-1997, 520 səh.
10. «Kredo» qəzeti 8 may 2015-ci il. «Cahanda sülh yurdda sülh, bölgədə sülh». Atakişi Atakişiyev – Xocalının sabiq prokuroru.
11. «Respublika» qəzeti 11 yanvar 2017-ci il. 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında «İslam Həmrəylik İli» elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
12. Müstəqil Azərbaycan 20 il Dövlət, Ailə, Qadın və Uşaq siyasəti, Nurlar, Bakı, 2012.
13. «Respublika» qəzeti 11 may 2017-ci il İlham Məmməd zadə Azərbaycan İslam sivilizasiyasının mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilir.

QEYDLƏR ÜÇÜN

Nəşriyyatın Baş direktoru: Şöhrət Səlimbəyli
Texniki redaktor: Mail Xəlilov
Korrektor: Əli Məhəmməd oğlu Behbud

ƏLİ İBRAHİMOV

**AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ**
(Bəzi dəyişikliklər və əlavələr edilməklə II nəşri)

“Avropa” nəşriyyatı.
Bakı. 2018.

Formatı: 60x84 1/16
Tirajı: 300 ədəd
Həcmi: 15 çap vərəqi

Hazır diopozitivlərdən çap olunmuşdur.